

Міністерство юстиції України
Національний науковий центр
"Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса"

СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНА ЕКСПЕРТИЗА

Науково–методичні матеріали

За редакцією С. А. Тюленєва

Харків
ННЦ "ІСЕ ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса"
2024

Рецензенти

доктор юридичних наук, професор Е. Б. Сімакова–Єфремян;
доктор юридичних наук, професор О. П. Угровецький

Рекомендовано до друку

рішенням Вченої ради Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
від 27 листопада 2024 р.

Судово–психологічна експертиза : науково–методичні матеріали
/ За редакцією С. А. Тюленєва. – Харків : ННЦ "ІСЕ ім. Засл. проф.
М. С. Бокаріуса", 2024. – 316 с.

ISBN 978-617-8123-10-9

Методичні матеріали до проведення судово–психологічних експертиз включають : методику судово–психологічного дослідження фізіологічного афекту; методику судово–психологічної експертизи у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною; методику судово–психологічної експертизи типологічних особливостей особистості; методику судово–психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі; методику судово–психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження; методику психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань та відшкодування моральної шкоди; методику судово–психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми.

Методики призначені для працівників державних спеціалізованих установ, які здійснюють судово-експертну діяльність на підставі Закону України «Про судову експертизу».

УДК 343.98

Зміст

МЕТОДИКА СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ	4
МЕТОДИКА СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ, ПОВ’ЯЗАНІ ЗІ ЗЛІСНИМ НЕВИКОНАННЯМ ОБОВ’ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ	50
МЕТОДИКА СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ	75
МЕТОДИКА СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ, ЗАФІКСОВАНОЇ У ВІДЕОЗВУКОЗАПИСІ	98
МЕТОДИКА СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ОСОБАМИ, ЗАФІКСОВАНОЇ У МАТЕРІАЛАХ ВІДЕОЗАПИСУ З КАМЕРИ ЗОВНІШНЬОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ	152
МЕТОДИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАПОДІЯННЯ МОРАЛЬНИХ СТРАЖДАНЬ ОСОБИ ТА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ	199
МЕТОДИКА СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПОТЕРПІЛИХ ЗА ЗЛОЧИНАМИ, ПОВ’ЯЗАНИМИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ	256

МЕТОДИКА СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ

1. ВСТУП

Конституцією України гарантовано основні права, свободи й обов'язки людини та громадянина відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права. У ст. 3 Конституції України обумовлено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека є найвищою соціальною цінністю¹.

Одним із предметних видів судово–психологічної експертизи є експертиза стану фізіологічного афекту, встановлення якого має значення для правової оцінки обставини, що пом'якшує покарання (ч. 7 ст. 66 Кримінального кодексу України, далі – КК України) або виключає кримінальну відповідальність (ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39 КК України)².

Урахування особливостей поведінки особи, яка скоїла злочин під впливом стану фізіологічного афекту, базується на нормах чинного законодавства України³, засадах судової експертології та практичних досягненнях психологічної науки. Останньою доведено, що емоційні стани впливають на всі психічні функції людини, вони стимулюють, спрямовують

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96–вр#Text> (дата звернення 02.02.2024).

² Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text> (дата звернення 02.02.2024).

³ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text> (дата звернення 02.02.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651–VI (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651–17#Text> (дата звернення 02.02.2024); Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038–12#Text> (дата звернення 02.02.2024).

і регулюють діяльність, мобілізують активність усього організму, через емоції оцінюють ступінь задоволення актуальних для особистості потреб. У ситуаціях надмірної інтенсивності емоційних переживань змінюється зміст свідомості особи (у сенсі обмеження або суттєвого зниження повноти пізнання дійсності), динаміка та специфіка когнітивних процесів, порушується структура вольового регулювання діяльності.

Суб'єкт правопорушення в ситуації делікту переживає певні емоції, які певною мірою спрямовують і регулюють його поведінку та за конкретних обставинки й обставин можуть суттєво вплинути на його поведінку. Насильницький злочин проти особистості є кульмінаційною фазою деліктного конфлікту, учасники якого відчують високий або такий, що зростає, рівень емоційного напруження. Емоційний стан підозрюваної (обвинуваченої) особи, переломлюючись через її індивідуальні особливості, може досягти ступеня, який орган досудового розслідування або суд можуть оцінити як стан сильного душевного хвилювання. Однак для цього здебільшого необхідним є висновок експерта-психолога про наявність у підозрюваного емоційного стану фізіологічного афекту, який суттєво деструктивно вплинув на його свідомість і діяльність та який можна розглядати як психологічну підставу стану сильного душевного хвилювання¹.

Вітчизняна експертна практика проведення судово-психологічної експертизи стану фізіологічного афекту до сьогодні не має науково-методичної бази, що значно ускладнює проведення цього виду експертизи відповідно до принципів, передбачених ст. 3 Закону України «Про судову експертизу»² та іншими нормативно-правовими актами³. Цим зумовлено актуальність проблеми застосування спеціальних психологічних знань у процесі дослідження стану фізіологічного афекту, успішне розв'язання якої сприятиме підвищенню ефективності досудового розслідування

¹ Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155–157; Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.; Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.; Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.

² Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 02.02.2024).

³ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651–VI (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 02.02.2024); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022).

кримінальних проваджень і судового розгляду кримінальних справ цієї категорії.

Методичні аспекти дослідження стану фізіологічного афекту ґрунтуються на окремих положеннях кримінального права, основних засадах теорії судової експертизи й наукової психології¹.

Методикою визначено підстави, об'єкт, предмет, завдання, орієнтовний перелік питань, алгоритми й послідовність проведення судово-психологічної експертизи стану фізіологічного афекту.

У процесі розроблення цієї методики використано основні науково-практичні досягнення в галузі судової психологічної експертизи, окремі методи й алгоритми проведення психологічного дослідження, застосовувані в методиках за реєстровими кодами 14.1.70, 14.1.71, 14.1.75, 14.1.76, 14.1.78, 14.1.792.

1 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 02.02.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 02.02.2024); Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 02.02.2024); Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання : зб. мат.-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155-157; Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.; Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.; Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.; Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022); Аверьянова Т. В. Функции общей теории судебной экспертизы. Теория та практика судової експертизи та криміналістики : зб. наук.-практ. мат.-лів. Харків : Право, 2002. Вип. 2. С. 20-25; Головченко Л. М., Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. та ін. Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта. Харків : Право, 2016. 928 с.; Рувін О. Г., Палеха Б. І., Полтавський А. О., Бондар М. Є. Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні. Криміналістика и судебная экспертиза. Київ : МЮУ ; КНДІСЕ, 2012. Вип. 57. С. 3-94 Розроблення експертних методик : зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні) : метод. рек. / О. Г. Рувін (голова авт. кол.), А. О. Полтавський, Т. В. Будко, Т. Д. Голікова, О. І. Жеребко, А. М. Камінський, М. П. Молибога, В. В. Назаров. 2-ге вид., перероб. та допов. Київ : КНДІСЕ, 2021. 102 с.; Алікіна Н. В. Про розвиток судово-психологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук.-метод. матеріалів. Харків : Право, 2005. Вип. 5. С. 481-484 та ін.

2 Реєстр методик проведення судових експертиз / Офіц. сайт. URL : <https://minjust.gov.ua/m/reestr-metodik-provedennya-sudovih-ekspertiz> (дата звернення 02.02.2024); Єгорова Т. М., Слінець О. О. Методика судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відео-, звукозапису (реєстр. код 14.1.70) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2012. 178 с.; Єгорова Т. М. Методика судово-психологічної експертизи процесу спілкування особи в ситуації процесуальної дії (реєстр. код 14.1.71) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2014. 123 с.; Єгорова Т. М. Методика

6

2. ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ

Автоматизм (від грец. αὐτόματος – самодійний, саморухомий, самочинне діяння) – послаблення свідомого контролю (мислення, уваги, довільності) людини за її діями.

Агресивна поведінка – форма емоційного та поведінкового реагування на різні несприятливі / кризові / конфліктні життєві ситуації, що зумовлюють стрес, фрустрацію, відчай, гнів та інші негативні стани. Агресивна поведінка є одним з основних способів розв'язання проблем, пов'язаних зі збереженням, захистом індивідуальності, почуттів особистої totoжності, власної цінності, самооцінки, рівня домагань, а також зі збереженням і посиленням контролю над значущим для суб'єкта оточенням. Агресивні дії виконують такі функції : а) засіб досягнення значущої мети; б) засіб емоційного розрядження; в) засіб задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні.

Агресивність (від лат. aggredior) – а) емоційний стан; б) стійка риса особистості, що виявляється у готовності до імпульсивної або усвідомленої агресивної поведінки. Рівні агресивності формуються у процесі соціалізації і виражаються в особливостях орієнтування на культурно–соціальні норми та в індивідуальних нормах соціальної відповідальності.

Агресія – індивідуальна (або колективна) поведінка, дія, спрямована на завдання фізичної або психологічної шкоди іншій людині (людям), або на знищення іншої людини чи групи людей.

Агресія вербальна – форма мовленнєвого відреагування негативних емоцій; найчастіше мовленнєву агресію супроводжують невербальні компоненти мовлення (інтонаційні та ін.), додаючи висловлюванням експресії загрози.

Агресія реактивна – форма агресивної поведінки; виникає як реакція суб'єкта на фрустрацію та супроводжується виражено негативними емоційними станами гніву, ворожості, ненависті та ін. Виокремлюють : а) агресію афективну; б) агресію імпульсивну; в) агресію експресивну.

Ажитація – афективна реакція на загрозу життю та інші психогенні

судово–психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження (реєстр. код 14.1.76) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2017. 128 с.; Савкіна Т. В., Єгорова Т. М. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань відшкодування моральної шкоди (реєстр. код 14.1.75) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2017. 166 с.; Сліпеч О. О. Методика судово–психологічної експертизи типологічних особливостей особистості (реєстр. код 14.1.78) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. 123 с.; Савкіна Т. В., Єгорова Т. М. Методика судово–психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації (реєстр. код 14.1.79) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. 156 с.

чинники. А. виявляється у формі сильного занепокоєння, тривоги, утраті цілеспрямованості дій, простих автоматизованих діях. Супроводжується відчуттями порожнечі, відсутності думок, порушенням встановлення складних причинно-наслідкових зв'язків, вираженими фізіологічними реакціями (блідістю, хеканням, серцебиттям, пітливістю, тремтінням рук та ін.). А. оцінюють як непатологічний стан у межах психічної норми.

Апатія – стан емоційної пасивності, байдужості, спрощення почуттів, ослаблення спонукань і інтересів. А. протікає на тлі зниженої фізичної та психічної активності.

Астенія – нервово-психічна слабкість, що виявляється в підвищеній стомлюваності й виснаженості, у зниженому порозі чутливості, у крайній нестійкості настрою або в байдужості, у відчутті оглушення. Виникає внаслідок надмірних розумових і фізичних навантажень, тривалих або короточасних негативних переживань і конфліктів.

Афект – сильний і доволі короточасний емоційний стан, пов'язаний із різкою зміною важливих для суб'єкта життєвих обставин. Супроводжується різко вираженими руховими виявами та змінами у функціонуванні внутрішніх органів, утратою вольового контролю, бурхливим вираженням емоційних переживань. Виникає у відповідь на подію, уже наявну (реальну) у певній конфліктній ситуації. В основі А.– стан внутрішнього конфлікту, спричинений : а) протиріччями між життєво значущими потребами, прагненнями, бажаннями; б) протиріччями між вимогами з боку іншої людині й обмеженням (або відсутністю) можливостей їх виконати. А. розвивається в критичних умовах у разі нездатності суб'єкта знайти адекватний (або подібний, або звичний) вихід із небезпечних, найчастіше несподіваних ситуацій. Маючи властивості домінанти, А. гальмує не пов'язані з ним психічні процеси й нав'язує спосіб «аварійного» розв'язання ситуації (заціпеніння, утеча, агресія). Для стану А. характерне звуження свідомості, за якою увагу цілком поглинають обставини, що зумовили афект, і нав'язані ним дії. Порушення свідомості можуть призвести до нездатності згодом згадати окремі епізоди події, що спричинила афект.

Афектогенна ситуація – конфліктна ситуація, яка характеризується тим, що : а) наявний гострий, особисто значущий конфлікт, у якому людина має обов'язково діяти й відчуває у цьому майже нездоланну потребу, але прийнятних і звичних способів дій не знаходить; б) сформульована раніше програма поведінки виявляється непридатною за умов виникнення нового подразника, а інша програма відсутня. Ці протиріччя спричиняють афективний спалах.

Безпека – стан захищеності життєво охоронюваних законом важливих інтересів особистості, суспільства й держави від внутрішніх і зовнішніх загроз. Безпека є найважливішою потребою людини поряд із іншими вітальними та соціальними потребами.

Безпека людини – стан захищеності людини як індивіда та члена суспільства, його конституційного права на життя і здоров'я.

Відреагування – процес вияву переживань назовні, що супроводжується інтенсивно забарвленою емоцією; емоційне розрядження, пов'язане з подією, що травмувала.

Домінанта (від лат. *dominantis* – панівний) – тимчасово панівна рефлекторна система, що зумовлює роботу нервових центрів у конкретний момент і надає поведінці певної спрямованості. Як панівний осередок збудження домінанта підсумовує й накопичує імпульси у центральній нервовій системі, одночасно пригнічуючи активність інших центрів. Цим пояснюється системний характер і цілеспрямованість поведінки організму : рефлекторна за типом, вона є активною, а не реактивною.

Досвід – 1) сукупність практично здобутих знань, навичок або вмінь; 2) одержання в результаті практичної взаємодії із зовнішнім світом відбиття у свідомості законів цього світу та суспільної практики; 3) відтворення певного явища, створення чого-небудь нового з метою випробування, дослідження; 4) спроба виконати щось, пробне здійснення чого-небудь.

Екстремальна ситуація – обставини й обстановка, які виникають у природі або в процесі діяльності людини, за яких психофізичні параметри можуть перевищити межі компенсації організму, що призводить до порушення безпеки життєдіяльності.

Емоції – психічне відбиття (реакція) у формі безпосереднього суб'єктивного переживання змісту явищ і ситуацій, обумовлене ставленням їхніх властивостей до потреб суб'єкта. Е. за походженням є формою видового досвіду : орієнтуючись на них, індивід робить необхідні дії (наприклад, щодо уникнення небезпеки, продовження роду), доцільність яких залишається для нього прихованою. Як суб'єктивна форма вираження потреб, Е. спонукають і спрямовують діяльність. Е. виражають оцінне ставлення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають здійсненню діяльності (наприклад, страх, гнів), до конкретних досягнень у ній (радість, прикрість), до реальних або можливих ситуацій та ін. Е. людини різняться за ступенем усвідомленості.

Захист психологічний – система психічних регуляторних механізмів, спрямованих на усунення або мінімізацію негативних переживань, що травмують особистість, сполучених із внутрішніми або зовнішніми конфліктами, станами тривоги й дискомфорту. Ситуації, що потребують З. п., характеризуються реальною або вигаданою загрозою цілісності особистості, її життю й безпеці, її ідентичності й самооцінці. Цю суб'єктивно усвідомлену загрозу може спричинити конфлікт суперечливих тенденцій усередині особистості або невідповідність інформації. З. п. спрямований на збереження стабільності особистості, її образу «Я» й образу світу. Основні форми З. п. : а) витиснення – усунення зі свідомості неприйнятних потягів

і переживань; б) інверсія – трансформування емоційного ставлення до об'єкта на протилежне; в) регресія – повернення до більш примітивних форм поведінки й мислення; г) ідентифікація – несвідоме уподібнення загрозливому об'єкту; д) раціоналізація – раціональне пояснення людиною своїх бажань і дій, справжні причини яких містяться в ірраціональних соціально або особистісно неприйнятних потребах; е) сублімація – перетворення енергії сексуального потягу на соціально прийнятні форми активності; ж) проєкція – приписування іншим людям власних витиснутих мотивів, переживань і рис характеру; з) ізоляція – блокування негативних емоцій, витиснення зі свідомості зв'язків між емоційними переживаннями та їхнім джерелом.

Імпульсивність – особливість поведінки людини (у стійких формах – риса характеру), що полягає у схильності діяти за першим спонуканням, під впливом зовнішніх обставин або емоцій; швидке й безпосереднє реагування.

Індивідуально-психологічні особливості особистості – сукупність специфічних доволі стійких психодинамічних властивостей психіки людини, які виявляються в її діяльності.

Конфлікт – зіткнення осіб, їхніх ідей, інтересів, потреб, оцінок, рівня прагнень, домагань тощо.

Кумулятивний фізіологічний афект – бурхлива емоційна реакція вибухового характеру у відповідь на наступний вплив, пов'язаний із довготривалою психотравмальною ситуацією.

Мотив – спонукальна причина дій і вчинків людини. У змісті й характері М. розкривається сенс, який мають для людини її власні дії та вчинки, їхнє життєве значення. Будь-яка свідома діяльність виходить із М. Мотив і ціль діяльності взаємозумовлені, але не тотожні. М.– динамічне явище, «опредмечена потреба».

Мотиваційна сфера особистості – сукупність мотиваційних утворень : потреб, диспозицій (мотивів), цілей, настанов, поведінкових патернів, інтересів. Розвиненість мотиваційної сфери характеризується її широтою (діапазоном мотиваційних чинників), гнучкістю (різноманітністю засобів задоволення однієї потреби) та ієрархією (співставленням домінантних і підпорядкованих мотивів).

Мотивація – система мотивів, яка зумовлює конкретні форми діяльності або поведінки людини.

Напруженість психічна – психічний стан, зумовлений передбаченням несприятливого для суб'єкта розвитку подій. Н. п. супроводжується відчуттям загального дискомфорту, тривоги, страху та містить готовність опанувати ситуацію, діяти в її межах у певний спосіб. Ступінь Н. п. зумовлюють багато чинників, найважливішими з яких є сила мотивації, значущість ситуації, наявність досвіду подібних переживань,

ригідність (негнучкість) психічних функційних структур, залучених до діяльності. Серед чинників, що породжують Н. п., найбільше значення мають конфлікти у сфері відносин особистості та її соціального оточення. За характером впливу на ефективність діяльності виокремлюють стани операційної і емоційної Н. п.

Насильство – фізичний або психічний вплив однієї людини на іншу, що порушує гарантоване Конституцією право громадян на особисту недоторканність. Фізичне Н. полягає в безпосередньому впливі на організм людини : побоях, тілесних ушкодженнях, катуванні тощо; психічне – у впливі на психіку людини шляхом залякування, погроз (зокрема, фізичною розправою), примусу з метою подолати вольовий опір потерпілого. Н. може бути обставиною, що обтяжує кримінальну відповідальність (за злочинами, скоєними з особливою жорстокістю або зі знущенням над потерпілим), способом скоєння злочину (наприклад, убивство) або конститутивною (кваліфікаційною) ознакою складу злочину (наприклад, у разі зґвалтування).

Оглушення – порушення свідомості, що характеризується різким підвищенням порогу сприйняття для всіх зовнішніх впливів; до того ж сприйняття ускладнене, а дії загальмовані.

Ознака – особливість предмета або явища, яка визначає подібність свого носія до інших об'єктів пізнання або відмінність від них, властивість. Сукупність ознак дає змогу відрізнити предмет (явище) від інших предметів (явищ).

Почуття – одна з основних форм переживання людиною свого ставлення до предметів і явищ дійсності, яка відзначається певною стійкістю. На відміну від ситуативних емоцій, ч. виокремлюють явища, що мають стабільну мотиваційну значущість. Предметами П. стають насамперед ті явища й умови, від яких залежить розвиток подій, які мають значення для особистості й тому сприймаються емоційно.

Психічне здоров'я (у психол. значенні) – стан, який характеризується відсутністю хворобливих (патологічних) психічних виявів; забезпечує регулювання поведінки, адекватну умовам дійсності. До основних критеріїв П. з. належать : а) відповідність суб'єктивних образів відображенням об'єктам дійсності, зовнішнім подразникам, значенню життєвих подій; б) рівень психічного розвитку, що відповідає віковій нормі; в) адаптивність у мікросоціальних відносинах; г) здатність до вольового керування власною поведінкою, до планування життєвих перспектив і цілеспрямованості їхнього досягнення тощо.

Психотравмувальна ситуація – конфліктна, кризова подія (комплекс подій), що ускладнює або унеможливорює задоволення актуальних потреб особи; має потенційно руйнівний вплив на систему цінностей особистості,

на її емоційний стан, на соціальну адаптацію та соціальне функціонування особистості.

Свідомість (свідоме) – 1) вищий рівень психічного відображення і саморегулювання діяльності людини; 2) емпірично незупинна, змінювана сукупність почуттєвих і розумових образів, що утворюються у «внутрішньому досвіді» суб'єкта й передують його практичній діяльності. С. характеризується : 1) активністю; 2) інтенційністю – спрямованістю на предмет : свідомість завжди є усвідомленням чого-небудь; 3) здатністю до рефлексії, до самоспостереження; 4) мотиваційно-ціннісним характером; 5) різними ступенями (рівнями) ясності. Поле свідомості (за О. Леонтьєвим) неоднорідне : у ньому чітко виокремлюється центральна сфера («поле уваги» або «фокус свідомості»); за її межами – сфера, зміст якої нечіткий, непевний, нерозчленований («периферія свідомості»). Виокремлюють два види станів свідомості : стійкі й мінливі, швидкоплинні (син.- швидкоплинні). С. як процес об'єднують у два великі класи : 1) процеси мимовільні, які відбуваються ніби самі собою; 2) процеси довільні, які організує та спрямовує сам суб'єкт.

Ситуація проблемна – протиріччя, що не має однозначного співставлення з обставинами й умовами, за яких розгортається діяльність суб'єкта. С. п. характеризує взаємодію суб'єкта з його оточенням, а також психічний стан особистості, яка бере участь в об'єктивній (реальній) і суперечливій за змістом ситуації.

Страх – інтенсивна вітальна емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному або соціальному існуванню людини та спрямована на джерело дійсної (реальної) або уявної небезпеки; С. виникає за умов передбачення небезпеки в реально загрозливій ситуації або в разі дефіциту інформації про неї. Коли С. досягає сили афекту (панічний страх, жаж), він здатний нав'язати стереотипи поведінки (утечу, заціпеніння, захисну агресію).

Стрес – емоційний стан, який виникає за обставин, пов'язаних із загрозою життю, здоров'ю особи, її престижу, соціальним та особистісно значущим цінностям тощо. Залежно від виду стресора й характеру його впливу виокремлюють різні види С., у загальній класифікації – фізіологічний і психологічний (інформаційний і емоційний). С. може виявлятися як позитивний, що мобілізує, і негативний (дистрес), що дезорганізує діяльність.

Стресор – чинник, що викликає стан стресу. Розрізняють фізіологічні С.– надмірне фізичне навантаження, висока й низька температура, болючі стимули, ускладнення дихання та ін., і психологічні С.– чинники, що діють своїм сигнальним значенням : загрозою, небезпекою, образою, інформаційним перевантаженням та ін.

Сфера мотиваційна – ієрархія структури мотивів, властивих особистості, визначає масштаб її соціалізації та діяльності в соціумі.

Травма психічна (психологічна) – відбиток у пам'яті неординарних, пролонгованих негативних, екстремальних, гіперекстремальних ситуацій, пережитих людиною, що виявляються в її психічних станах, несприятливо відбиваються на її діяльності. Травма психічна (психологічна) – не тільки продукт впливу ситуацій, а й результат їхньої надзвичайної психологічної значущості та слабкої психофізіологічної стійкості людини.

Тривога – емоційний стан, що виникає в ситуаціях невизначеної небезпеки; виявляється в передбаченні неблагополучного розвитку подій. Т. є генералізованим, дифузійним або безпредметним страхом. Функційно Т. не тільки попереджає суб'єкта про можливу небезпеку, а й спонукає до пошуку та конкретизації цієї небезпеки. Т. може виявлятися у відчуттях безпорадності, невпевненості в собі, безсилля перед зовнішніми чинниками, перебільшення їхньої могутності й загрозливого характеру. У поведінці Т. виявляється у загальній дезорганізації діяльності, що порушує її спрямованість і продуктивність.

Фізіологічний афект – а) стрімка й бурхлива емоційна реакція вибухового характеру, що супроводжується різкими неспокійними змінами психічної діяльності (тобто в межах психічної норми); б) суб'єктивно раптовий, короткочасний, бурхливий емоційний стан особи, що виражається у нехарактерних для особи способах поведінки та супроводжується зниженням рівня свідомості й послабленням (обмеженням) вольового контролю. А. характеризується такими головними ознаками: суб'єктивна раптовість виникнення; бурхлива, стрімка динаміка процесу; різкий вираз; рухливі та вегетативні вияви; іррадіюваний характер; некерована, хаотична поведінка; порушення цілеспрямованості; підвищена сила дії на свідомість і волю; часткове зниження вольового контролю; звуження свідомості на подразникові; зниження здатності усвідомлювати свої дії та керувати ними повною мірою; порушення пам'яті та ін.

Фрустрація – психічний стан переживання невдачі, що виникає через реальні або уявні нездоланні перешкоди на шляху до якоїсь мети чи через неможливість задовольнити актуальні (значущі) потреби. У зв'язку із Ф. розрізняють: 1) фрустратор – причину, що викликає Ф.; 2) ситуацію фрустраційну; 3) реакцію фрустраційну. Ф. супроводжується широким діапазоном негативних емоцій: гнівом, роздратуванням, страхом, відчаєм, почуттям провини та ін. Рівень фрустрації залежить: а) від сили, інтенсивності фрустратора; б) від функційного стану людини, що потрапила в ситуацію фрустраційну; в) від сталих форм емоційного реагування на життєві труднощі, що сформувалися в досвіді людини. Важливим для констатації Ф. є толерантність фрустраційна – стійкість до фрустраторів, основою якої є здатність адекватно оцінити фрустраційну ситуацію та передбачити вихід з неї. Виникає також у разі блокування досягнення особистої мети¹.

3. ОБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відповідно до п. 6.1 розд. VI «Психологічна експертиза» Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень, затверджених наказом Мініюсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (далі – профільні НМР), об'єктом психологічної експертизи є психічно здорова особи.

Зважаючи на сучасний стан судово-психологічної експертизи та науково-практичні дослідження в цій галузі, об'єктом судово-психологічної експертизи стану фізіологічного афекту є психічно здорова людина як особистість, сукупність джерел інформації (матеріали справи, інші документи, результати експертного обстеження тощо), що відображають відомості про психічну діяльність цієї особи за обставин справи, яка перебуває у провадженні органів досудового розслідування або суду¹.

4. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Предметом судово-психологічної експертизи фізіологічного афекту є сукупність психологічних фактів, що відображають специфіку емоційного стану підозрюваного (обвинуваченого), який виявляється в його поведінці за юридично релевантних обставин².

У процесі проведення судово-психологічної експертизи стану психологічні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2008. 222 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/301/1/Авраменко%20Дис.pdf> (дата звернення 02.02.2024); Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.; Синявський В. В., Серегеєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.; Александров Ю. В., Богданова І. Є., Воронова Ю. В., та ін. Екстремальна та кризова психологія : Термінологічний словник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків : ХНАДУ, НУЦЗУ, 2010. 291 с. URL : <http://repositc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/4139> (дата звернення 02.02.2024); Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.

1 Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Щодо проблеми визначення об'єкта судово-психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річ. створ. ХНДІСЕ (Харків, 10-11.10.2018). Харків : Право, 2018. С. 207–210; Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155–157; Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2007. 244 с.; Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 367 с.

2 Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155–157; Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2007.

фізіологічного афекту, відповідно до предмета дослідження, експерт має проаналізувати :

- ситуацію делікту, у межах якої в підекспертної особи виник стан фізіологічного афекту;
- сталі (провідні) індивідуально-психологічні й мотиваційні особливості особистості підекспертного (самосвідомість, специфіку когнітивної, емоційної та вольової сфер, типологічні особливості особистості, мотиви, ціннісні орієнтири) за матеріалами кримінального провадження та даними, отриманими у процесі спрямованої бесіди з підекспертним і за результатами його експериментально-психологічного обстеження;
- психічний стан підекспертного в період, що безпосередньо передував протиправному діянню, у скоєнні якого його підозрюють (обвинувачують);
- психічний стан і поведінку (цілеспрямованість, послідовність дій, відповідність обстановці й обставинам ситуації, а також індивідуально-психологічним особливостям) підекспертного в період, коли безпосередньо відбувалося протиправне діяння, у скоєнні якого особу підозрюють (обвинувачують);
- поведінку підекспертного після протиправного діяння, у скоєнні якого його підозрюють (обвинувачують);
- ставлення підекспертного до власних дій (відомості, отримані з матеріалів кримінального провадження та у процесі експертного обстеження).

5. СУБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», суб'єктами судово-експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їхні територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом. Судово-експертну діяльність, пов'язану з проведенням криміналістичних експертиз, здійснюють винятково державні спеціалізовані установи¹.

Проведення судово-психологічної експертизи стану фізіологічного афекту відповідає галузі знань за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження»².

244 с.; Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 367 с.

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 02.02.2024).

² Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється

6.

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Завдання судово–психологічної експертизи стану фізіологічного афекту окреслено характером питань, які ставлять експертові орган досудового розслідування або суд.

Основними завданнями експертного психологічного дослідження стану фізіологічного афекту є визначення :

- провідних індивідуально–психологічних особливостей особистості підекспертного, його ціннісних орієнтирів, провідних і ситуативних мотивів діяльності та способів дій у конфліктних ситуаціях;
- регулятивних, захисних і компенсаторних механізмів особистості підекспертного;
- параметрів конфліктної ситуації (делікту) в аспекті її афектогенності для особистості підекспертного, ураховуючи наявність / відсутність у нього подібного досвіду діяльності;
- причиново–наслідкового зв'язку між структурно–динамічними особливостями мотиваційно–смыслові сфери особистості підекспертного й несприятливими ситуативними чинниками, які зумовили його поведінку в ситуації делікту;
- міри (ступеня) здатності підекспертного в період часу, що належить до вчинення протиправного діяння, у скоєнні якого його підозрюють (обвинувачують), усвідомлювати характер і значення своїх дій та передбачати їхні наслідки;
- наявності / відсутності в підекспертного в період часу, що належить до вчинення протиправного діяння, у скоєнні якого його підозрюють (обвинувачують), стану фізіологічного афекту.

7.

ПИТАННЯ, ЩО СТАВЛЯТЬ СУДОВОМУ ЕКСПЕРТОВІ–ПСИХОЛОГУ

Відповідно до п. 6.6 розд. VI профільних НМР, орієнтовними питаннями, які ставлять на розв'язання судово–психологічної експертизи стану фізіологічного афекту, є :

1. Які психологічні особисті якості та провідні мотиваційні чинники поведінки має підекспертна особа?

2. Чи перебувала підекспертна особа в період часу, що належить

кваліфікація судового експерта фахівцям науково–дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 5 до Положення про Центральну експертно–кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 02.02.2024).

до протиправного діяння, у скоєнні якого вона підозрюється (обвинувачується), у стані фізіологічного афекту?

Перелік наведених вище питань не є вичерпним і може варіюватися залежно від конкретних завдань, що мають значення для органу досудового розслідування, суду або особи, яка залучила експерта. Зокрема, орган досудового розслідування або суд можуть запитати про ступінь впливу фізіологічного афекту на поведінку підозрюваної / обвинуваченої особи в ситуації делікту. Таке питання не суперечить сутності фізіологічного афекту і є доцільним, оскільки доповнює зміст питання № 2.

8.

ВИЗНАЧЕННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ЕКСПЕРТА

До компетенції судового експерта-психолога у процесі дослідження стану фізіологічного афекту належить визначення : індивідуально-психологічних особливостей і провідних мотиваційних чинників особистості підекспертної особи; міри здатності підекспертної особи розуміти характер протиправного діяння, у вчиненні якого її підозрюють (обвинувачують), і наслідків власних дій у ситуації делікту; наявності або відсутності в підозрюваної (обвинуваченої) особи в період часу, що належить до вчинення протиправного діяння, у скоєнні якого її підозрюють (обвинувачують), стану фізіологічного афекту.

До компетенції судового експерта-психолога не належить вирішення питань етичного, філософського, медичного (зокрема, судово-психіатричного), правового характеру тощо².

1 Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 02.02.2024).

2 Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення 02.02.2024); Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 02.02.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 02.02.2024); Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 02.02.2024); Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155-157; Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.; Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.; Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.; Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022); Аверьянова

9. МЕТОДИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ

Загальнонаукові : спостереження, опис, порівняльний аналіз, системний аналіз, інтерпретація, індукція, дедукція, синтез тощо.

Окремі методи психології : спрямована бесіда, контент-аналіз, інтент-аналіз, комунікативний аналіз, ситуаційний аналіз, герменевтичний аналіз, експериментально-психодіагностичні та проєктивні методи дослідження тощо.

Спеціальні методи дослідження у вигляді методик відповідно до їхніх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз¹.

Відповідно до п. 1.4 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (далі – профільна Інструкція), визначення способу проведення експертизи належить до компетенції експерта².

10. ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ ФІЗІОЛОГІЧНОГО АФЕКТУ

Порядок виконання експертом-психологом дослідження визначено Інструкцією та профільною НМР³.

10.1. Попереднє (підготовче) дослідження

Основні завдання, які необхідно виконати на стадії попереднього дослідження : з'ясувати мету дослідження, оцінити надані матеріали з позицій їхньої достатності для виконання поставлених завдань (питань), сформулювати первинне уявлення про досліджувані об'єкти, побудувати експертні гіпотези, спланувати експертне дослідження.

Т. В. Функции общей теории судебной экспертизы. Теория та практика судової експертизи та криміналістики : зб. наук.-практ. мат.-лів. Харків : Право, 2002. Вип. 2. С. 20–25.

1 Реєстр методик проведення судових експертиз / Офіц. сайт. URL : <https://minjust.gov.ua/m/reestr-metodik-provedennya-sudovih-ekspertiz> (дата звернення 02.02.2024).

2 Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022).

3 Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022); Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 02.02.2024).

Алгоритм 1. Попереднє ознайомлення з наданими на дослідження матеріалами

Мета : з'ясування експертних завдань, визначення можливості, порядку та способу їх виконання. Експертні завдання визначають у питаннях, що сформульовані в документі про призначення експертизи або залучення експерта (у постанові, ухвалі, у письмовому зверненні особи). Вивчивши документ про призначення експертизи, експерт з'ясовує відповідність формулювання питань профільним НМР, їхню належність до компетенції експерта-психолога та до предмета психологічної експертизи стану фізіологічного афекту¹.

Алгоритм 2. Забезпечення оформлення наданих матеріалів, необхідних для проведення дослідження, і їх коректного використання

Під час первинного ознайомлення з наданими матеріалами з'ясовують особливості їх пакування, цілісність об'єктів : аркуші справи мають бути прошитими, пронумерованими, нумерація аркушів не порушеною. Копії документів мають бути прошитими, пронумерованими й належно засвідченими уповноваженою особою; оригінали документів із декількох аркушів – пронумерованими.

Якщо документи оформлено не належно, і це унеможлиблює їх коректне використання (наприклад, копії аркушів медичної картки не містять необхідних реквізитів : прізвища, ім'я, по батькові, дати народження хворого, дати огляду тощо), експерт, керуючись правами, передбаченими Кримінальним процесуальним кодексом України² (далі – КПК України), складає клопотання щодо усунення цих недоліків, яке адресує особі, що призначила експертизу (залучила експерта). У разі неналежного оформлення документів, що не виключає їх коректного використання (наприклад, не пронумеровано аркуші матеріалів справи, додаткові матеріали не прошито, порушено нумерацію аркушів тощо, але документи мають необхідні реквізити), експерт надає опис виявлених особливостей у вступній частині висновку³.

Алгоритм 3. Визначення підстав, що можуть виключати проведення експертизи

Підставами, що можуть виключати проведення експертизи, є : формулювання питань, які виходять за межі компетенції експерта-психолога (наприклад, щодо визначення настання психічного розладу або порушення стану фізичного здоров'я внаслідок протиправної події);

¹ Там само.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін та допов.). URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 02.02.2024).

³ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мініюсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022).

нез'явлення підекспертної особи для проведення експертного обстеження або відмова від експертної бесіди.

Якщо на розв'язання експертові поставлено питання, що не належать до його компетенції, на підставі п. 2.1 і 2.2 розд. II, ч. 4.10 розд. IV профільної Інструкції експерт складає повідомлення про неможливість надати висновок, а матеріали справи (провадження) повертає особі (органу), яка (який) призначила(–ив) експертизу¹.

Відповідно до п. 4.1, 4.3 розд. IV Інструкції, якщо в експертній установі не проводять певних видів експертиз і відсутні фахівці з певної галузі спеціальних знань, то керівник експертної установи повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив(–ла) експертизу (залучив(–ла) експерта), і повертає матеріали справи без виконання. Якщо отримані матеріали оформлено з порушеннями, які виключають можливість організації проведення експертизи, то керівник експертної установи в письмовій формі повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив(–ла) експертизу (залучив(–ла) експерта). Якщо орган (особа), який (яка) призначив(–ла) експертизу (залучив(–ла) експерта), не вживає належних заходів для усунення перешкод, то після завершення тридцяти календарних днів від дати направлення повідомлення йому (їй) повертають матеріали.

Алгоритм 4. Уточнення експертних завдань

Якщо питання в постанові (ухвалі, письмовому зверненні про залучення експерта) сформульовано неясно, але зміст питань експертові зрозумілий, то відповідно до п. 4.12 розд. IV Інструкції, після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта), експерт може надати відповідні роз'яснення та викласти питання в коректній редакції. У разі з'ясування експертом відповідності формулювання питань профільним НМР², він складає план подальшого експертного дослідження та визначає необхідний комплекс алгоритмів і методів дослідження (комплекс заходів).

Алгоритм 5. Оцінювання наданих матеріалів з позицій їх достатності для розв'язання поставлених питань

У разі недостатності документальних відомостей для виконання експертних завдань, експерт, користуючись своїми процесуальними правами, спрямовує органу, який призначив експертизу (особі, яка залучила експерта), клопотання про надання додаткових матеріалів. У клопотанні експерт зазначає документи, необхідні для проведення об'єктивного

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022).

² Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 02.02.2024).

й усебічного дослідження. Доцільним є наведення в клопотанні переліку відомостей, які мають бути відображені в характеристиках (за місцем роботи, навчання або проживання; педагогічних, психологічних), у протоколах допитів рідних, знайомих тощо. Отримання якомога більшої кількості матеріалів, які відображають індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертного, дає змогу провести дослідження відповідно до принципів повноти й об'єктивності дослідження, передбачених ст. 3 Закону України «Про судову експертизу»¹.

Також експерт складає клопотання про забезпечення з'явлення підекспертної особи для проведення експертного обстеження в разі, коли вона не перебуває в СІЗО.

У разі незадоволення в регламентований строк клопотання про надання додаткових матеріалів, які є необхідними для проведення дослідження, або незадоволення клопотання про забезпечення з'явлення підекспертної особи, керуючись п. 2.1 і 2.2 розд. II, ч. 4.10 і 4.19 розд. IV Інструкції, судовий експерт складає повідомлення про неможливість надати висновок експерта, а матеріали справи (провадження) повертає особі (органу), яка (який) призначила(–ив) експертизу².

Алгоритм 6. Розроблення попередніх версій

Експертні версії щодо виконання поставлених завдань формують на підставі інформації (вихідних даних), яку містять надані на дослідження матеріали.

Алгоритм 7. Складання плану експертного обстеження

На підставі попереднього вивчення матеріалів визначають необхідний комплекс методів дослідження (комплекс заходів), послідовність їх застосування й алгоритмів дослідження :

– визначення умов, у яких проводитимуть експертне обстеження (найчастіше – у службовому кабінеті психолога або у спеціальному приміщенні в СІЗО). Основними умовами для проведення експертного психологічного обстеження особи є : конфіденційність, наявність робочого місця експерта й окремого місця у тому самому приміщенні – для підекспертної особи. Якщо підекспертна особа з об'єктивних причин не може з'явитися до експертної установи (наприклад, перебуває в СІЗО), постановою органу або ухвалою суду, який призначив експертизу, забезпечується проведення експертного дослідження за місцем перебування підекспертного. Відповідно до ст. 6 Закону «Про судову експертизу» особа або орган, які призначили експертизу або на

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 02.02.2024).

² Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022).

замовлення яких її проводять, повинні забезпечити судовому експертові безперешкодний доступ до об'єкта дослідження та належні умови праці;
– складання плану експертної бесіди, визначення методів експериментально-психологічного обстеження, розроблення бланків для фіксування результатів експериментально-психологічного обстеження та експертної бесіди, забезпечення технічним приладдям тощо.

10.2. Аналітичне дослідження

Аналітичне дослідження має такі алгоритми : психологічний аналіз матеріалів справи (провадження) і долучених додаткових матеріалів, діагностично спрямована бесіда, експериментально-психологічне обстеження особистості підекспертної особи.

Метою аналітичного дослідження є виявлення основних (іманентних) і перемінних (факультативних) ознак², на підставі чого виокремлюють характерні для стану фізіологічного афекту, що виник у підекспертної особи під впливом загрозливої, психотравмувальної (афектогенної) ситуації, яку досліджують (тобто в межах ситуації делікту). Основною характеристикою стану фізіологічного афекту є трифазність його динаміки (докримінальна, кримінальна й посткримінальна фази).

Для виконання експертних завдань на стадії аналітичного дослідження необхідно : провести психологічний аналіз ситуації, у межах якої виник зазначений емоційний стан, і визначити ступінь її афектогенності; дослідити стійкі індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертного (провідні мотиви, ціннісні орієнтири, самосвідомість, особливості когнітивної та емоційно-вольової сфер); проаналізувати психічний стан підекспертного в період, що безпосередньо передував правопорушенню; провести аналіз психічного стану й поведінки підекспертного в період часу, що належить до вчинення інкримінованого йому протиправного діяння; проаналізувати поведінку підекспертного після завершення делікту; дослідити ставлення підекспертної особи до своїх дій під час делікту.

10.2.1. Психологічний аналіз наданих на дослідження матеріалів

Психологічний аналіз наданих на дослідження матеріалів (відповідно до усталеної схеми проведення психологічної експертизи) містить елементи контент-аналізу та герменевтики (напрямок наукової діяльності, пов'язаний із дослідженням, інтерпретацією текстів). На етапі вивчення

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 02.02.2024).

² Словник української мови Online. Т. 1-14 (а – преференція) URL : <https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0> (дата звернення 02.02.2024).

матеріалів справи (провадження) з'ясовують фабулу протиправної події, конкретизують експертні завдання відповідно до інформативних можливостей аналізованих матеріалів, визначають психологічно значущі факти (явища) відповідно до завдань, поставлених на виконання експертові.

Алгоритм 1. Структурування досліджуваних матеріалів

Надані на дослідження матеріали для зручності аналізування можна умовно розподілити на такі складові: вихідні дані, що містять інформацію про індивідуально-психологічні особливості підекспертного, його мотиваційну сферу, систему ціннісних орієнтирів, про взаємини з оточуючими, про стереотипи поведінки у складних (конфліктних, екстремальних) ситуаціях; відомості про загальну характеристику ситуації делікту та про психічний стан і особливості психічної діяльності підекспертного в аналізованій ситуації.

Алгоритм 2. Психологічний аналіз біографічних відомостей про підекспертну особу в період часу, що передував виникненню досліджуваної ситуації правопорушення

У процесі аналізування наданих на дослідження матеріалів застосовують біографічний (історичний, анамнестичний) метод, за допомогою якого з'ясовують особливості життєвого шляху особистості крізь призму закономірностей її психічного розвитку й індивідуального досвіду.

Виокремлюють особливості соціального функціонування підекспертного, визначають місце та зміст його життєдіяльності, коло мотивовторних чинників поведінки, систему цінностей, оточення, зміст основних сфер діяльності, особливості світогляду, соціальний статус, специфіку досвіду та стереотипи діяльності у проблемних (конфліктних) життєвих ситуаціях, сталий характер емоційного фону діяльності, особливості взаємин з оточенням тощо. Ці відомості може містити інформація, повідомлена свідками (родичами, знайомими, колегами тощо).

До біографічних документальних джерел належать такі матеріали:

а) щоденники (в експертній практиці зустрічаються почасти) – характеризують внутрішні спонування особистості, містять відомості про минулі й поточні події її життя, відображають безпосередні враження та почуття людини. Незважаючи на те що зафіксована у щоденниках інформація не завжди відповідає реальним подіям і може бути плодом уяви, фантазій, мрій, бажань і прагнень, щоденник може надати унікальну змогу дослідити складний і, найімовірніше, прихований від інших світ особистості;

б) офіційні біографічні документи – свідоцтва про народження, про шлюб, про освіту; копія паспорта, трудова книжка (або її копія); особова справа військових і працівників ОВС; характеристики за місцями навчання, проживання та роботи. Найчастіше офіційні документи не містять

відомостей про внутрішній світ людини, проте вони відображають головні періоди її життя та їхній зміст;

в) показання свідків події, родичів, друзів, інших осіб – інформація, отримана з матеріалів справи про підекспертного, про його взаємини з оточенням, про особливості емоційного реагування й поведінки в конфліктній ситуації, є описом його особистості та діяльності. Такий опис є особистою думкою згаданих осіб, яка залежить від особливостей їхнього сприймання і розуміння особи підекспертного, тому ця інформація є інваріантною. Однак окремі факти життя підекспертного, відомості про його взаємини з оточенням найчастіше збігаються в загальних рисах. Експертний аналіз такої інформації полягає у визначенні найбільш повторюваних смислових елементів у показаннях свідків щодо особистості підекспертного.

Алгоритм 3

Цей етап спрямований на виокремлення відомостей про особливості динаміки ситуації делікту в аспекті її афектогенності, поведінку підекспертного впродовж афектогенної ситуації, а саме в докримінальній, кримінальній і посткримінальній стадіях. Зазначені відомості зазвичай містяться в протоколах допитів фігурантів кримінального провадження, свідків, у відеозаписах слідчих експериментів, у звукозаписах судових засідань, у висновках судово-медичних і судово-психіатричної експертиз, в актах наркологічного обстеження потерпілого та підозрюваного (обвинуваченого) тощо.

У процесі аналізування докримінального періоду (стадії) з'ясовують наявність / відсутність ознак, характерних для афектогенної ситуації; потреби підекспертного, блоковані протиправною поведінкою потерпілого.

У процесі аналізування кримінальної стадії визначають специфіку дій підекспертного в період часу, що належить до вчинення інкримінованого йому протиправного діяння, особливості самоконтролю за своєю діяльністю та відповідність її меті тощо.

У процесі аналізування посткримінальної стадії злочину з'ясовують особливості психічного стану та діяльності підекспертного після завершення кульмінаційної (кримінальної) стадії делікту; наявність / відсутність дій, пов'язаних із приховуванням слідів події злочину; надання допомоги потерпілому; звернення до правоохоронних органів тощо.

10.2.2. Дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертної особи та її діяльності методом спрямованої бесіди (інтерв'ю)

Основою експертної бесіди є спогади підекспертного щодо основних етапів свого життя (біографічна бесіда) у період часу, що передував

подіям, досліджуваним за справою; у період часу, що безпосередньо належить до події делікту, та в подальший період часу. Під час бесіди з'ясовують : систему ціннісних орієнтирів підекспертного, його провідні мотивотворні чинники; коло соціальних зв'язків та особливості взаємин із оточенням; основні форми діяльності; усталені форми поведінки як у звичайних, так і в проблемних (конфліктних, стресових, екстремальних) ситуаціях; специфіку поведінкового й емоційного реагування у звичній життєдіяльності та у проблемних ситуаціях.

У процесі бесіди підекспертному ставлять питання, які за змістом і послідовністю підпорядковані завданням експертизи. Фіксують усну розповідь підекспертного або шляхом письмового запису (за усталеними правилами ведення протоколу бесіди), або (за згодою підекспертної особи) за допомогою звукозапису на диктофон (що, звісно, зручніше й точніше).

Під час експертної бесіди одночасно застосовують метод спрямованого спостереження, у процесі якого експерт формує попередні гіпотези (уявлення) про яскраво виражені особистісні та характерологічні ознаки особистості підекспертного, особливості його емоційних реакцій, що можуть свідчити на користь значущості окремих(–ої) подій (події), про які (яку) він повідомляє.

Самозвіт підекспертного потрібно проводити у вигляді умовно вільного викладу (з урахуванням специфіки спрямованої бесіди), під час якого необхідно визначити особливості інтелектуального перетворення інформації, специфіку побудови власного оповідання, аргументацію власних суджень і умовиводів, індивідуальний стиль спілкування та ін.

Алгоритм 1. Біографічна (анамнестична) бесіда

Біографічна бесіда спрямована на отримання від підекспертного анамнестичних відомостей. План автобіографічного усного викладу підекспертного може містити такі змістовні елементи : дату й місце народження; характеристику батьківської сім'ї (взаємини в родині, побутові умови, рівень життя, освіта батьків, їхні професії та місця роботи, особливості виховання в сім'ї); особливості психічного та фізичного розвитку підекспертного; рівень досягнень у навчанні, роботі, вибір професії, сімейний стан, наявність дітей, особливості взаємин у сім'ї; ставлення до оточення; наявність схильності до зловживання спиртними напоями й наркотичними речовинами; наявність притягнення до кримінальної відповідальності; наявність захворювань тощо.

Метод анамнестичного аналізу дає змогу провести реконструкцію особливостей життєвого шляху підекспертного до моменту скоєння інкримінованого йому діяння, виокремити особливості його розвитку, пізнавальної сфери, його характерологічні особливості, специфіку

мотиваційної сфери, взаємин з оточенням, особливості соціального функціонування, усталені способи поведінки тощо.

Відомості, повідомлені підекспертним, потрібно фіксувати для подальшого експертного інтерпретування та порівняння з документальними відомостями з досліджуваних матеріалів, із метою визначити психологічні особливості особистості підекспертного.

Алгоритм 2. Бесіда про особливості діяльності, переживання підекспертного, його психічну діяльність у досліджуваній ситуації

Мета – отримати суб'єктивну інформацію про особливості емоційного стану та психічної діяльності підекспертного в афектогенній ситуації делікту.

У процесі бесіди з підекспертним з'ясовують наявність характерних для фізіологічного афекту ознак на кожній зі стадій його розвитку :

- суб'єктивні відомості щодо вираженої особистісної значущості психотравмального впливу з боку потерпілого, пов'язаного з насиллям, погрозою життю, здоров'ю, честі, гідності, самоповазі; конфліктності (породжується високою особистісною значущістю психотравмального впливу з боку потерпілої особи, насиллям, загрозою життю, здоров'ю, самоповазі, честі, обмеженістю інформації про ситуацію та способи її розв'язання тощо); суб'єктивної раптовості ситуації (її динамічність, новизна, потребує швидкого розв'язання, але особа не готова до цього, не має відповідного досвіду, не знає адекватних способів дій); екстремальність (відсутність достатнього обсягу інформації про ситуацію; відсутність досвіду розв'язання ситуацій за незвичних обставин; стрімкий перебіг ситуації та наявність перешкод; дефіцит часу для ухвалення рішення і його реалізації); реальність (афектогенна ситуація має бути реальною, а не уявною);

- суб'єктивні відомості щодо наявності часткового звуження свідомості (фрагментарність і неповнота сприйняття; заповнення свідомості переживаннями, пов'язаними з психотравмальним впливом ситуації делікту, елементи втрати почуття реальності; елементи відчуття чужості своїх дій; порушення довільного регулювання діяльністю (порушення опосередкованості дій; контролю дій; обмеженість здатності до прогнозу результатів дій; обмеженість прогнозу наслідків своїх дій; наявність рухових автоматизмів (стереотипів), невиправдана множинність нанесення потерпілій особі тілесних ушкоджень, імпульсивності дій; порушення мовленнєвої діяльності; різка зміна вазомоторних та інших вегетативних виявів; нехарактерність виявів агресивних дій типовому для підекспертної особи стереотипу та стилю поведінки);

- суб'єктивні відомості щодо наявності фізичної та психічної астенії; дезорганізації психічної діяльності; неповного усвідомлення (розуміння) того, що сталося; суб'єктивного переживання почуття полегшення,

розв'язання психотравмувальної ситуації, млявість, втома, суб'єктивне почуття каяття; залишення на місці події, намагання надати допомогу потерпілій особі, відсутність спроби приховати сліди злочину, самостійне звернення до правоохоронних органів тощо.

На користь того, що підекспертна особа не перебувала в стані фізіологічного афекту в період часу, що належить до вчинення протиправного діяння, у скоєнні якого її підозрюють (обвинувачують), свідчить наявність у її поясненнях таких ознак : відсутність афективної звуженості свідомості (збереження здатності до інтроспекції, точність сприйняття обстановки й обставин ситуації та наслідків своїх дій, можливість подальшого правильного й диференційованого їх відтворення); збереження довільності поведінки (ініціативна, активна роль підекспертної особи у створенні конфліктної ситуації, послідовність і цілеспрямованість дій у процесі протиправного діяння, у виборі місця, часу та засобів його вчинення; наявність ознак ситуативного самонакручування; наявність змоги виконувати складну діяльність, багатоетапної поведінки); відсутність суб'єктивної раптовості, імпульсивності протиправного вчинку; відповідність особливостей перебігу емоційного процесу психологічним закономірностям і поведінковому стереотипу звичного емоційного реагування у складних ситуаціях; відсутність ознак емоційної, інтелектуальної та фізичної виснаженості у посткримінальній стадії (наявність подальшого посилення емоційної напруженості, намагання знищити докази тощо).

10.2.3. Експериментально–психологічне дослідження індивідуально–психологічних особливостей особистості

На етапі експериментально–психологічного дослідження відбувається відбір і застосування психодіагностичних методів відповідно до експертних завдань.

Експериментальне дослідження індивідуально–психологічних особливостей підекспертної особи передбачає застосування загальноновизнаних методів, проб, опитувальників, тестів дослідження (ММРІ, ТАТ, плями Роршаха, тест Сонді, тест руки Е. Вагнера, опитувальник Леонгарда–Шмішека, метод кольорових виборів Люшера, тест Розенцвейга, «Незакінчені речення»; «Класифікація предметів», «Піктограма», «Аналогія», «Асоціативний експеримент», «Запам'ятовування 10 слів», «Коректурна проба», «Таблиці Шульте», інтелектуальних тестів (Д. Векслера, Дж. Равена, Р. Амтхавера) та ін.). Спрямоване на визначення її характерологічних особливостей, мотивів, ціннісних орієнтирів, динамічних особливостей, специфіки когнітивної сфери, «уразливого місця» у структурі особистості під впливом стресових

чинників, особливостей емоційного стану й емоційного реагування у складних ситуаціях, особливостей вольового регулювання тощо.

Вибір конкретних методів дослідження є прерогативою експерта.

Особистісну значущість загрозливого чинника зумовлено місцем потреби, яка фруструється, в ієрархії структури особистості, серед яких головними є вітальні та деякі вищі потреби : у збереженні здоров'я, у безпеці, у продовженні життя, у соціальному визнанні та повазі, у збереженні цінності свого «Я» тощо. Саме основні потреби не є взаємозамінними, тому їх незадоволення має найбільший афектогенний потенціал, що ініціює перехід на «аварійний» спосіб розв'язання ситуації.

Проводять аналіз провідних потреб, цінностей, мотивів, що сформувалися та реалізувалися в життєдіяльності, особливості самоконтролю та вольового регулювання поведінки, конфліктність або компромісність, нерішучість, поступливість або активність, типовість учинків (зокрема, способів виходу із критичних, психотравмувальних ситуацій) тощо.

Досліджують сферу соціального функціонування особи (у сім'ї, на роботі, у навчальному закладі, серед товаришів, сусідів та ін.) та особливості взаємин із потерпілим. Визначають специфіку емоційної сфери, зокрема ступінь її зрілості (відповідно до вікових критеріїв), емоційну стійкість / лабільність, наявність підвищеної тривожності, сенситивність, схильність до імпульсивних реакцій, наявність або атиповість зовнішньо обвинувальних реакцій, дратівливість, схильність до кумуляції нервового напруження та психологічний механізм смислоутворення й емоційного реагування (як типового, так і ситуативного) у ситуаціях гострого конфлікту. Особливу увагу слід приділити дослідженню агресивних тенденцій особистості, їхньої епізодичності (навіть випадковості) або типовості.

Особливо важливим є визначення ступеня фрустраційної толерантності, стресостійкості як здатності протистояти впливу стрес-чинника на поведінку, який її дезорганізує.

10.3. Зіставлення (порівняння) результатів аналітичного дослідження (етапи, алгоритми, проміжні результати)

У процесі судово-психологічного дослідження, на стадії зіставлення (порівняння) застосовують принципи полісистемності та концептуальної валідності (лат. construct validity), які дають змогу надати проміжну оцінку правильності теоретичних концепцій, покладених в основу дослідження. Застосовувати принцип концептуальної валідності необхідно у разі, коли результати експериментального дослідження використовують не тільки з метою прогнозування поведінки, а покладають в основу висновків про ступінь наявності в особи певної психологічної характеристики.

Завданням етапу зіставлення (порівняння) є виокремлення стійко повторюваних ознак про зміни у психічній діяльності підекспертної особи, у її емоційній сфері, індивідуально-психологічних виявах у межах досліджуваної ситуації.

Параметри порівняння зумовлено завданнями судово-психологічного дослідження з визначення емоційного стану підекспертної особи в межах афектогенної ситуації. До таких параметрів належать :

- структура особистості підекспертного (усталених індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, емоційно-вольової сфери та його діяльності, що сформувалися протягом життя), визначена за результатами аналізу матеріалів кримінального провадження, анамnestичного й експериментально-психологічного досліджень, експертної бесіди та спрямованого спостереження;

- особливості функціонування когнітивної, емоційно-вольової сфер і діяльності підекспертної особи в ситуації делікту, визначені за результатами аналізу наданих на дослідження матеріалів, анамnestичного й експериментально-психологічного досліджень, експертної бесіди та спрямованої психодіагностичної бесіди.

До ознак, що визначають індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертної особи й підлягають процедурі порівняння в межах поставлених завдань, належать провідні мотиваційні чинники поведінки (потреби, мотиви, цілі, ціннісні орієнтири, ідеали, настанови, переконання); характерологічні (типологічні) особливості; особливості когнітивної, емоційної та вольової сфер.

До ознак, що визначають специфіку діяльності підекспертної особи, належать : провідні потреби (екзистенційні, духовні, естетичні, пізнавальні, потреби в соціальній захищеності та самоактуалізації тощо); актуальні мотиви (їхній зміст, ступінь підпорядкованості усталеним мотиваційно-смісловим системам, їхня зумовленість об'єктивними вимогами ситуації, зв'язок з окремими характерологічними якостями тощо); мета діяльності як провідний мотиватор (осмислення, передбачення результату діяльності); способи діяльності (зокрема, їхня відповідність / невідповідність меті та здобутому результату, типові способи поведінки в конфліктних і стресових ситуаціях); результат (ступінь відповідності потребам, очікуванням, планам, меті).

Результати аналітичного дослідження, обмежені заданими параметрами й зумовлені критеріями (ознаками) порівнюваних об'єктів, зіставляють за допомогою способів полісистемного порівняння.

Порівняльний аналіз індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, її когнітивної та емоційно-вольової сфер діяльності в досліджуваній ситуації виконують у два етапи :

а) етап I – зіставлення результатів аналізу матеріалів кримінального

провадження, анамнестичного й експериментально-психологічного досліджень індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, когнітивної й емоційно-вольової сфер, основних сфер його діяльності, що сформувалися протягом життя;

б) етап II – зіставлення результатів аналізу наданих на дослідження матеріалів, експертної бесіди з результатами експериментально-психологічного дослідження специфіки діяльності та психічного стану підекспертного в досліджуваній ситуації.

Цей вид порівняння здійснюють у площині психологічних феноменів, які відображають у відомостях (вихідних даних) про особливості індивідуального розвитку підекспертного (анамнез), про його індивідуально-психологічні особливості й особливості поведінки у різних ситуаціях життєдіяльності.

Етап I – зіставлення результатів аналізу матеріалів справи (провадження), анамнестичного й експериментально-психологічного досліджень індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, емоційної сфери й основних сфер його діяльності, що сформувалися протягом життя.

Процедуру зіставлення результатів дослідження матеріалів, анамнестичної бесіди й експериментально-психологічного дослідження здійснюють за кількома алгоритмами та завершують викладом проміжних результатів.

Алгоритм 1. Порівняння даних, здобутих під час експертної бесіди, аналізу наданих на дослідження матеріалів та експериментально-психологічного дослідження, щодо мотиваційних чинників поведінки підекспертного у його загальній життєдіяльності

Мета : визначення ієрархії мотиваційних чинників діяльності підекспертного та їхньої специфіки в різних ситуаціях життєдіяльності.

Аналізуючи матеріали справи (провадження), отримані під час експертної бесіди дані й результати експериментально-психологічного дослідження щодо мотиваційних чинників діяльності підекспертного, необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- основні потреби (вітальні, екзистенційні, духовні тощо);
- зміст сформованих (усталених) мотиваційно-сміслових систем особистості підекспертного;
- зміст актуальних (ситуативних) мотивів поведінки та їхня зумовленість об'єктивними вимогами конкретної загрозливої, афектогенної ситуації;
- ступінь підпорядкованості актуальних мотивів усталеним мотиваційно-смісловим системам особистості підекспертного;
- специфіка мотивації поведінки підекспертного в конфліктних і стресових ситуаціях.

Визначають мотиви з амбівалентним (подвійним) смислом, якщо мають місце одночасне позитивне й негативне ставлення до предмета діяльності, які за своєю суттю мають конфліктний характер. З'ясування такого мотиваційного конфлікту має важливе значення для аналізу психоемоційного стану підекспертного (наприклад, емоційного напруження, збудження, імпульсивності вчинків та ін.) і визначення його типовості у конфліктних (проблемних, афектогенних, екстремальних) ситуаціях. У психотравмувальній ситуації різноспрямованість конфліктних мотиваційних тенденцій може призвести до ускладнень або до порушень вольового регулювання діяльності, до ускладнень вибору продуктивної лінії поведінки.

Порівняльний аналіз ситуативних мотивів має на меті не лише з'ясувати причини їх виникнення, а й підпорядкування провідним мотиваційно-смысловим системам особистості підекспертного й об'єктивним умовам ситуації делікту.

Порівняльний аналіз звичних способів поведінки й типових способів розв'язання складних ситуацій виконують із обов'язковим розкриттям психологічної суті, механізмів та умов виявів у поведінці підекспертного відповідних рис особистості (мотиваційної сфери, смислових настанов і їх реалізації, вольового регулювання діяльності, типових способів поведінки та ін.).

Проміжні результати : визначення ієрархії мотиваційних чинників поведінки підекспертного, структури його діяльності, типових способів реалізації діяльності в різних життєвих ситуаціях (зокрема, проблемних, конфліктних, стресових).

Алгоритм 2. Порівняння даних, отриманих під час експертної бесіди, аналізу матеріалів справи (провадження) та експериментально-психологічного дослідження, щодо індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного і його емоційно-вольової сфери

Мета : визначення структури особистості підекспертного й динамічних тенденцій, що обумовлюють спрямованість діяльності, її стійкість; з'ясування умов і механізму формування способів емоційного реагування в різних життєвих ситуаціях.

Виокремлюють такі ознаки :

- характерологічні (типологічні) особливості, особливості вольового регулювання діяльності тощо;

- ступінь чутливості до емоціогенних подразників («уразливі місця» у структурі особистості щодо впливу стресових, психотравмувальних чинників);

- особливості емоційного реагування у звичних і незвичних, загрозливих, стресових, психотравмувальних ситуаціях;

- взаємозв'язок типів емоційного реагування та стереотипів поведінки

із типологічними особливостями особистості підекспертного (підозрілістю, збудженістю, агресивністю, емоційною нестійкістю, недовірливістю, тривожністю, образливістю, імпульсивністю, вразливістю, рівнем самооцінки, рівнем самоконтролю);

– механізми та способи захисної поведінки.

Проміжні результати : визначити індивідуально–психологічні особливості особистості підекспертного, що зумовлюють своєрідність його поведінки в різних життєвих ситуаціях (зокрема, проблемних, конфліктних, стресових, екстремальних), специфіку його емоційної сфери (локус і ступінь чутливості до емоціогенних подразників, провідний тип емоційних реакцій), механізми та способи побудови психологічного захисту.

Етап II – зіставлення результатів аналізу наданих на дослідження матеріалів, експертної бесіди з результатами експериментально–психологічного дослідження специфіки діяльності та психічного стану підекспертного в досліджуваній ситуації.

Алгоритм 1. Порівняння даних, отриманих під час експертної бесіди й аналізу документальних відомостей

Мета : визначення обставин подій, характеру та динаміки взаємодії підекспертного й потерпілого, особливості докримінальної, кримінальної та посткримінальної стадій ситуації делікту і психічної діяльності підекспертного на зазначених етапах.

Проводиться порівняння усіх даних початкового моменту конфліктної (афектогенної) ситуації, що виникла та потребувала розв’язання.

Зіставляючи матеріали справи (провадження) із даними, отриманими в результаті експертної бесіди, щодо соціально–психологічних параметрів «протоситуації», необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- зовнішні чинники (обстановка й обставини афектогенної ситуації);
- внутрішні чинники (асиметрія у смислово оцінюванні фігурантів щодо конфліктності ситуації, причин її виникнення та способів розв’язання);
- характер діяльності підекспертного в розвитку конфліктних взаємин із потерпілою особою.

Проміжні результати : визначення обставин ситуації та психологічних чинників (смислового оцінювання, характеру діяльності, ступеня ініціативності фігурантів у виникненні конфлікту), за яких взаємодія потерпілого та підекспертного набула психологічно конфліктного характеру.

Алгоритм 2. Порівняння даних, отриманих під час експертної бесіди й аналізу документальних відомостей, щодо особливостей діяльності підекспертного в ситуації безпосереднього посягання на провідні потреби та цінності

Мета : визначення психологічно значущих чинників, що зумовили виникнення в підекспертного певного емоційного стану, зокрема фізіологічного афекту, у ситуації посягання на його особисті права, охоронювані законом¹.

Зіставляючи матеріали справи (провадження), дані, отримані під час експертної бесіди про діяльність підекспертного в досліджуваній ситуації, і результати експериментально-психологічного обстеження щодо індивідуально-психологічних особливостей його особистості, необхідно фіксувати повторювані стійкі й перемінні (динамічні) ознаки, до яких належать :

- спрямованість джерела посягання на соціальну сутність особистості підекспертного (на його особисті потреби, цінності, переконання, на стан здоров'я, на життя, на соціальний статус, авторитет, честь і гідність тощо);

- актуальні мотиви діяльності підекспертного в досліджуваній ситуації, їхня зумовленість об'єктивними вимогами ситуації; ступінь підпорядкованості актуальних мотивів усталеним мотиваційно-смісловим системам особистості підекспертного; наявність / відсутність мотиваційного конфлікту (мотивів із амбівалентним смыслом); наявність / відсутність феномена зсуву мотиву на мету (ситуація відокремлення актуальних мотивів від первинної мотивації та набуття ними самостійного значення, у результаті чого формується інша мета та зміни у спрямуванні діяльності);

- умови, спрямованість, характер діяльності підекспертного в розв'язанні конфліктної ситуації;

- відповідність / відмінність поведінки підекспертного в досліджуваній ситуації його звичним (типовим) способам розв'язання складних, психотравмувальних (стресових, конфліктних) ситуацій;

- специфіка емоційних реакцій підекспертного, пов'язаних із посяганням на його соціальну сутність (умови й механізм емоційного реагування в досліджуваній ситуації : з урахуванням притаманного підекспертному комплексу почуттів і стереотипів емоційних реакцій на перешкоди, ступеня чутливості до емоціогенних подразників);

- взаємозв'язок між типом емоційного реагування та індивідуально-психологічними особливостями особистості підекспертного. У разі притаманності для підекспертного конфліктних (амбівалентних) мотивів діяльності визначають типовість виявів емоційного стану за обстановки й обставин ситуації делікту;

- відмінність між виявами емоційного стану підекспертного

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr#Text> (дата звернення 02.02.2024); Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 02.02.2024).

в досліджуваній ситуації та його типовими емоційними реакціями в ситуаціях звичної життєдіяльності;

– специфіка вольового регулювання (наприклад, простого або складного вольового акту, імпульсивності тощо) і специфіка формування психологічно захисної поведінки в ситуації делікту.

Проміжні результати : визначення ситуації посягання на життя, здоров'я тощо як суто психотравмувальної або афектогенної; визначення специфіки емоційного стану підекспертного та його зумовленості дослідженою ситуацією.

10.4. Комплексне оцінювання результатів дослідження

Визначення типу фізіологічного афекту (класичного або кумулятивного) передбачає виокремлення на кожній стадії розвитку емоційного стану обов'язкових і перемінних ознак (іманентних і факультативних)¹.

У фазі I (докримінальній) до обов'язкових ознак класичного фізіологічного афекту належать : наявність ситуації посягання на життя, здоров'я тощо; стрімкий розвиток (швидкоплинність) цієї ситуації та пов'язаного з нею негативного емоційного стану; суб'єктивна неочікуваність, раптовість виникнення інтенсивного емоційного стану.

До факультативних (перемінних) ознак належать : відчуття суб'єктивної безвиході, безпорадності в ситуації, що склалася; відсутність досвіду долаття кризових або подібних ситуацій; негативний психофізіологічний стан (перевтома, захворювання тощо).

У фазі II (кримінальній) відбувається інтенсивний емоційний вибух, який супроводжується такими обов'язковими ознаками : часткове звуження свідомості (фрагментарність і неповнота сприйняття; заповнення свідомості негативними переживаннями, пов'язаними із психотравмувальним впливом – наприклад, посягання на життя); порушення довільного регулювання діяльності (опосередкованості, контролю дій; обмеженість здатності до прогнозування наслідків своїх дій).

Перемінні ознаки, які характеризують часткове звуження свідомості : елементи викривленого сприйняття, утрата почуття реальності, відчуття чужості своїх дій, мимовільне фіксування уваги на джерелі небезпеки (потерпілому) та ін. Порушення довільності регулювання діяльності характеризується такими перемінними ознаками : рухові автоматизми (стереотипія), невиправдана множинність і надмірна брутальність нанесення потерпілій особі тілесних ушкоджень, імпульсивність дій; порушення мовленнєвої діяльності; різка зміна вазомоторних та інших

¹ Власенко С. Б. Психологічна характеристика юридично релевантних емоційних станів. Юридична психологія. 2019. Т. 24. № 1. С. 24–31. DOI : 10.33270/03192401.24 (дата звернення 02.02.2024).

вегетативних виявів; нехарактерність агресивних дій індивідуально-психологічним особливостям особистості підекспертного й типовому для нього стереотипу та стилю поведінки в конфліктних (кризових, екстремальних) ситуаціях.

У фазі III (посткримінальній) основними ознаками є фізична та психічна астения.

До перемінних ознак належать : дезорганізація психічної діяльності; неповне усвідомлення (розуміння) того, що сталося; суб'єктивне переживання полегшення; відчуття емоційної розрядки; розв'язання конфліктної ситуації.

У фазі I (докримінальній) до основних ознак кумулятивного фізіологічного афекту належать : накопичення (кумуляція) емоційного напруження; суб'єктивна раптовість виникнення вираженого емоційного вибуху у відповідь на наступний психотравмувальний вплив, пов'язаний із тривалою психотравмувальною ситуацією.

До факультативних (перемінних) ознак належать : відчуття суб'єктивної безвиході у ситуації, що склалася, та суб'єктивної безпорадності; невдалі неодноразові спроби вирішити конфліктну ситуацію, наявність фрустрацій; формування способів психологічного захисту, що знижують ступінь психотравмувального впливу; негативний психофізіологічний стан (перевтома, захворювання тощо).

У фазі II (кримінальній) – вираженого емоційного вибуху або кульмінації емоційного напруження обов'язковими ознаками є : часткове звуження свідомості (фрагментарність та неповнота сприйняття; заповнення свідомості переживаннями, що пов'язані з психотравмувальним впливом); порушення довільного регулювання діяльності (порушення опосередкованості дій; контролю дій; обмеженість здатності до прогнозу результатів дій).

Перемінними ознаки – часткове звуження свідомості (елементи викривленого сприйняття, втрати почуття реальності, відчуття чужості своїх дій, Порушення довільності регулювання діяльності – наявність рухових автоматизмів (стереотипів), невиправдана множинність нанесення потерпілій особі тілесних ушкоджень, імпульсивність дій; невідповідність (нехарактерність) агресивних дій типовому для підекспертної особи стереотипу та стилю поведінки, порушення мовленнєвої діяльності; різка зміна вазомоторних та інших вегетативних проявів.

У фазі III (посткримінальній) основними ознаками є фізична та психічна астения.

До перемінних ознак належать : дезорганізація психічної діяльності; неповне усвідомлення (розуміння) того, що сталося; суб'єктивне переживання почуття полегшення, розв'язання психотравмувальної ситуації.

Необхідно також зважати на наявність таких характеристик афектогенної ситуації (що сприяють виникненню класичного та кумулятивного фізіологічного афекту), як конфліктність (є породженням високої особистісної значущості психотравмувального впливу з боку потерпілої особи, насиллям, загрозою життю, здоров'ю, самоповазі, честі, обмеженістю інформації про ситуацію та способи її розв'язання тощо), раптовість (ситуація є динамічною, новою, потребує швидкого розв'язання, але особа не готова до цього, не має адекватних способів дій), екстремальність (відсутність достатнього обсягу інформації про ситуацію та досвіду розв'язання нових, незвичних ситуацій, швидкоплинність конфліктної ситуації та наявність перешкод, дефіцит часу для прийняття рішення і його реалізації), реальність (афектогенна ситуація має бути реальною, а не уявною).

Відсутність будь-якої характеристики із наведених вище може свідчити про наявність таких виражених емоційних станів, як стрес або фрустрація, які також суттєво впливають на свідомість і психічну діяльність людини та які можна розглядати як психологічну підстава сильного душевного хвилювання.

Докладний опис зазначених емоційних станів наведено в методиці судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації (реєстр. код 14.1.79)¹.

Слід зазначити, що не всі екстремальні психічні стани є об'єктом судово-психологічної експертизи, а тільки ті, що пов'язані з діяльністю людини як соціального суб'єкта юридично значущої ситуації, тобто як суб'єкта правопорушення².

1 Реєстр методик проведення судових експертиз / Офіц. сайт. URL : <https://minjust.gov.ua/m/reestr-metodik-provedennnya-sudovih-ekspertiz> (дата звернення 02.02.2024); Савкіна Т. В., Єгорова Т. М. Методика судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації (реєстр. код 14.1.79) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. 156 с.

2 Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання : зб. мат.-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155–157; Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.; Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.; Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.; Панасюк В. Поняття стану сильного душевного хвилювання та його співставлення із фізіологічним афектом. Науковий блог : Національний університет «Острозька академія». 20.05.2013. URL : <https://naub.ua.edu.ua/ponyattyta-stanu-sylnoho-dushavnoho-hvylyuvannya-ta-joho-spivvidnosnennya-iz-fiziologichnym-afektom/> (дата звернення 02.02.2024); Старко О. Л. Емоційний стан особи : окремі кримінально-правові аспекти. Порівняльно-аналітичне право. 2020. № 3. С. 133–140. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/35662> (дата звернення 02.02.2024); Вереша Р. В. Емоційний стан особи : кримінально-правовий та віктимологічний аспекти. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 4. С. 77–86. URL : <https://surl.li/izmvvn> (дата звернення 02.02.2024); Марчак В. Я. Емоційні стани і процеси як підстава обмеженої осудності. Боротьба 306

У процесі диференційного діагностування інших емоційних станів, які не досягли ступеня суттєвого впливу на свідомість і поведінку підекспертної особи, зважають на наявність таких ознак : посягання на життя, здоров'я, безпеку, особистісні цінності підекспертної особи в період часу, що належить до вчинення протиправного діяння, у скоєнні якого її підозрюють (обвинувачують); відсутність афективної звуженості свідомості (збереження здатності до інтроспекції, точність сприйняття обставин скоєного, можливість подальшого правильного й диференційованого їх відтворення); збереженість довільності поведінки (ініціативна, активна роль підекспертної особи у створенні конфліктної ситуації, послідовність і цілеспрямованість дій під час скоєння протиправного діяння, вибір місця, часу та способу його вчинення; наявність ознак ситуативного самонакручування; виконання складної багатоетапної діяльності); відсутність раптовості, імпульсивності протиправного вчинку; відповідність особливостей динаміки емоційного стану психологічним закономірностям і поведінковому стереотипу звичного емоційного реагування у складних ситуаціях; відсутність ознак емоційної, інтелектуальної та фізичної виснаженості в постемоційний період (наявність подальшого посилення емоційної напруженості, намагання знищити докази тощо), тому за наявності цих ознак стан фізіологічного афекту не діагностують¹.

з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика) : наук.–практ. журн. 2009. № 21. С. 231–240. URL : <https://url.gd/arlcbr> (дата звернення 02.02.2024); Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 3. С. 373–377. DOI:10.32782/2524-0374/2023-3/87 (дата звернення 02.02.2024); Нестеренко Д. С. Вбивство в стані сильного душевного хвилювання : проблемні аспекти. Судова та слідча практика в Україні. 2018. Вип. 6. С. 51–56. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/jpr_2018_6_11 (дата звернення 02.02.2024); Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України : монографія. Львів : ЛДУВС, 2009. 244 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/302/1/Монографія.pdf> (дата звернення 02.02.2024); Савка І. М. Кумулятивний фізіологічний афект як пом'якшуюча провину обставина. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. 2011. Вип. 2. С. 71–84. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2011_2_9 (дата звернення 02.02.2024); Терещук А. Д. Критерії діагностики афективних станів особистості // Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами. 2012. № 9. С. 225–235. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apnvlpr_2012_9_27 (дата звернення 02.02.2024); Саградян М. Убивство у стані сильного душевного хвилювання. Кримінальне право. 2019. № 5. С. 250–254. DOI 10.32849/2663-5313/2019.5.46 (дата звернення 02.02.2024); Крюкова М. А., Лісовенко А. Ф., Форманюк Ю. В. Особливості експертного дослідження афективної сфери особистості. Психологія та соціальна робота. 2021. Вип. 1 (53). С. 125–135. DOI : 10.18524/2707-0409.2021.1(53).241354 (дата звернення 02.02.2024); Забуга Ю. Ю., Соловйова В. С., Нестеренко І. В. Особливості кримінальної відповідальності за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. Форум права. 2020. № 61 (2). С. 102–113. DOI : 10.5281/zenodo.3883819 (дата звернення 02.02.2024); Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 21 с. URL : <https://crimpravo.com/wp-content/uploads/2017/01/Shehovtsova-L.I.-Emotsijnij-stan-osobi-yaka-vchinila-zlochyn-za-kriminalnim-zakonodavstvom-Ukrayini.pdf> (дата звернення 02.02.2024).

1 Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання : кримінально–правові та психологічні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2008. 222 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/301/1/Авраменко%20Дис.pdf> (дата звернення 02.02.2024).

Порівняльний аналіз специфіки значущих психічних станів, що мають значення у юридично релевантній ситуації, систематизовано в таблиці далі.

Таблиця 8.1

**Порівняльний аналіз специфіки психічних станів,
що мають значення у юридично релевантній ситуації**

Стан і його ознаки	Фізіологічний афект	Психічна напруженість	Фрустрація
1. Причина виникнення	Наявність гостро конфліктної ситуації	Стресогенна ситуація (дефіцит часу; надсильний подразник; вимоги ситуації, що перевищують можливості людини), боротьба протилежних мотивів	1. Наявність об'єктивно безвихідної ситуації або суб'єктивне сприйняття її як такої. 2. Блокування реалізації провідних мотивів поведінки
2. Динаміка	Вибухоподібна	Поступове наростання з явищами адаптаційного синдрому	Поступове наростання (зокрема, протягом недовгого періоду часу)
3. Провідні емоції	Негативні (гнів, лють, страх, ненависть та ін.)	Неоднозначні : як позитивні, так і негативні	Негативні (гнів, роздратування, відроза, презирство)
4. Стеничність	Стеничність	1. Стеничність.	1. Стеничність.
5. Направленість дій	На джерело конфлікту	2. Астеничність. Збереження структури діяльності, адаптація до ситуації при прагненні подолати труднощі	2. Астеничність. На перешкоду, блокуючу реалізацію провідних мотивів
6. Тривалість	Короткочасність (від одиниць до десятків секунд)	Тривалість як короткочасна, так і довготривала	Можливий короткочасний, а також тривалий розвиток
7. Вплив на свідомість і психічну діяльність	Звуження свідомості, обсягу сприйняття, його фрагментарність, часткова амнезія, збудження, стереотипна моторна активність, безладність дій, утрата гнучкості поведінки, порушення структури діяльності (усвідомлення найближчих, а не кінцевих цілей), різке зниження свідомого контролю над своїми діями, астеничний синдром у пост-кримінальний період	Фіксування свідомості на стресовому характері ситуації, збільшення рівня активації, прагнення протистояти впливу ззовні. Поліпшення показників діяльності (адаптаційний синдром). Можливе переважання емоційних компонентів у свідомості, коливання пильності. Розпад структури діяльності. Суб'єктивізація сприйняття, «польовий» характер поведінки, імпульсивність. Можливі ухилення від активності, відмова від діяльності	Фіксування свідомості на перешкоді, помилки сприйняття (у бік переоцінювання загрози), порушення балансу у свідомості вираженим переважанням емоційних компонентів, збудження, різке збільшення рівня активації за наявності впевненості в собі, сили, агресивна поведінка, зниження вольового контролю над емоціями й діями

8. Актуаль–на потреба	Потреба миттєво будь–якою ціною усунути конфліктність ситуації	Потреба підтримати систему в рівновазі	Потреба усунути перешкоди
9. Форми поведінки	Агресія та деструкція	1. Агресія та деструкція. 2. Апатія. 3. Підвищення продуктивної активності	1. Агресія та деструкція. 2. Апатія. 3. Безцільне недиференційоване збудження. 4. Примітивізація діяльності

Щодо питання проведення комплексної судової психолого–психіатричної експертизи в науково–дослідних установах судових експертиз Мін’юсту України слід зазначити, що відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» судово–експертну діяльність, пов’язану з проведенням судово–психіатричних експертиз, здійснюють винятково державні спеціалізовані установи Міністерства охорони здоров’я України.

Окремо варто зауважити, що констатація стану фізіологічного афекту на тлі алкогольного сп’яніння або дії психоактивних речовин донині є дискусійним питанням. Безумовно, алкоголь і психоактивні речовини полегшують виникнення виражених емоційних реакцій (наприклад, надмірного збудження). Натомість більшість дослідників вважають, що емоційний стан, який виник на тлі дії алкоголю або психоактивних речовин, не може мати суттєвих ознак фізіологічного афекту, оскільки вплив інтоксикації на його динаміку обумовлює зміни суб’єктивного сприйняття і осмислення ситуації, перебільшуючи їхню небезпеку, а також порушують регулювання поведінки всупереч нормативним психофізіологічним процесам. Окрім того, правники вважають неправильним констатувати стан фізіологічного афекту під дією алкоголю, оскільки останній є обставиною, яка обтяжує покарання за вчинення кримінального правопорушення. Тож визначення фізіологічного афекту (який є обставиною, що пом’якшує покарання) на тлі алкогольного сп’яніння навіть у легкій формі (яке є обставиною, що обтяжує покарання) містить суттєві протиріччя¹.

Отже, на нашу думку, констатувати стан фізіологічного афекту як нормативну психофізіологічну емоційну реакцію, що виникла під дією алкогольного сп’яніння або психоактивних речовин, є недоречним.

10.5. Формулювання висновків

За результатами комплексного оцінювання ознак – дослідженої ситуації посягання на життя, здоров’я, соціальну сутність підекспертного

¹ Власенко С. Б. Психологічна характеристика юридично релевантних емоційних станів. Юридична психологія. 2019. Т. 24. № 1. С. 24–31. DOI : 10.33270/03192401.24 (дата звернення 02.02.2024); Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/VSSo1141?from=legislation&hide=true> (дата звернення 02.02.2024).

(порушення його прав, охоронюваних законом) як афектогенної, індивідуально–психологічних особливостей особистості підекспертного, специфіки його діяльності й емоційного стану, зумовленого афектогенною ситуацією (деструктивною, психотравмувальною) – формують категоричні позитивні або категоричні негативні висновки.

Категоричні позитивні висновки надають за наявності головних ознак, характерних для стану фізіологічного афекту в юридично релевантній ситуації, а саме : зумовленість виникнення емоційного стану обстановкою та обставинами ситуації, яка для особистості підекспертного набула афектогенного характеру; стрімка й бурхлива емоційна реакція вибухового характеру, що супроводжується різкими, але не психотичними змінами психічної діяльності (тобто в межах психічної норми); суб'єктивна раптовість і короткочасність цього емоційного стану; нехарактерна для цієї особи брутальна (агресивна) поведінка; зниження (обмеження) рівня усвідомлення навколишнього і значне послаблення вольового контролю (некерована, хаотична поведінка); рухливість вегетативних проявів; порушення цілеспрямованості й опосередкованості дій; звуження свідомості на подразнику; зниження здатності повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними; порушення пам'яті, довільної уваги; трифазність динаміки емоційного стану.

Варіанти категоричних позитивних висновків :

1. Підекспертна особа (П.І.Б) має такі індивідуально–психологічні особливості особистості та провідні мотиваційні чинники : [навести перелік].

2. Підекспертна особа (П.І.Б) у період часу, що належить до вчинення інкримінованого їй протиправного діяння, перебувала у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави для правової оцінки стану сильного душевного хвилювання.

Категоричний негативний висновок формують за відсутності ознак на користь стану фізіологічного афекту. У цьому разі відповідь на питання № 2 може мати такі варіанти : а) підекспертна особа (П.І.Б) у період часу, що належить до вчинення інкримінованого їй протиправного діяння, не перебувала у стані фізіологічного афекту як психологічної підстави для правової оцінки стану сильного душевного хвилювання; б) підекспертна особа (П.І.Б) у період часу, що належить до вчинення інкримінованого їй протиправного діяння, перебувала в емоційному стані, який не досяг ступеня фізіологічного афекту як психологічної підстави для правової оцінки стану сильного душевного хвилювання.

Висновок про неможливість розв'язати питання № 2 надають за умови суперечливості вихідних даних щодо обстановки й обставин протиправної ситуації, особливостей діяльності й емоційного стану підекспертної особи у цій ситуації. У цьому разі експерт дає відповідь на питання № 1 і складає

висновок експерта : «Якщо з одних питань експерт може дати відповідь, а з інших є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку, складається один документ – висновок експерта» (абз. 8 п. 4.20 розд. IV Інструкції).

Повідомлення про неможливість надати висновок складають, якщо поставлені питання виходять за межі компетенції експерта, або якщо наданих йому матеріалів недостатньо для розв'язання поставлених питань, а витребуваних за клопотанням матеріалів не надано в регламентований строк. У такому разі надані на дослідження об'єкти підлягають поверненню органу (особі), який (яка) призначив(–ла) експертизу (залучив(–ла) експерта), разом із повідомленням про неможливість надати висновок.

8.6. Оформлення ходу дослідження та результатів судово–психологічної експертизи

З огляду на специфіку судово–психологічної експертизи, дослідницька частина висновку експерта містить такі розділи : психолого–біографічний аналіз динаміки психічного розвитку підекспертного, виявів його індивідуально–психологічних особливостей і діяльності у різних життєвих ситуаціях; опис поведінки й емоційного стану підекспертного у юридично релевантній ситуації, наданий ним у процесі експертної бесіди та досліджений у результаті герменевтичного аналізу наданих документальних матеріалів; результати експериментально–психологічного обстеження підекспертної особи; комплексне оцінювання досліджуваної протиправної ситуації, індивідуально–психологічних особливостей підекспертної особи, її емоційного стану й поведінки у цій ситуації.

У процесі проведення судово–психологічної експертизи стану фізіологічного афекту особливо важливого значення набувають відомості про особливості конфліктних взаємин із потерпілим, їх тривалість і динаміку. У висновку експерта потрібно відобразити результати аналізу й узагальнення даних, що характеризують обвинуваченого та потерпілого, а також особливості їхніх стосунків.

В описі результатів експериментально–психологічного дослідження необхідно зазначити застосовані методи й виявлені особливості психічної діяльності підекспертного, навести кінцеві результати експерименту.

Результати бесіди можна викладати недослівно, однак іноді (за потреби) можна цитувати точні висловлювання підекспертного, що передають індивідуальні особливості його мовлення. У висновку також необхідно описати ставлення підекспертного до психологічного обстеження, реакції на різноманітні питання тощо. У разі якщо підекспертна особа під час бесіди надала пояснення про нові обставини юридично значущої ситуації

або повідомила про факти, які не відомі органу досудового розслідування або суду, необхідно про це зазначити у висновку експерта.

У процесі проведення психологічного аналізу матеріалів, наданих на дослідження, необхідно, зважаючи на результати психодіагностичного обстеження підекспертного та застосовуючи знання (загальної, вікової психології) про закономірності й особливості психічної діяльності людини, надати психологічно обґрунтовану оцінку обставин, щодо яких експертові поставлено питання.

Висновки судово-психологічної експертизи необхідно формулювати стисло, чітко. За можливості відповіді на поставлені питання надають у категоричній формі. У разі якщо проведене експертом дослідження не дає змоги дійти категоричних висновків, необхідно це обґрунтовано роз'яснити.

Результати судово-психологічної експертизи викладають у письмовій формі. Висновок експерта містить три частини : вступну, дослідницьку та висновки. Вимоги до змісту висновку експерта, докладний опис оформлення висновку експерта викладено у ст. 102 КПК України й в Інструкції.

У вступній частині висновку зазначають : дату надходження та найменування документа про призначення експертизи (залучення експерта); найменування органу і/або посаду та прізвище особи, яка (який) призначила(–ив) експертизу (залучила(–ив) експерта); справа, за якою її призначено (кримінальна, про адміністративне правопорушення, цивільна, господарська, адміністративна тощо, номер справи); перелік об'єктів, що підлягають дослідженню, і зразків (у разі надходження); відомості про надані матеріали справи (зокрема, вид (назву) матеріалів (документів) і кількість аркушів); спосіб доставки та вид пакування досліджуваних об'єктів із зазначенням (за потреби) відомостей про те, чи впливав спосіб пакування на їх збереженість; запис про відповідність матеріалів і об'єктів, що надійшли до експертної установи (експерта), матеріалам, зазначеним у документі про призначення експертизи (залучення експерта); ім'я, прізвище, по батькові експерта; посаду, клас судового експерта, науковий ступінь і вчене звання, освіту, освітньо-кваліфікаційний рівень, експертну спеціальність, стаж експертної роботи, дату та номер видачі свідоцтва про присвоєння кваліфікації судового експерта, ким видано та строк дії; попередження (обізнаність) експерта про кримінальну відповідальність за ст. 384, 385 КК України; інформацію про те, що висновок підготовлений для подання до суду або долучення до матеріалів кримінального провадження тощо¹.

¹ Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 02.02.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651–VI (зі змін. та допов.).

Перелік питань наводять дослівно – у формулюванні документа про призначення експертизи (залучення експерта), які поставлено експертові; якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає рекомендаціям, але зміст завдання експертові зрозумілий, то після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення та викласти питання в редакції, що відповідає рекомендаціям; якщо поставлено кілька питань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найдоцільніший порядок дослідження. У разі складання експертом клопотання про надання додаткових матеріалів, зазначають дату його подання, дату надходження додаткових матеріалів або відомостей про наслідки розгляду клопотання; обставини справи, які мають значення для надання висновку, з обов'язковим зазначенням джерела їх отримання. Під час проведення додаткових або повторних експертиз зазначають відомості про первинну (попередні) експертизу (експертизи), а саме : прізвище експерта, назву експертної установи або місце роботи експерта, номер і дату висновку експертизи, зміст заключних висновків первинної (попередніх) експертизи (експертиз); питання, поставлені експертові на додаткове або повторне розв'язання, а також мотиви призначення додаткової або повторної експертизи, які зазначено в документі про призначення експертизи (залучення експерта), якщо такі мотиви відсутні, про це роблять відповідний запис. Також надають відомості про процесуальні підстави й осіб, присутніх під час проведення досліджень (прізвище, ініціали, процесуальний статус).

Посилання на рекомендовану науково-технічну та довідкову літературу оформлюють згідно з дод. 16 до наказу Мін'юсту України від 08.05.2018 р. № 1467/5 «Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз»¹; інші інформаційні джерела, які експерт використовував для розв'язання поставлених питань, – за правилами бібліографічного опису.

Опис методик, застосованих під час дослідження, надають із зазначенням їхніх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз, який ведеться відповідно до Порядку ведення Реєстру

URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 02.02.2024); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022).

1 Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз : наказ Мін'юсту України від 08.05.2018 р. № 1467/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MUS30115> (дата звернення 02.02.2024).

методик проведення судових експертиз, затвердженого наказом Мініюсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5¹.

Отже, розроблена методика судово–психологічної експертизи стану фізіологічного афекту уніфікує послідовність дій експерта та дає змогу сформулювати висновки, що є закономірним підсумком проведеного дослідження.

9. ВИСНОВКИ

Розроблена методика судово–психологічної експертизи стану фізіологічного афекту містить визначення предмета, об'єкта, завдань, питань, алгоритмів і критеріїв оцінювання отриманих результатів.

Методика судово–психологічного дослідження фізіологічного афекту як психологічної підстави для правового розв'язання питання щодо стану сильного душевного хвилювання сприяє індивідуалізації судом обставини, яка пом'якшує покарання (ч. 7 ст. 66 КК України) або виключає кримінальну відповідальність (ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 39 КК України).

Методику розроблено відповідно до принципів судово–психологічного дослідження, науково–методичних підходів і практики судово–психологічної експертизи стану фізіологічного афекту.

Застосування в експертній практиці зазначеної методики сприятиме оптимізації та впорядкуванню діяльності експерта, надаючи йому змогу дотримати принципів законності, незалежності, об'єктивності й повноти експертного дослідження, передбачених ст. 3 Закону України «Про судову експертизу», і сучасних вимог чинного законодавства України.

10. ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96–ВР (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96–вр#Text> (дата звернення 02.02.2024).
2. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341–III (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text> (дата звернення 02.02.2024).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 р. № 4651–VI (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/4651–17#Text> (дата звернення 02.02.2024).

¹ Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мініюсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924–08#Text> (дата звернення 02.02.2024).

4. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text> (дата звернення 02.02.2024).
5. Єгорова Т. М, Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів // Ароцкерівські читання : зб. мат-лів міжнар. наук.–практ. конф., присвяч. 90–річ. від дня народж. видат. вчен.–криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155–157.
6. Землянська О. В. Судово–психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.
7. Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Вид–во Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.
8. Нор В. Т. Судебно–психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.
9. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 28.11.2022).
10. Аверьянова Т. В. Функции общей теории судебной экспертизы. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики* : зб. наук.–практ. мат–лів. Харків : Право, 2002. Вип. 2. С. 20–25.
11. Головченко Л. М., Лозовий А. І., Сімакова–Єфремян Е. Б. та ін. Основи судової експертизи : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта. Харків : Право, 2016. 928 с.
12. Рувін О. Г., Палеха Б. І., Полтавський А. О., Бондар М. Є. Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні. *Криміналістика и судебная экспертиза*. Київ : МЮУ ; ХНДІСЕ, 2012. Вип. 57. С. 3–9.
13. Розроблення експертних методик : зміст, структура, оформлення (з урахуванням міжнародних стандартів, прийнятих в Україні) : метод. рек. / О. Г. Рувін (голова авт. кол.), А. О. Полтавський, Т. В. Будко, Т. Д. Голікова, О. І. Жеребко, А. М. Камінський, М. П. Молибога, В. В. Назаров. 2–ге вид., перероб. та допов. Київ : ХНДІСЕ, 2021. 102 с.
14. Алікіна Н. В. Про розвиток судово–психологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук.–метод. матеріалів. Харків : Право, 2005. Вип. 5. С. 481–484.
15. Реєстр методик проведення судових експертиз / Офіц. сайт. URL

- : <https://minjust.gov.ua/m/reestr-metodik-provedennya-sudovih-ekspertiz> (дата звернення 02.02.2024).
16. Про затвердження переліків рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз : наказ Мін'юсту України від 08.05.2018 р. № 1467/5 (зі змін та допов.). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MUS30115> (дата звернення 02.02.2024).
 17. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии : учебник. Харьков : Одиссей, 2005. С. 267–283.
 18. Егорова Т. М., Егоров В. В. Щодо проблеми визначення об'єкта судово-психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річ. створ. ХНДІСЕ (Харків, 10–11.10.2018). Харків : Право, 2018. С. 207–210.
 19. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов : Вища шк., 1987. 142 с.
 20. Егорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів // Ароцкерівські читання : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155–157.
 21. Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2007. 244 с.
 22. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 367 с.
 23. Леонгард К. Акцентуированные личности / пер. с нем. Київ : Вища шк., 1989. 256 с.
 24. Основы психологии : підручник / за заг. ред. О. В. Киричука, В. А. Роменця. 4-те вид., стереотип. Київ : Либідь, 1999. 632 с.
 25. Панасюк В. Поняття стану сильного душевного хвилювання та його співставлення із фізіологічним афектом. Науковий блог : Національний університет «Острозька академія». 20.05.2013. URL : <https://naub.ua.edu.ua/ponyattya-stanu-sylnoho-dushevnoho-hvyluvannya-ta-joho-spivvidnoshennya-iz-fiziologichnym-afektom/> (дата звернення 02.02.2024).
 26. Старко О. Л. Емоційний стан особи : окремі кримінально-правові аспекти. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 3. С. 133–140. URL : <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/handle/lib/35662> (дата звернення 02.02.2024).
 27. Вереша Р. В. Емоційний стан особи : кримінально-правовий та

- віктимологічний аспекти. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 4. С. 77–86. URL : <https://surl.li/izmuvn> (дата звернення 02.02.2024).
28. Марчак В. Я. Емоційні стани і процеси як підстава обмеженої осудності. *Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)* : наук.–практ. журн. 2009. № 21. С. 231–240. URL : <https://surl.gd/arlcbr> (дата звернення 02.02.2024).
29. Бучківська В. Л. Стан сильного душевного хвилювання в юридичній науці та судовій практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 3. С. 373–377. DOI : 10.32782/2524-0374/2023-3/87 (дата звернення 02.02.2024).
30. Нестеренко Д. С. Вбивство в стані сильного душевного хвилювання : проблемні аспекти. *Судова та слідча практика в Україні*. 2018. Вип. 6. С. 51–56. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/jipu_2018_6_11 (дата звернення 02.02.2024).
31. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання за кримінальним правом України : монографія. Львів : ЛДУВС, 2009. 244 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/302/1/Монографія.pdf> (дата звернення 02.02.2024).
32. Савка І. М. Кумулятивний фізіологічний афект як пом'якшуюча провину обставина. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2011. Вип. 2. С. 71–84. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvldu_2011_2_9 (дата звернення 02.02.2024).
33. Терещук А. Д. Критерії діагностики афективних станів особистості // *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2012. № 9. С. 225–235. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/arpnlor_2012_9_27 (дата звернення 02.02.2024).
34. Саградян М. Убивство у стані сильного душевного хвилювання. *Кримінальне право*. 2019. № 5. С. 250–254. DOI 10.32849/2663-5313/2019.5.46 (дата звернення 02.02.2024).
35. Крюкова М. А., Лісовенко А. Ф., Форманюк Ю. В. Особливості експертного дослідження афективної сфери особистості. *Психологія та соціальна робота*. 2021. Вип. 1 (53). С. 125–135. DOI : 10.18524/2707-0409.2021.1(53).241354 (дата звернення 02.02.2024).
36. Забуга Ю. Ю., Соловйова В. С., Нестеренко І. В. Особливості кримінальної відповідальності за умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання. *Форум права*. 2020. № 61 (2). С. 102–113. DOI:10.5281/zenodo.3883819 (дата звернення 02.02.2024).
37. Шеховцова Л. І. Емоційний стан особи, яка вчинила злочин, за кримінальним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2007. 21 с. URL : <https://crimpravo.com/wp->

- content/uploads/2017/01/Shehovtsova-L.I.-Emotsijnij-stan-osobi-yaka-vchinita-zlochyn-za-kriminalnim-zakonodavstvom-Ukrayini.pdf (дата звернення 02.02.2024).
38. Егорова Т. М., Сліпець О. О. Методика судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відео-, звукозапису (реєстр. код 14.1.70) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2012. 178 с.
 39. Егорова Т. М. Методика судово-психологічної експертизи процесу спілкування особи в ситуації процесуальної дії (реєстр. код 14.1.71) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2014. 123 с.
 40. Егорова Т. М. Методика судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження (реєстр. код 14.1.76) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2017. 128 с.
 41. Савкіна Т. В., Егорова Т. М. Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань відшкодування моральної шкоди (реєстр. код 14.1.75) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2017. 166 с.
 42. Сліпець О. О. Методика судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості (реєстр. код 14.1.78) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. 123 с.
 43. Савкіна Т. В., Егорова Т. М. Методика судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації (реєстр. код 14.1.79) : заключ. звіт про НДР (на правах рукоп.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. 156 с.
 44. Авраменко О. В. Стан сильного душевного хвилювання : кримінально-правові та психологічні аспекти : дис. ... канд. юрид. наук. Львів, 2008. 222 с. URL : <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/301/1/Авраменко%20Дис.pdf> (дата звернення 02.02.2024).
 45. Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
 46. Синявський В. В., Серегєєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.
 47. Александров Ю. В., Богданова І. Є., Воронова Ю. В., та ін. Екстремальна та кризова психологія : Термінологічний словник / за заг. ред. проф. О. В. Тімченка. Харків : ХНАДУ, НУЦЗУ, 2010. 291 с. URL : <http://repositsc.nuczu.edu.ua/handle/123456789/4139> (дата звернення 02.02.2024).
 48. Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.

49. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 02.02.2024).
50. Словник української мови Online. Т. 1–14 (а – преференція) URL : <https://sum20ua.com/?wordid=0&page=0> (дата звернення 02.02.2024).
51. Власенко С. Б. Психологічна характеристика юридично релевантних емоційних станів. *Юридична психологія*. 2019. Т. 24. № 1. С. 24–31. DOI : 10.33270/03192401.24 (дата звернення 02.02.2024).
52. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду (актуальна практика). URL : <https://ips.ligazakon.net/document/VSS01141?from=legislation&hide=true> (дата звернення 02.02.2024).
53. Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 5 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 02.02.2024).
54. Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.02.2024).

МЕТОДИКА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У СПРАВАХ ПРО ЗЛОЧИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ ЗЛІСНИМ НЕВИКОНАННЯМ ОБОВ'ЯЗКІВ ПО ДОГЛЯДУ ЗА ДИТИНОЮ

1. ВСТУП

Захист прав дітей визнано одним із пріоритетних завдань людства. Це зумовлене, по-перше, потребами самовідтворення та розвитку кожної нації й цивілізації загалом, оскільки визначальним для неї є формування нового покоління, яке засвоїло схвалювані в соціумі цілі й способи поведінки. По-друге, діти через свою вразливість, фізичну й розумову незрілість часто стають об'єктами жорсткого поводження та експлуатації. З-поміж інших посягань на фізичне та психічне благополуччя злочинним визнано неналежне виконання батьками (або особами, що їх замінюють) своїх обов'язків із виховання дитини, передбачених Сімейним кодексом України¹ відповідальність за яке передбачена Кодексом України про адміністративне судочинство² й статтею 166 Кримінального кодексу України³. У статті ст. 166 УК указано на тяжкі наслідки, спричинені злісним невиконанням батьками, опікунами чи піклувальниками встановлених законом обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування⁴.

Методика визначає основні положення і порядок проведення судово-психологічних досліджень неповнолітніх потерпілих у кримінальних провадженнях за ст. 166 КК України. Результати дослідження визначають

1 Сімейний кодекс України. Прийнятий 10.01.2002 №2947-III (у редакції від 26.10.2014) URL : <http://zakon4.rada.gov> (дата звернення 09.09.2024).

2 Кодекс України про адміністративні правопорушення. Прийнятий 07.12.1984. Редакція від 25.11.2014. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/> - 09.09.2014 (дата звернення 09.09.2024).

3 Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 09.09.2024).

4 Сліпець О. О. Психологічна експертиза неповнолітніх потерпілих як дослідження ушкодженого психічного розвитку. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. X : Право, 2008. Вип.8. С. 605–610.

підстави для констатації негативних наслідків виховної поведінки батьків для психічного і особистісного розвитку дитини та відчуття її психологічного благополуччя, які можуть мати значення для встановлення судом тяжких наслідків внаслідок поведінки батьків.

2. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено з урахуванням ст. 1 Закону України «Про судову експертизу»¹ та актуального розуміння предмету й об'єкту судово-психологічної експертизи².

Сукупність фактичних даних та обставин справи, що відображають особливості психічного розвитку дитини та усієї сукупності її діяльності в хронічній психотравмуючій ситуації нехтування її потребами в сім'ї.

3. ЗАВДАННЯ, ЩО МАЮТЬ БУТИ ВИРІШЕНИМИ

Встановлення індивідуально-психологічних особливостей неповнолітнього підекспертного.

Встановлення вікового рівня психічного та особистісного розвитку підекспертного.

Встановлення типу виховної поведінки батьків.

Встановлення причинно-наслідкового зв'язку між виховною поведінкою батьків, рівнем психічного розвитку підекспертного (відхилення у психічному розвитку) і його психологічним благополуччям.

4. ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ВИРІШУВАНИХ ПИТАНЬ

Які індивідуально-психологічні особливості підекспертного?

Яка загальна характеристика особистості підекспертного? (синонімічне попередньому).

Чи є у неповнолітнього (П.І.Б., дата народження) ознаки відхилення в

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038–XII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 09.09.2024).

² Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта і предмета судової психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнарод. наук.–практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 428–430; Методика судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. 14.1.78. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL : <https://rmpse.minjust.gov.ua/search/4> (дата звернення 09.09.2024).

психічному розвитку, які не пов'язані із психічним розладом? Якщо так, у чому вони виражаються?

Яким чином сімейна ситуація, виховна поведінка батьків, ставлення їх до виконання своїх обов'язків із виховання дитини вплинули на психічний розвиток підекспертного, емоційний стан, психічне благополуччя?

Які соціально-психологічні чинники відхилення неповнолітнього у психічному розвитку?

5. ОБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено з урахуванням ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» та актуального розуміння предмету й об'єкту судово-психологічної експертизи.

Особистість дитини (раннього, дошкільного, молодшого шкільного, підліткового чи старшого шкільного віку), джерела інформації, надані в документах (матеріали кримінального провадження, медична документація, характеристики, висновки психологів та протоколи їх досліджень, відомості щодо успішності дитини, її видів діяльності тощо, результати експертного обстеження), які відображають рівень психічного розвитку дитини, його умови та динаміку, індивідуальність підекспертного.

6. СУБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», суб'єктами судово-експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їхні територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом.

7. МЕТОДИ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

Під час виконання судово-психологічної експертизи неповнолітніх у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною, застосовується система методів : загальнопізнавальні методи наукового пізнання, методи психологічної науки й спеціальні методи¹ :

¹ Основи судової експертизи : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або

- загальнонаукові методи : діалектичний, формально–логічні методи, спостереження, вимірювання, опис, експеримент¹.
- окремі методи психології: спрямоване спостереження, спрямована бесіда, біографічний метод, аналіз продуктів діяльності, контент–аналіз текстової інформації, експериментально–психологічні методи².

Орієнтовний перелік експериментально–психологічних методів : методи дослідження психологічних особливостей та індивідуальних властивостей процесу сприймання (предметність, об'єм, константність, ілюзії тощо); методи дослідження психологічних особливостей пам'яті; дослідження рівня інтелектуального розвитку Дж. Равена (шкали прогресивних матриць Равена); методи дослідження рівня та перебігу процесів мислення (класифікація, виключення, виділення суттєвих ознак, утворення простих та складних аналогій, пояснення метафор, прислів'їв, визначення закономірностей тощо; «Дошка форм Сегена» (дослідження рівня розумового розвитку дітей); діагностика рівня інтелектуального розвитку Векслера (шкали виміру інтелекту, субтести); метод навчаючого експерименту (оцінка розумового рівня та визначення зони найближчого розвитку); тест кольорового вибору Люшера та його модифікації; малюнкові методи (залежно від віку і життєвого контексту : «Людина під дощем», «Дім, будинок, людина», «Неіснуюча тварина», «Малюнок сім'ї»); метод Рене Жилія; метод незакінчених речень (дитячий варіант); опитувальник ПДО (або МПДО); 16–ти факторний особистісний опитувальник Кеттелла, (варіант для дітей); дослідження самооцінки за методом Дембо–Рубінштейна; методи, спрямовані на встановлення ознак пережитого насильства³.

спеціальні методи дослідження у вигляді методик відповідно до їх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз⁴ : 14.1.69 – Методика судово–психологічного дослідження розвитку неповнолітніх у ході розгляду справ у цивільному судочинстві; 14.1.73 – Методика експертного дослідження особливостей сприйняття

підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.–уклад. : Л. М. Головаченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова–Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.

1 Основи судової експертизи : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.–уклад. : Л. М. Головаченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова–Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.; Петрушенко В. Гносеологія та епістемологія : навч. посіб. Львів : «Новий Світ – 2000», 2020. 209 с.

2 Методологія та методи психологічного дослідження : навч.–метод. посіб. О. Л. Туриніна. Київ : ДП «Вид. дім "Персонал"», 2018. 206 с.

3 Міхановська Н. Г., Штриголь Д. В., Луценко О. Л., Куратченко І. Є. Психодіагностичний комплекс для оцінки наслідків домашнього насильства у дітей : методичний посібник. Київ : ПП «КП" УкрСіч", 2019. 130 с.

4 Реєстр методик проведення судових експертиз. URL : <http://www.minjust.gov.ua> (дата звернення 09.09.2024).

дитиною сімейної ситуації, 14.1.74 – Методика судово-психологічної експертизи в кримінальних провадженнях щодо злочинів проти статеві недоторканості, 14.1.81 – Методика судово-психологічного дослідження ознак психотравмування дитини внаслідок сексуального насильства.

Відповідно до галузевих інструкцій : Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України (далі – Інструкція МЮ, Інструкція МВС), вибір конкретних експериментально-психологічних методів дослідження належить до компетенції експерта¹.

8.

АЛГОРИТМИ ПОСЛІДОВНИХ ДІЙ ЕКСПЕРТА

8.1. Попереднє (підготовче) дослідження

Включає : з'ясування мети, експертних завдань; оцінка наданих матеріалів з точки зору їх достатності для вирішення поставлених завдань; формування первинного уявлення щодо досліджуваних об'єктів; отримання додаткових матеріалів; побудова експертних гіпотез; планування експертного дослідження.

Алгоритм 1. З'ясування експертних завдань. Експертні завдання подано у питаннях документу про призначення експертизи. Зі змісту питань установлюється відповідність їх формулювання завданням судово-психологічної експертизи неповнолітніх у справах про злочини, пов'язані зі злісним невиконанням обов'язків по догляду за дитиною, їх відповідність межах компетенції експерта.

Алгоритм 2. Уточнення експертних завдань. Якщо питання в постанові сформульовано неясно, але зміст питання експерту зрозумілий, відповідно до розділу 4 Інструкції, після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи експерт може надати відповідні роз'яснення й викласти питання в коректній редакції. У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення, експерт наділений правом невідкладно заявляти органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), клопотання щодо уточнення поставлених експертові питань². У разі встановлення експертом відповідності питань предмету і завданням

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 09.09.2024).

² Там само.

психологічної експертизи та межах компетенції експерта, складається план подальшого експертного дослідження, визначається необхідний комплекс методів.

Алгоритм 3. Оцінювання наданих матеріалів із точки зору їх належного оформлення. При первинному ознайомленні з наданими матеріалами встановлюються особливості їх пакування, оформлення, цілісність об'єктів (згідно вимог відомчих інструкцій). Об'єкти дослідження надсилаються в експертну установу (експертові) в упаковці, яка забезпечує їх збереження, попередження від несанкціонованого доступу та засвідчуються особою у передбаченому законодавством порядку.

Алгоритм 4. Установлення підстав, які виключають проведення експертизи : постановка питань, які виходять за межі спеціальних знань експерта-психолога (правові питання, питання щодо встановлення настання психічного розладу або порушення стану фізичного здоров'я внаслідок протиправної події, щодо дитини, в якій діагностований тяжкий психічний розлад); недостатній обсяг вихідних даних : якщо наданих експерту матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а клопотання про надання додаткових матеріалів не задоволено; якщо не задоволено клопотання про забезпечення з'явлення підекспертної особи для проведення експертного обстеження чи підекспертна особа відмовилася від експертної бесіди (експерт-психолог не зміг встановити контакт із дитиною). Наявність таких підстав передбачена процесуальним законом¹, згідно якого судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду, вирішення питання у ході судової експертизи питань права не допускається, а також передбачено обов'язок і право експерта відмовитись від виконання покладеного на нього завдання у випадках потенційного чи реального конфлікту інтересів чи у випадках, коли наданих матеріалів недостатньо, а клопотання про надання додаткових матеріалів не задоволено. Порядок документального оформлення відмови від проведення експертного дослідження у разі відсутності необхідного обсягу документів поданий у відомчих інструкціях².

Алгоритм 5. Забезпечення обсягу наданих матеріалів і їх оформлення,

1 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 09.09.2024).

2 Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М–ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 09.09.2024); Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М–ва внутрішніх справ України від 17 липня 2017 року № 591. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення 09.09.2024).

необхідного для проведення повного дослідження. Передбачено процесуальним законом, Законом України «Про судову експертизу» та відомчими Інструкціями¹. У разі, якщо частину документів оформлено не належним чином, і це робить неможливим їх коректне використання (наприклад, копії аркушів медичної картки не містять необхідних реквізитів : указівки прізвища, ім'я, по батькові, дати народження хворого, дати огляду), експерт складає клопотання про надання матеріалів, належно оформлених. У разі, якщо документи оформлені не належно, і це не перешкоджає їх коректному використанню (наприклад, не пронумеровані матеріали справи, додаткові матеріали не прошиті, порушена нумерація аркушів тощо, але документи мають необхідні реквізити), експерт описує виявлені особливості у вступній частині висновку. У разі надання недостатньої кількості матеріалів, експерт, користуючись правами експерта, передбаченими процесуальним законом, відповідно до регламенту відомчих Інструкцій² спрямовує особі, яка призначила експертизу (залучила експерта), клопотання про надання додаткових матеріалів. У клопотанні перелічуються відомості, які потрібні для проведення повного об'єктивного дослідження та документи, у яких ці відомості можуть міститися (перелік подано нижче). Корисним є наведення в клопотанні переліку даних, які мають бути відображені в характеристиках, протоколах допитів рідних, колег, педагогів, медичних працівників, сусідів, родичів сім'ї тощо. Отримання якомога більшого обсягу матеріалів, які відображають особливості особистості підекспертної особи, дозволяє провести дослідження відповідно принципів повноти й об'єктивності дослідження, передбачених ст. 3 Закону України «Про судову експертизу»³.

Алгоритм 6. Розроблення попередніх версій. Експертні версії відносно рівня психічного розвитку неповнолітнього підекспертного, його індивідуально-психологічних особливостей, специфіки виховної поведінки батьків та її впливу на психічний розвиток дитини формуються на підставі інформації, яка міститься в наданих матеріалах.

Алгоритм 7. Складання плану експертного обстеження. На підставі

1 Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua /laws/show/4038-12](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12) (дата звернення 09.09.2024); Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua/](http://zakon2.rada.gov.ua/) (дата звернення 09.09.2024); Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М-ва внутрішніх справ України від 17 липня 2017 року № 591. URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text) (дата звернення 09.09.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : [http : //zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17) (дата звернення 09.09.2024).

2 Там само.

3 Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua /laws/show/4038-12](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12) (дата звернення 09.09.2024).

попереднього вивчення матеріалів визначається необхідний комплекс методів, уживаються заходи для організації експертного дослідження : визначаються умови проведення експертного обстеження (як правило, у службовому кабінеті психолога або в спеціальному приміщенні в умовах «Зеленої кімнати»)¹.

Забезпечення умов проведення експертного обстеження.

Основними вимогами до умов проведення експертного психологічного обстеження є забезпечення безпечного середовища для дитини, конфіденційність, наявність робочого місця для експерта та підекспертної особи². У випадку, якщо клопотання про забезпечення з'явлення підекспертної дитини з об'єктивних причин не може бути задоволено, постановою органу або ухвалою суду (слідчого судді), який призначив експертизу, можливе забезпечення проведення експертного обстеження за місцем перебування підекспертного. Відповідно до ст. 6 Закону «Про судову експертизу», особа або орган, які призначили експертизу, або на замовлення яких вона проводиться, повинні забезпечити судовому експертові безперешкодний доступ до об'єкта дослідження і належні умови праці). Складається клопотання про забезпечення дослідження (неповнолітні, ураховуючи їх соціальну незрілість з'являються на дослідження у супроводі дорослих : батьків чи законних представників); складання плану експертної бесіди, визначення окремих методів обстеження, створення бланків для фіксації результатів експериментально–психологічного обстеження, бесіди, забезпечення технічним приладдям тощо.

План експертного обстеження.

Загальний план експертного обстеження складається із експертної бесіди з дитиною (вступної частини, бесіди щодо біографії, бесіди щодо обставин, що є предметом розгляду/розслідування); експериментально–психологічного обстеження дитини (методи добираються відповідно до наведеного вище переліку з урахуванням віку дитини і з огляду на гіпотези щодо рівня її психічного розвитку і впливу ситуації, що розглядається, на психічне благополуччя і розвиток дитини). Рекомендовано підготувати найбільш широкий набір методів з урахуванням усіх експертних гіпотез; експертної бесіди з представником дитини щодо розвитку дитини, умов її розвитку в родині. Останній етап є додатковим, оскільки з огляду на те, що

1 Зелені кімнати : рекомендації до обладнання. / Н. П. Бочкор, О. В. Даценко, К. Б. Левченко та ін. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 28 с.

2 Зелені кімнати : рекомендації до обладнання. / Н. П. Бочкор, О. В. Даценко, К. Б. Левченко та ін. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 28 с.; Будзинська А. Як опитувати дитину. Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. URL : [http : // www.childfund.org.ua/ Uploads/Files/docs/pOLand_book_correct%2B%2B.pdf](http://www.childfund.org.ua/Uploads/Files/docs/pOLand_book_correct%2B%2B.pdf) (дата звернення 27.11.2023); Етичний кодекс психолога. URL : [https : //upsihologa.com.ua/etychnyi_kodeks_ psyhologa](https://upsihologa.com.ua/etychnyi_kodeks_psyhologa) (дата звернення 10.09.2024).

предметом розслідування в цій категорії справ є розвиток дитини в умовах неналежного виконання батьками своїх обов'язків, найчастіше законними представниками потерпілої дитини є не її родичі. Тому отримати під час бесіди з представником дитини інформацію про ранній розвиток дитини зазвичай неможливо. Винятком може бути ситуація, коли дитину передали під опіку іншим родичам. У цьому випадку такий родич (бабуся, тітка тощо) може надати відомості щодо раннього розвитку дитини і наслідків для неї виховної поведінки її батьків. Найчастіше представниками дитини, що є потерпілою в кримінальних провадженнях, розпочатих за ст. 166 КК України, є працівники притулків, дитячих будинків інтернатного чи сімейного типу, члени патронатної родини. У цих випадках опікуни часто можуть надати відомості щодо поведінки дитини після вилучення її з родини. Найчастіше це реакції, властиві для наслідків фізичного насилля, специфічна харчова поведінка у дітей, які недоїдали, інші особливості поведінки.

8.2. Аналітичне дослідження

Завдання : виявлення максимальної кількості ознак, властивих для кожного із психологічних явищ, що підлягають дослідженню. Основна послідовність дій експерта : психологічний аналіз наданих матеріалів; дослідження індивідуально-психологічних особливостей дитини, рівня її психічного і особистісного розвитку, наявності (відсутності) ознак впливу хронічної травмуючої ситуації за допомогою методів спрямованої бесіди з дитиною; експериментально-психологічне дослідження рівня психічного розвитку підекспертного; спрямоване спостереження за діяльністю дитини упродовж усього експертного обстеження; експертна бесіда із законним представником дитини.

Метою аналітичного дослідження є виявлення основних та перемінних (факультативних) ознак щодо рівня психічного розвитку дитини, ознак виховної поведінки батьків :

а) щодо рівня психічного розвитку та індивідуальності неповнолітнього підекспертного :

- рівень психічного розвитку : когнітивна сфера (сприймання, пам'яті, уяви, мислення), мовлення; емоційно-вольової сфери (виконання вимог дисципліни, навички регулювання емоційним станом та контролю емоційних реакцій, лабільність емоцій); комунікативні компетенції; рівень розвитку особистості (формування довіри, провідна діяльність, актуальні потреби, інтереси, оцінка новоутворення віку, самооцінка, її адекватність та стійкість, актуальний етап формування ієрархії мотивів (залежно від віку), провідні мотиви, ступінь їх усвідомленості, життєві цінності; особливості засвоєння соціальних норм : знання та

інтеріоризація (виконання/невиконання знань про соціальні норми функції регулятора поведінки) (залежно від віку); рефлексія власної моральної поведінки (починаючи з молодшого шкільного віку);

- особливості індивідуальності : характеристики типу темпераменту, особливості характеру : комплекс характерологічних рис, властивих для певного типу характеру (з підліткового віку); ступінь вираженості характерологічних рис; наявність/відсутність порушень адаптації в результаті дії ситуаційних факторів на «місце найменшого спротиву»; наявність девіантної поведінки, наявність коригуючих впливів, їх результат та оцінка підекспертним;
- умови виховання (тип виховання в батьківській родині/приймна сім'я; бездоглядність тощо);
- умови педагогічного впливу у навчальних закладах, референетна група (групи).

Оцінка результатів : визначається й фіксується наявність ознак щодо індивідуально–психологічних особливостей неповнолітнього, вікового рівня психічного і особистісного розвитку (відхилення у психічному і особистісному розвитку), ознак психічної травми, ставлення дитини до членів сім'ї, матеріально–побутових умов життя підекспертного, стилю виховної поведінки батьків.

Алгоритм 1. Установлення ознак рівня психічного розвитку дитини, її індивідуально–психологічних, умов її виховання засобами психологічного аналізу документів.

Аналіз матеріалів кримінального провадження й інших документів є етапом застосуванням біографічного методу, в документах експерт виділяє ознаки щодо процесу психічного (насамперед особистісного) розвитку дитини, які зафіксовані у відомостях про події життя.

Документи умовно поділяються на розділи : відомості щодо індивідуально–психологічних особливостей підекспертного : когнітивна, емоційно–вольова сфери, індивідуальність та рівень розвитку особистості; відомості щодо умов життя і виховання підекспертного.

Групи документів :

Офіційні біографічні документи : свідоцтво про народження, довідки про місце проживання родини, відомості про місце навчання, успішність (табелі успішності, особова картка школяра), відомості про позашкільні заняття (довідки спортивних шкіл, студій, центрів естетичного виховання юнацтва, спеціалізованих навчальних центрів тощо), грамоти, подяки, дипломи, свідоцтва про закінчення курсів, висновки інклюзивно–ресурсного центру, висновки органу опіки і піклування, відомості про притягнення батьків підекспертного до адміністративної відповідальності за невиконання обов'язків з виховання і навчання дитини, щодо порушень поведінки підекспертного.

Медичні документи. Насамперед, медична картка амбулаторного хворого на ім'я дитини («Історія розвитку дитини») – містить важливу інформацію щодо перинатального, інтранатального періоду життя, періоду новонародженості, раннього психомоторного розвитку підекспертного, може містити відомості щодо метаболічно зумовлених порушень розвитку дитини, відсутність лікарського нагляду після отриманих травм, з'явлення неврозподібних порушень тощо. Медичні картки стаціонарного хворого чи виписки із них. Вказані документи прямо чи опосередковано відображають певні аспекти життя, поведінки, умови життя, відомості про захворювання.

Оцінки спеціалістів щодо умов і рівня психічного розвитку дитини і її поведінку : психолого–педагогічні характеристики неповнолітнього, акти обстеження умов проживання, висновки спеціалістів–психологів, висновки про комплексну оцінку розвитку дитини, відомості щодо проходження дитиною реабілітаційних (психокорекційних), освітніх програм, результати психодіагностичних досліджень.

Документи, які містять опис іншими особами умов та рівня психічного розвитку та поведінки дитини : протоколи допитів осіб, які оточують дитину в повсякденному житті і можуть мати відомості про умови її виховання : сусідів, родичів, педагогів, дітей, характеристики з місць навчання, проживання, документи, складені за результатами пробації. Експертний аналіз інформації, зафіксованої в протоколах допитів осіб, вимагає виділення найбільш повторюваних смислових елементів щодо особливостей психічного розвитку й індивідуальних ознак дитини. Для експертного аналізу показань найбільшу інформаційну цінність мають відомості, які відображають хід психічного розвитку дитини, умови її виховання, основні інтереси, звички, хобі, ознаки референтної групи, особливості приймання рішень, способи реагування в проблемних ситуаціях, наявність і характеристика планів на майбутнє.

Матеріали, які містять власні тексти неповнолітнього : скриншоти переписки підекспертного, його публікації в соціальних мережах, записки, щоденники тощо – містять ознаки щодо внутрішніх спонукань, безпосередні враження щодо минулих і поточних подій життя, фантазії, мрії, особисте ставлення, копінг–стратегії. Скриншоти зі знімками публікацій мають бути відібрані уповноваженою особою в процесуальному порядку, оформлені належним чином та бути долученими до матеріалів кримінального провадження (справи), авторство тексту повинно бути установленим в процесуальному порядку.

Продукти діяльності дитини : малюнки, ескізи, фото виробів, робочі зошити тощо. Відображають коло інтересів, хобі, рівень розвитку моторної і когнітивної сфер, індивідуальність дитини, особливості ставлення до

оточуючих і навколишнього, емоції, почуття, способи соціалізації, сфери діяльності, у яких дитина успішна, копінг-стратегії.

Інші матеріали, які відображають умови життя дитини : статті, відеозаписи програм (ток-шоу), у яких висвітлено події, які є предметом розслідування у провадженні. Використання цих відомостей має ті ж застереження щодо способу отримання, як і знімки екранів. Не слід очікувати від цих записів об'єктивного висвітлення інформації, вони мають цінність як предмет обговорення з підекспертним, його ставлення до оприлюднення відомостей, впливу оприлюднення на систему відносин тощо.

Протоколи слідчих дій за участю підекспертного й додатки до них (допитів, слідчого експерименту).

Офіційні документи, які відображають умови життя дитини й особливості виконання його батьками (опікунами) батьківських обов'язків) : акти обстеження умов проживання, доповіді й заяви педагогів про пропуски дитиною шкільних занять, протоколи бесід з батьками служби у справах дітей, протоколи щодо адміністративних порушень щодо батьків (опікунів) дітей.

Алгоритм 2. Установлення ознак індивідуально-психологічних особливостей підекспертної дитини засобами діагностичної бесіди.

Експертна бесіда із дитиною.

Проводиться за планом, складеним відповідно до експертних гіпотез, сформульованих за результатами попереднього вивчення наданих документів :

а) вступна частина :

- привітання, знайомство;
- з'ясування вияснення у підекспертного щодо його обізнаності щодо факту призначення експертизи та її мети, обговорення чи роз'яснення експертом, указівка про складання висновку експерта, його значення у ході розслідування;
- ознайомлення з порядком проведення експертного обстеження, права підекспертного щодо конфіденційності (не відповідати на частину питань, не розповідати про певні факти, прохання не фіксувати про певні факти тощо), можливість робити перерви;
- з'ясування про згоду та можливість брати участь у обстеженні (самопочуття);
- обговорення способу фіксування змісту бесіди;
- пропозиція підекспертному задати питання експерту (щодо процедури проведення чи інш.);
- вияснення щодо проведення обстеження у присутності законного представника чи без нього;

б) бесіда щодо життєвого шляху підекспертного, умов його виховання. Включає такі елементи :

- місце та дата народження;
- умови життя в родині : житлові та побутові умови, кількість дітей в сім'ї, характеристика стосунків та атмосфери у родині, основні події сімейного життя;
- відвідування дошкільних закладів, школи : перші та найбільш яскраві спогади, чи подобалось (подобається) відвідувати та причина ставлення, оцінка своєї позиції в дитячій групі;
- фізичний стан, наявність скарг на самопочуття, захворювання, загальний стан здоров'я, наявність травм головного мозку тощо;
- ставлення до навчання – улюблені і нелюбі предмети, бажання навчатися, стосунки з учителями, співучнями, участь у громадській роботі, наявність порушень дисципліни, рівень успішності, мотиви навчання;
- загальна обізнаність. Доцільно досліджувати одночасно із обговоренням біографії (для прикладу : після вияснення місця народження дитини і місця, де вона зростає, задати питання щодо кількості областей, щодо знання про інші країни та про країни, в яких хотіла б побувати);
- стосунки з ровесниками – надавання переваги одному другу чи широкому колу товаришів, причини вибору приятелів, причини конфліктів, найбільш приємні способи проведення часу. Тут же : що таке дружба, розуміння взаємних моральних зобов'язань друзів один перед одним;
- захоплення (хобі), причини їх вибору, наявність досягнень, причини відмови від того чи іншого хобі; ступінь ініціативності в опануванні тим чи іншим видом діяльності;
- найбільш тяжкі події в минулому та реакція на них. Найкраще ці питання обговорювати в контексті загального опису життя дитини, а не ставити окреме питання;
- обізнаність щодо нормативної взаємодії в суспільстві, ставлення до правил, законів, обмежень;
- ставлення дитини до способу життя родини, власних умов життя й виховання;
- наявність порушень поведінки (прогули, вживання психоактивних речовин, захоплення «азартними» іграми), застосування засобів впливу;
- особливості формування стосунків із представниками протилежної (або своєї) статі : закоханість, самооцінка привабливості тощо;
- наявність суїцидальних думок, вчинків;
- оцінка власної особи (самохарактеристика);

- оцінка умов проживання в закладі, до якого поміщений, специфіка пристосування, стосунки з персоналом та дітьми, наявні проблеми, умови, які подобаються;
- наявність планів на майбутнє, щодо навчання, професії «бажаний» сценарій розвитку подій з урахуванням вилучення дитини з родини.

Бесіда із законним представником дитини.

Тут надано максимально широкий набір тем, який має коригуватися (обиратися) залежно від особи, яка є представником дитини та її обізнаності щодо життя дитини :

- особливості перинатального розвитку : черговість народження дитини (особливо для т.зв. «багатодітних» родин), наявність у матері захворювань, адикцій, особливості перебігу вагітності;
- особливості пологів, наявність пологових травм, особливості періоду новонародженості;
- особливості розвитку до року, спосіб вигодовування, догляду, вакцинація, умов розвитку, особливості психомоторного розвитку, наявність порушень психомоторного розвитку, захворювання й способи їх лікування;
- особливості раннього розвитку, наявність ранніх страхів, особливості сну; відвідування ясел; привчання до горщика, захворювання й способи їх лікування, наявність іграшок; ігрова діяльність, розвиток мовлення, прихильності, наявність «кризи 3–х років», формування навичок самообслуговування; стан здоров'я, захворювання, їх види, способи лікування; особливості поведінки; люди, які брали участь в догляді;
- дошкільний розвиток : розвиток ігрової діяльності, взаємини з ровесниками, відвідування дошкільного навчального закладу, стан здоров'я та лікування; наявність складнощів поведінки (збудливість чи загальмованість, втомлюваність тощо), інших порушень (енурез, страхи, нав'язливості, тики, заїкування); розвиток мовлення, вади мовлення; готовність до шкільного навчання; особи, які брали участь в догляді й вихованні;
- молодший шкільний вік : забезпеченість шкільним приладдям, пристосування до умов навчання, можливості й оволодіння програмним матеріалом; стан здоров'я та лікування; пропуски уроків та їх причини; наявність складнощів поведінки (збудливість чи загальмованість, втомлюваність тощо), інших порушень (енурез, страхи, нав'язливості, тики, заїкування), наявність вад мовлення; наявність позашкільної освіти; особи, які брали участь у вихованні; наявність порушень поведінки;
- підлітковий вік : згадані вище умов виховання і навчання; наявність підліткових форм поведінки (групування з ровесниками;

емансипація тощо); порушення поведінки, особливості делінквентної поведінки;

- особливості поведінки в умовах, в якій поміщена дитина: обтяженість режимом й обмеженням чи їх прийняттям, ставлення до розлуки з батьками;
- особливості поведінки, властиві для наслідків фізичного насильства : страх різких рухів, гучних звуків тощо;
- особливості поведінки, властиві для сексуального насильства : специфічно обізнаність, інтерес, який не відповідає віку;
- особливості поведінки, властиві для емоційного відторгнення, депривації потреби в спілкуванні : неуміння налагоджувати контакти, незнання елементарних правил ввічливості, взаємодії
- особливості поведінки, властиві для недоїдання : жадібність до їжі, неперебірливість (усе смачно), особлива любов до солодкого, швидке поїдання їжі.

Алгоритм 3. Установлення ознак рівня психічного розвитку дитини, її індивідуально-психологічних умов її виховання засобами експериментально-психологічних методів.

За результатами експериментально-психологічного обстеження встановлюються ознаки щодо рівня психічного розвитку дитини, відхилення у розвитку, властивого для психологічної травми; її індивідуальності, актуального емоційного стану.

На етапі експериментально-психологічного дослідження відбувається застосування психодіагностичних методів у відповідності з поставленими експертними завданнями. Упродовж експериментально-психологічного дослідження здійснюється спрямоване спостереження.

Відбір комплексу експериментальних методів, здійснюється, виходячи з віку підекспертного, урахуванням обмежень та вимог психодіагностичного обстеження неповнолітнього підекспертного. Застосовуючи експериментально-психологічні методи (орієнтовний перелік надано вище під час опису методів), необхідно враховувати вік дитини, її розумову працездатність, рівень розвитку, обмеження щодо кількості завдань, які дитина в змозі продуктивно виконати в межах одного дослідження. Вимоги етичних принципів психологічних досліджень : гуманізму, відповідальності, неспричинення шкоди, недопустимість проведення експериментальних методів дослідження, що можуть негативно діяти на психіку¹ ставлять експерта-психолога перед необхідністю виконати усі необхідні експериментальні випробування в межах одного експертного

¹ Етичний кодекс психолога. URL : https://upsihologa.com.ua/etychnyi_kodeks_psyhologa (дата звернення 10.09.2024); Сліпеч О. О., Мороз С. Г. Щодо питань етики судового експерта-психолога // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 430–432.

дослідження. Методами психодіагностичних досліджень, які б не уражали психологічне благополуччя дитини та надавали б експерту максимальну інформацію (згідно принципу повноти дослідження), можуть бути методи, що побудовані за принципом «функціональних проб», що дозволяють змодельовувати реальну людську діяльність, проєктивні малюнкові методи. Доцільним може бути використання методів, які виявляють наслідки домашнього насильства щодо дітей¹.

Результатом експериментально-психологічного обстеження мають бути ознаки щодо рівня психічного розвитку, рис індивідуальності, системи відносин, специфіки ставлення до батьків (опікунів).

8.3. Зіставлення (порівняння) результатів аналітичного дослідження

Завданням етапу зіставлення (порівняння) є виділення стійко повторюваних ознак щодо рівня психічного розвитку дитини, наявності відхилень психічного розвитку (в когнітивній, емоційно-вольовій, особистісній сферах, комунікативних компетенціях), щодо умов виховання дитини, визначення стилю виховання; причинного зв'язку між відхиленням у розвитку дитини й умовами виховання.

Параметри порівняння визначаються завданнями судово-психологічного дослідження :

- умови виховання;
- рівень психічного розвитку дитини, її індивідуально-психологічні особливості.

У випадку, коли ознаки психічного явища проявилися у діяльності підекспертного у комплексі застосованих методів, встановлюється його наявність. Якщо не констатується повторюваності психічного явища в діяльності підекспертного у комплексі застосованих методів, встановлюється його відсутність. У разі не повторюваності ознак, встановити або заперечити наявність явища неможливо.

За результатами порівняльного аналізу експерт формулює проміжні висновки щодо :

- відповідності чи не відповідності рівня психічного та особистісного розвитку дитини віковим нормам (наявність чи відсутність відхилення в психічному та особистісному розвитку);
- парціальності відхилення його соціальної обумовленості;

¹ Міхановська Н. Г., Штриголь Д. В., Луценко О. Л., Куратченко І. Є. Психодіагностичний комплекс для оцінки наслідків домашнього насильства у дітей : методичний посібник. Київ : ПП «КП" УкрСіч", 2019. 130 с.; Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : МЕТОД. посіб. / Автори-упоряд. : Д. Пурас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. 114 с.

- рис індивідуальності, наявності специфічних рис вдачі;
- ознак (слідів) психічної травми, наявності у дитини захисних стратегій щодо членів сім'ї;
- ознак незабезпечення батьками (опікунами) підекспертного вітальних і базових соціальних потреб дитини, умов для її позитивної соціалізації, розвитку.

Алгоритм 1. Порівняння даних, отриманих у ході експертної бесіди, аналізу матеріалів провадження та експериментально-психологічного дослідження щодо забезпечення базових вітальних і соціальних потреб дитини, забезпечення соціальної ситуації розвитку.

Порівнюються повторювані основні та перемінні ознаки, отримані під час аналітичного дослідження :

- задоволення батьками вітальних та базових соціальних потреб дітей, забезпечення умов для соціалізації дитини;
- матеріальне забезпечення (харчування, умови життя, одяг, засоби гігієни, іграшки, канцтовари тощо);
- структура родини;
- рівень соціально прийнятної поведінки батьків підекспертного, спосіб їх життя (наявність роботи, шкідливих звичок, залежностей), матеріально-побутові умови родини;
- тип сімейного виховання (емоційне відторгнення, умови жорстоких взаємин);
- забезпечення соціалізації дитини в навчальних закладах.

Проміжні результати : визначення умов виховання в сім'ї.

Алгоритм 2. Порівняння даних (отриманих у ході експертної бесіди, аналізу матеріалів справи (провадження) та експериментально-психологічного дослідження), щодо рівня психічного розвитку, індивідуально-психологічних особливостей і діяльності підекспертної дитини.

Мета : констатація рівня розвитку, рис індивідуальності та системи відносин дитини, які властиві/невластиві для соціально зумовленого відхилення в психічному розвитку, не пов'язаною з психічною хворобою.

Фіксуються повторювані основні та перемінні ознаки щодо :

- рівня розвитку когнітивної сфери, її відповідність/невідповідність нормативним показникам віку (основні);
- за умови відставання : збереження здатності до навчання, парціальність відхилення (основні);
- наявність сфери, в якій дитина не має відхилень – зазвичай та, яка забезпечує «виживання» : рахунок, комунікативні навички, спритність тощо (перемінні ознаки);
- рівень розвитку (наявність відхилення) й специфіка емоційно-

вольової сфери, її відповідність/невідповідність нормативним показникам віку (основні);

- відхилення в розвитку особистості (основна);
- рівень функціонування провідного виду діяльності, її відповідність вікові (основні);
- рівень розвитку комунікативних компетентностей;
- формування новоутворень віку (основна);
- риси індивідуальності (характерологічні) особливості;
- специфічність чутливості до емоційogenних подразників («уразливі місця» щодо впливу стресових чинників) (перемінні);
- механізми та способи захисної і компенсаторної поведінки (основні);
- ознаки відсутності гармонійної прив'язаності між дитиною і батьками (основна);
- ознаки жорстокого поводження, насилля (перемінні).

Проміжні результати : наявність/відсутність відставання, за наявності відставання – його парціальність, індивідуальні особливості особистості під експертного.

8.4. Комплексне оцінювання

Завданням цього етапу є комплексне оцінювання результатів проведеного експертного дослідження, обґрунтування та формування висновків.

Визначається наявність/відсутність комплексу ознак неправильного виховання й відставання в розвитку дитини, які властиві для дії соціально зумовлених факторів :

- невідповідність рівня психічного, насамперед, особистісного розвитку під експертного віковим нормам;
- парціальність відхилень;
- збереження здатності до навчання;
- відсутність гармонійної прив'язаності між дитиною і батьками;
- поведінка, риси індивідуальності, властиві для наслідків депривації потреб, емоційного відторгнення, жорстокого поводження;
- соціально обумовлене відхилення в психічному і особистісному розвитку;
- констатація неправильного типу виховання (бездоглядність, емоційне відторгнення, жорстоке поводження).

Порядок комплексного оцінювання результатів дослідження :

- визначається стійкість відображення індивідуально-психологічних особливостей під експертного у його поведінці в різних ситуаціях життєдіяльності;

- визначається стійкість ознак відповідності чи не відповідності психічного та особистісного розвитку дитини нормативам відповідного вікового періоду;
- визначається стійкість ознак парціальності відхилення у психічному розвитку;
- визначається стійкість ознак соціальної зумовленості відхилення дитини у психічному розвитку;
- визначається стійкість ознак існування захисних стратегій стосовно умов життя сім'ї чи певних членів родини та специфічних відхилень в емоційно-вольовій, особистісній сфері та сфері індивідуальності;
- визначається стійкість ознак травмуючого впливу умов виховання на розвиток та психологічне благополуччя дитини.

Результати комплексного оцінювання :

- у разі встановлення стійкості та повторюваності ознак індивідуально-психологічних особливостей підекспертного у його поведінці в різних ситуаціях життєдіяльності (у ході повсякденного життя в умовах сім'ї, в умовах вихованого закладу, за умов раптової зміни умов життя), під час діагностично орієнтованої бесіди, в ході експериментально-психологічного обстеження, констатується комплекс індивідуально-психологічних особливостей;
- у разі встановлення стійкості, повторюваності ознак невідповідності розвитку підекспертного нормативам відповідного вікового періоду, констатується відхилення у психічному і особистісному розвитку.
- у разі встановлення стійкості та повторюваності ознак параметрів психічного і особистісного розвитку дитини нормативам відповідного віку, констатується нормативність психічного і особистісного розвитку;
- у разі стійкості та повторюваності ознак збереженої здатності до навчання; успішного виконання дій, неможливих для самостійного виконання, за умови допомоги; достатньої орієнтації в побутових питаннях, нормативного (компенсаторного) розвитку деяких навичок та умінь, констатується парціальність відхилення та наявність ресурсу для нормативного розвитку;
- у разі сполучення стійкості, повторюваності та суміщення ознак : соціально ненормативної поведінки батьків (опікунів); створення батьками (опікунами) незадовільних побутових і гігієнічних умов для життя дитини; незадоволення батьками (опікунами) вітальних потреб дитини; незабезпечення батьками (опікунами) умов для соціалізації підекспертного; наявності ознак виховання за типом гіпоопіки, потуральної гіпоопіки, експлуатації, – констатується

наявність умов виховання підекспертного, які зумовлюють відхилення у психічному та особистісному розвитку дитини;

- у разі сполучення стійкості, повторюваності та суміщення ознак не задоволення вітальних потреб дитини, незабезпечення умов для соціалізації підекспертного, наявність ознак типу виховання за типом емоційного відторгнення, жорстоких стосунків, експлуатації, а також стійкості, повторюваності ознак функціонування у підекспертного захисних механізмів щодо умов життя сім'ї чи стосовно окремих членів родини, специфічних порушень в емоційно-вольовій сфері та у стосунках з оточуючими – констатується наявність умов виховання підекспертного, які призводять до перешкод у психічному та особистісному розвитку;
- у разі стійкості, повторюваності та суміщення ознак нормативної соціалізації батьків; створення в родині достатніх умов для життя і розвитку дитини, забезпеченість дитини в достатній мірі їжею, одягом, медичним обслуговуванням; забезпечення умов для соціалізації; наявність ознак здорової емоційної прив'язаності між батьками та дитиною, ознак близьких сприятливих стосунків між членами родини та позитивного емоційного ставлення дитини до членів сім'ї, ознак емоційного благополуччя дитини, відсутності стійкості, повторюваності ознак функціонування захисних механізмів щодо членів родини, – констатується відсутність негативного впливу сімейної ситуації на психологічне благополуччя дитини та відсутність умов виховання, які призводять до перешкод у психічному та особистісному розвитку;
- у разі відсутності стійкості, повторюваності та суміщення ознак про виховну поведінку батьків (відображені неоднозначно, надано недостатньо відомостей), констатується неможливість визначення умов виховання, які призводять до перешкод у психічному і особистісному розвитку дитини.

8.5. Експертна оцінка отриманих результатів

У висновках відповіді формулюються у тій послідовності, в якій вони наведені у вступній частині висновку експертизи. Формулювання висновків має бути зрозумілим, повним, конкретним. У разі неможливості надати висновок, указується причина.

Формулювання висновків : категоричний позитивний висновок, категоричний негативний висновок та висновок про неможливість вирішення питань.

Категоричні позитивні висновки формулюються у разі :

- достатньої сукупності ознак для визначення рівня індивідуально-психологічних особливостей підекспертного;
- достатньої сукупності ознак щодо відповідності чи не відповідності рівня психічного та особистісного розвитку дитини нормативам відповідного вікового періоду;
- достатньої сукупності ознак щодо забезпечення чи не забезпечення батьками (опікунами) підекспертного вітальних і базових соціальних потреб дитини;
- ознак відхилення у психічному і особистісному розвитку та достатньої сукупності ознак соціальної зумовленості відхилення;
- достатньої сукупності ознак існування у дитини захисних стратегій щодо умов життя сім'ї чи певних членів родини.

За умов наявності указаних підстав формулюються позитивні категоричні висновки :

Підекспертний (прізвище, ім'я, по-батькові, рік народження) має такі індивідуально-психологічні особливості (надається перелік у відповідності з результатами дослідження особливостей сфер особистості, індивідуальності, емоційно-вольової та когнітивної сфери).

Рівень психічного розвитку (прізвище, ім'я) відповідає нижній меті нормативного психорозвитку. Або : Рівень психічного розвитку (прізвище, ім'я) загалом, відповідає віку дитини.

Умови сімейного виховання, що створені в сім'ї (вказати ім'я та прізвище підекспертного), а саме (надати опис умов життя створених батьками чи опікунами), призвели до суттєвих перешкод для оптимального психічного розвитку і життєдіяльності підекспертного, сприяли процесу його асоціалізації. Умови сімейного виховання, що створені для (ім'я та прізвище підекспертного), негативно вплинули на розвиток особистісної та емоційної сфер підекспертного, порушили стан його психічного благополуччя, суттєво порушили процес формування (ім'я та прізвище) як особистості. Зазначене може істотно негативно відобразитися на подальшому загальному психічному розвитку підекспертного.

Виховна поведінка (вказати особу) негативно вплинула на емоційний стан, відчуття благополуччя та психічний розвиток підекспертного, уразила формування його особистості.

8.5.1. Категоричні негативні висновки

Категоричні негативні висновки формулюється у разі :

- встановлення відмінностей між ознаками забезпечення батьками (опікунами) підекспертного вітальних і базових соціальних потреб дитини (потреби забезпечені) та наявності ознак відхилення дитини у психічному розвитку;

- встановлення відмінностей між ознаками забезпечення батьками (опікунами) підекспертного вітальних і базових соціальних потреб дитини та наявності ознак ураження її чк особистості.

За умов наявності указаних підстав формулюються негативні категоричні висновки :

Сімейна ситуація, особливості виховної поведінки (ім'я та прізвище підекспертного) не справили суттєвого негативного впливу на психологічний та особистісний розвиток дитини.

Сімейна ситуація, особливості виховної поведінки (ім'я та прізвище підекспертного) не справили суттєвого негативного впливу на емоційний стан дитини та її відчуття благополуччя.

8.5.2. Висновок про неможливість вирішення питань

Повідомлення про неможливість надання висновку складається у разі недостатності вихідних даних, виходу питань за межі компетенції експерта, незабезпечення з'явлення підекспертного для дослідження, віку дитини менше трьох років.

9.

ОСОБЛИВОСТІ ОФОРМЛЕННЯ ХОДУ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИСНОВКОМ

При складанні висновку експерта за результатами проведеного дослідження дотримуються вимог його оформлення, які викладені у галузевих інструкціях з призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень¹. Висновок експерта складається із трьох частин : вступної, дослідницької та заключної (висновки).

Особливостями оформлення вступної частини є указання на анкетні дані присутніх батьків чи представників дитини.

Структура дослідницької частині висновку судово-психологічної експертизи : опис викладу підекспертним своїх біографічних відомостей; опискінцевихрезультатівекспериментально-психологічногодослідження; опис викладу підекспертним обставин, що розслідуються у справі; аналіз матеріалів кримінального провадження (кримінальної справи);

¹ Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua/](http://zakon2.rada.gov.ua/) (дата звернення 09.09.2024); Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М-ва внутрішніх справ України від 17 липня 2017 року № 591. URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text) (дата звернення 09.09.2024).

узагальнення та оцінка результатів окремих досліджень, які є підставою для формулювання висновків; визначення психологічних фактів, які мають значення для справи, і з приводу яких експерту не були поставлені питання.

У заключній частині формулюються відповіді у тій послідовності, в якій вони наведені у вступній частині висновку експертизи. Формулювання висновків судово-психологічної експертизи має бути зрозумілим, повним, конкретним, таким, щоб б не допускати двозначних тлумачень. У разі неможливості надати відповідь, указується причина.

10.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Конвенція про права дитини (20 листопада 1989 року) (редакція зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1995). Ратифіковано Постановою ВР № 789–XII від 27.02.1991. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua/](http://zakon2.rada.gov.ua/) Дата звернення 09.09.2024.
2. Декларация прав ребенка. 20 ноября 1959 года. Резолюция 1386 (XIV) Генеральной Ассамблеи ООН от 20.11.1959. URL : : [http : //www.un.org/ru/](http://www.un.org/ru/) (дата звернення 09.09.2024).
3. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402–III. URL : [http : //zakon4.rada.gov.ua](http://zakon4.rada.gov.ua) (дата звернення 09.09.2024).
4. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07 грудня 2017 року № 2229–VIII. URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text) (дата звернення 09.09.2024).
5. Керівні принципи Комітету міністрів Ради Європи щодо правосуддя, дружнього до дітей, прийняті Комітетом міністрів Ради Європи 17 листопада 2010 року і пояснювальна записка. Видавництво Ради Європи. URL : [http : //book.coe.int](http://book.coe.int) (дата звернення 09.09.2024).
6. Сімейний кодекс України. Прийнятий 10.01.2002 №2947–III (у редакції від 26.10.2014) URL : [http : //zakon4.rada.gov](http://zakon4.rada.gov) (дата звернення 09.09.2024).
7. Кодекс України про адміністративні правопорушення. Прийнятий 07.12.1984. Редакція від 25.11.2014. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua/-](http://zakon2.rada.gov.ua/-) 09.09.2014 (дата звернення 09.09.2024).
8. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua/](http://zakon2.rada.gov.ua/) (дата звернення 09.09.2024).
9. Сліпець О.О. Психологічна експертиза неповнолітніх потерпілих як дослідження ушкодженого психічного розвитку. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. X : Право, 2008. Вип.8. С. 605–610.
10. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р.

- № 4038–XII. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua /laws/show/4038-12](http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12) (дата звернення 09.09.2024).
11. Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта і предмета судової психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнарод. наук.–практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 428–430.
 12. Методика судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. 14.1.78. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL : [https : //rmpse.minjust.gov.ua/search/4](https://rmpse.minjust.gov.ua/search/4) (дата звернення 09.09.2024).
 13. Основи судової експертизи : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад. : Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова–Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.
 14. Петрушенко В. Гносеологія та епістемологія : навч. посіб. Львів : «Новий Світ – 2000», 2020. 209 с.
 15. Методологія та методи психологічного дослідження : навч.–метод. посіб. О. Л. Туриніна. Київ : ДП «Вид. дім “Персонал”», 2018. 206 с.
 16. Міхановська Н. Г., Штриголь Д. В., Луценко О. Л., Куратченко І. Є. Психодіагностичний комплекс для оцінки наслідків домашнього насильства у дітей : методичний посібник. Київ : ПП «КП” УкрСіч”, 2019. 130 с.
 17. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL : [http : //www.minjust.gov.ua](http://www.minjust.gov.ua) (дата звернення 09.09.2024).
 18. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua/](http://zakon2.rada.gov.ua/) (дата звернення 09.09.2024).
 19. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М-ва внутрішніх справ України від 17 липня 2017 року № 591. URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text) (дата звернення 09.09.2024).
 20. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. URL : [http : //zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17) (дата звернення 09.09.2024).
 21. Зелені кімнати : рекомендації до обладнання, Н. П. Бочкор,

- О. В. Даценко, К. Б. Левченко та ін. Київ : ТОВ «Агентство «Україна», 2012. 28 с.
22. Будзинська А. Як опитувати дитину. Порадник для фахівців, які беруть участь в опитуванні малолітніх свідків та потерпілих. URL : [http : //www.childfund.org.ua/ Uploads/Files/docs/pOLand_book_correct%2B%2B.pdf](http://www.childfund.org.ua/Uploads/Files/docs/pOLand_book_correct%2B%2B.pdf) (дата звернення 27.11.2023).
 23. Етичний кодекс психолога. URL : [https : //upsihologa.com.ua/ etychnyi_kodeks_psyhologa](https://upsihologa.com.ua/etychnyi_kodeks_psyhologa) (дата звернення 10.09.2024).
 24. Сліпець О. О., Мороз С. Г. Щодо питань етики судового експерта–психолога // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнарод. наук.–практ. конф., присвяченої 150–річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 430–432.
 25. Методичні рекомендації щодо опитування дітей, що стали свідками та/або жертвами насильства, а також вчинили насильство : метод. посіб. / Автори–упоряд. : Д. Пукас, О. Калашник, О. Кочемировська; Т. Цюман; за заг. ред. Т. Цюман. Київ : ФОП Клименко, 2015. 114 с.

МЕТОДИКА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТИПОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

1. ВСТУП

Методика визначає основні положення і порядок проведення судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості підекспертної особи. Результати дослідження дозволяють констатувати психологічні факти, які виявилися за юридично значущих обставин та можуть бути психологічною підставою для індивідуалізації судом кримінальної відповідальності та оцінки показань¹.

2. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Визначено з урахуванням ст. 1 Закону України «Про судову експертизу»² та актуального розуміння предмету й об'єкту судово-психологічної експертизи³.

Психологічні факти (феномени), які відображають провідні особливості мотиваційної сфери особистості та інші її індивідуально-психологічні особливості : характер, темперамент, емоційно-вольову, когнітивну сферу тощо, а також специфіку їх вияву за юридично значущих обставин.

1 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 11.09.2024).

2 Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 18.11.2019).

3 Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта і предмета судової психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 428–430; Сліпець О. О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 20. 36. наук. пр. / редкол. : О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2019. С. 503–519.

3. ЗАВДАННЯ, ЩО МАЮТЬ БУТИ ВИРІШЕНІ

Установлення домінуючих мотивів підекспертної особи та їхнього вияву (реалізації) у докримінальній, кримінальній, посткримінальній стадіях протиправного діяння та в ситуації досудового розслідування і судового розгляду справи (за юридично значущих обставин).

Установлення типу вищої нервової діяльності (темпераменту), характеру, особливостей емоційно-вольової, пізнавальної та когнітивної сфер підекспертної особи та їх вияву за юридично значущих обставин.

Установлення конкретних (які цікавлять слідство чи суд) особливостей особистісних і характерологічних особливостей особи та їх вияву за юридично значущих обставин.

4. ОРІЄНТОВНИЙ ПЕРЕЛІК ВИРІШУВАНИХ ПИТАНЬ

Які провідні мотиви та соціальні установки має підекспертна особа? Яким чином вони виявилися в період часу, що відноситься до ситуації протиправного діяння у кримінальному провадженні?

Які індивідуальні психологічні особливості (характеру, темпераменту, пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери) підекспертної особи? Яким чином вони виявилися в період часу, що відноситься до протиправного діяння у кримінальному провадженні?

Чи справили індивідуально-психологічні особливості підекспертної особи вплив на її поведінку в період часу, що відноситься до протиправного діяння у кримінальному провадженні? Якщо так, які саме (етичні орієнтації, соціальні установки, мотиваційна сфера, підвищена жорстокість, підвищена підвладність впливу з боку інших осіб, підвищена схильність до фантазування тощо)?

Чи має підекспертна особа індивідуально-психологічні особливості, що вплинули на характер її свідчень?

5. ОБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Людина як особистість, сукупність джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експертного обстеження), які відображають типологічні особливості підекспертної особи та їхнього вияву за юридично значущих обставин.

6. СУБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу»¹, суб'єктами судово-експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їхні територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом.

7. МЕТОДИ, ЩО ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ВИРІШЕННЯ ЗАВДАНЬ

У ході виконання судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості застосовуються система методів наукового пізнання, методи психологічної науки та спеціальні методи дослідження²:

- загальнонауковими методами є діалектичний, метод системного аналізу, формально-логічні методи, спостереження, опис, експеримент³.
- науковими психологічними методами є спрямоване спостереження, спрямована бесіда, аналіз продуктів діяльності, контент-аналіз текстової інформації, експериментально-психологічні методи⁴.

Орієнтовний перелік експериментально-психологічних методів : методи дослідження психологічних особливостей та індивідуальних властивостей сприймання (об'єм, константність, ілюзії, ідентифікація тощо); тест «Репертуарні рольові конструкти Келлі»; тест візуальної ретенції Бентона; методи діагностики рівня інтелектуального розвитку Векслера (шкали виміру інтелекту, субтести); дослідження мислення за методом Виготського-Сахарова (формування понять); методика дослідження рівня інтелектуального розвитку Р. Амтхауера (тест структури інтелектуальної діяльності); прогресивні матриці Равена; методи дослідження рівня та перебігу процесів мислення (класифікація, виключення, виділення суттєвих ознак, утворення простих та складних аналогій, пояснення метафор, прислів'їв, визначення закономірностей тощо); тест гумористичних фраз

1 Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 18.11.2019).

2 Сліпець О. О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Вип. 20. 36. наук. пр. / редкол. : О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2019. С. 503 – 519.

3 Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад. : Л. М. Головенко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.

4 Петрушенко В. Гносеологія та епістемологія : навч. посіб. Львів : «Новий Світ – 2000», 2020. 209 с.

(ТГФ); тест «Піктограми»; метод кольорового вибору Люшера та його модифікації; тест Сонді (дослідження соціальної перцепції та інстинктивних потреб особистості); визначення типологічних психологічних особливостей особистості (опитувальник Айзенка); методика незакінчених речень; MMPI та його модифікації; опитувальник А. Є. Лічко (ПДО); «Тест руки» (HandTest); шкала локусу контролю Роттера; 16-ти факторний особистісний опитувальник Р. Кеттелла та його варіанти; дослідження самооцінки методом Дембо–Рубінштейн; метод «Нормативний опір».

- спеціальні методи дослідження у вигляді методик відповідно до їх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз¹.

Відповідно до галузевих інструкцій : Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України (далі – Інструкція МЮ, Інструкція МВС), вибір конкретних експериментально–психологічних методів дослідження належить до компетенції експерта².

8.

АЛГОРИТМИ ПОСЛІДОВНИХ ДІЙ ЕКСПЕРТА (ЕКСПЕРТИВ) І ПОПЕРЕДНЄ (ПІДГОТОВЧЕ) ДОСЛІДЖЕННЯ

Завдання : з'ясування мети дослідження, оцінювання наданих матеріалів із точки зору їх достатності для вирішення поставлених завдань, формування первинного уявлення щодо досліджуваних об'єктів, побудова гіпотез, планування експертного дослідження.

Алгоритм 1. Попереднє ознайомлення з наданими на дослідження матеріалами. **Мета :** з'ясування експертних завдань. Експертні завдання подано у питаннях документу про призначення експертизи. Зі змісту питань установлюється відповідність їх формулювання завданням психологічної експертизи типологічних (індивідуально–психологічних) особливостей особи, їх відповідність межах компетенції експерта.

Алгоритм 2. Установлення підстав, які можуть виключати проведення експертизи. Підставами, що можуть виключати проведення експертизи

¹ Реєстр методик проведення судових експертиз. URL : <http://www.minjust.gov.ua> (дата звернення 11.09.2024).

² Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М–ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 09.09.2024); Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М–ва внутрішніх справ України від 17 липня 2017 року № 591. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення 09.09.2024).

є : постановка питань, які виходять за межі спеціальних знань експерта-психолога (щодо оцінки достовірності показань підекспертного, встановлення наявності чи відсутності психічного розладу тощо); обставини, коли наданих експерту матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а витребувані додаткові матеріали не надані (відсутність документальних відомостей щодо протиправної події, не з'явлення підекспертної особи для проведення експертного обстеження або відмова від співбесіди); недостатній обсяг вихідних даних : якщо наданих експерту матеріалів недостатньо для виконання покладених на нього обов'язків, а клопотання про надання додаткових матеріалів не задоволено; якщо не задоволено клопотання про забезпечення з'явлення підекспертної особи для проведення експертного обстеження чи підекспертна особа відмовилася від експертної бесіди. Наявність таких підстав передбачено процесуальним законом¹, згідно якого судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду, вирішення питання у ході судової експертизи питань права не допускається, а також передбачено обов'язок і право експерта відмовитись від виконання покладеного на нього завдання у випадках потенційного чи реального конфлікту інтересів чи у випадках, коли наданих матеріалів недостатньо, а клопотання про надання додаткових матеріалів не задоволено. Порядок документального оформлення відмови від проведення експертного дослідження у разі відсутності необхідного обсягу документів подано у відомчих інструкціях².

Алгоритм 3. Уточнення експертних завдань. Якщо питання в постанові сформульовано неясно, але зміст питання експерту зрозумілий, експерти державних спеціалізованих установ Міністерства юстиції України та експерти, що не працюють в державних спеціалізованих установах, відповідно до розділу 4 Інструкції, після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи експерт може дати відповідні роз'яснення й викласти питання в коректній редакції. У разі виникнення сумніву щодо змісту та обсягу доручення, експерт наділений правом невідкладно заявляти органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу

1 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 11.09.2024).

2 Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 09.09.2024) ; Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М-ва внутрішніх справ України від 17 липня 2017 року № 591. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення 09.09.2024).

(залучив(ла) експерта), клопотання щодо уточнення поставлених експертів питань¹.

Алгоритм 4. Оцінювання наданих матеріалів із точки зору їх належного оформлення. При первинному ознайомленні з наданими матеріалами встановлюються особливості їх пакування, оформлення, цілісність об'єктів (згідно вимог відомчих інструкцій). Об'єкти дослідження надсилаються в експертну установу (експертові) в упаковці, яка забезпечує їх збереження, попередження від несанкціонованого доступу та засвідчуються особою у передбаченому законодавством порядку.

Алгоритм 5. Забезпечення об'єму наданих матеріалів і їх оформлення, необхідні для проведення повного дослідження. Передбачено Кримінально-процесуальним кодексом України, Законом України «Про судову експертизу» та відомчими інструкціями². У разі, якщо частину документів оформлено не належним чином, і це робить неможливим їх коректне використання (наприклад, копії аркушів медичної картки не містять необхідних реквізитів : указівки прізвища, ім'я, по батькові, дати народження хворого, дати огляду), експерт складає клопотання про надання матеріалів, належно оформлених. У разі, якщо документи оформлені не належним чином і це не перешкоджає їх коректному використанню (наприклад, не пронумеровані матеріали справи, додаткові матеріали не прошиті, порушена нумерація аркушів тощо, але документи мають необхідні реквізити), експерт описує виявлені особливості у вступній частині висновку. У разі надання недостатньої кількості матеріалів, експерт, керуючись своїми процесуальними правами згідно вимог відомчих інструкцій спрямовує особі, яка призначила експертизу (залучила експерта), клопотання про надання додаткових матеріалів. У клопотанні перелічують характер відомостей, які потрібні для проведення повного та об'єктивного дослідження, та документи, у яких ці відомості можуть міститися. Корисним є наведення в клопотанні переліку даних, які мають бути відображені в характеристиках, протоколах допитів рідних, колег, педагогів, медичних працівників тощо. Отримання якомога більшого обсягу матеріалів, які відображають особливості особистості підекспертної особи, дозволяє провести дослідження відповідно принципів

1 Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/> (дата звернення 09.09.2024).

2 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 11.09.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 11.09.2024); Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 18.11.2019) та ін.

повноти й об'єктивності дослідження, передбачених ст. 3 Закону України «Про судову експертизу».

Алгоритм 6. Розроблення попередніх версій. Експертні версії стосовно індивідуально–психологічних особливостей : спрямованості особистості, провідних мотивів та рівня опосередкованості поведінки, характеру, темпераменту, когнітивної сфери, усталених стереотипів поведінки підекспертної особи та специфіки їх вияву у юридично значущих обставинах формуються на підставі інформації, яка міститься в наданих матеріалах.

Алгоритм 7. Складання плану експертного обстеження. На підставі попереднього вивчення матеріалів визначається необхідний комплекс методів, уживаються заходи для організації експертного дослідження : визначаються умови проведення експертного обстеження (залежить від обраного запобіжного засобу щодо підекспертної особи : у службовому кабінеті психолога, або в умовах установи, в якій утримується особа); складаються клопотання про забезпечення дослідження : у випадку, коли підекспертна особа не утримується під вартою, особа (орган), який призначив експертизу, забезпечує його з'явлення до експертної установи; у разі перебування підекспертної особи під вартою – слідчий чи слідчий суддя надає керівнику установи, в якій утримується підекспертний, документ про допуск експерта; складання плану експертної бесіди, визначення окремих методів обстеження, створення бланків для фіксації результатів експериментально–психологічного обстеження, бесіди, забезпечення технічним приладдям тощо.

9. АНАЛІТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Завдання : встановлення й фіксування максимальної кількості ознак щодо індивідуально–психологічних особливостей підекспертної особи :

а) провідних мотивів, ступеня їх усвідомленості, основних життєвих цінностей : моральної та правової свідомості (знання моральних норм, вимог закону, розуміння їх змісту, здатність оцінювати конкретну життєву ситуацію з позиції норм); особистісної складової моральної свідомості (сформоване ставлення до моральних норм, їх інтеріоризованість; рефлексія власної моральної поведінки); моральної самосвідомості (ієрархії мотивів, наявність вищих цінностей, перспективних життєвих цілей); сформованості опосередкованої (довільної) поведінки (складного вольового акту) : формулювання цілей діяльності, здійснення адекватної оцінки цілей і способів їх досягнення, передбачення основних і побічних результатів діяльності, планування діяльності, проміжного контролю та коригування;

б) особливостей характеру : комплексу рис, властивих для певного

типу характеру; ступеня вираженості характерологічних рис (акцентуація характеру, гармонійний характер); наявності чи відсутності порушень адаптації в результаті дії ситуаційних факторів на «місце найменшого спротиву»;

в) типу вищої нервової діяльності (темпераменту);

г) когнітивної сфери : специфіки пізнавальних процесів, функціонування уваги; характеристик мовлення; інтелектуального рівня, обсягу загальної обізнаності;

д) емоційно-вольової сфери;

Алгоритм 1. Психологічний аналіз наданих на дослідження матеріалів (кримінального провадження та додаткових матеріалів). Аналізуючи документи через призму загально психологічних закономірностей, встановлюються ознаки експертно значущих ознак (стійко виражених, усталених проявів індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, поведінкових паттернів тощо) у різноманітних життєвих ситуаціях. Анамnestичні відомості щодо підекспертної особи містяться у таких документах :

- офіційні біографічні документи стосовно підекспертного (свідоцтва про народження, шлюб, освіту, трудова книжка, особова справа, характеристики за місцями навчання, проживання та роботи, грамоти, подяки свідоцтва про отримання кваліфікації тощо);
- медичні документи (медичні картки амбулаторного хворого, медичні картки стаціонарного хворого чи виписки із них, «Історія розвитку дитини»);
- знімки з екранів гаджетів із зафіксованою перепискою підекспертного чи його текстами (постами), опублікованими в соціальних мережах або в особистому листуванні, – які визнані речовими доказами в процесуальному порядку, завірені уповноваженою особою, авторство яких встановлено в процесуальному порядку; щоденники; листи, записки;
- продукти діяльності;
- протоколи допитів інших осіб, у яких зафіксовані відомості, що відображають їх знання про підекспертну особу.

Алгоритм 2. Установлення ознак індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи методом психологічного аналізу матеріалів кримінального провадження.

Мета : отримання відомостей про поведінку підекспертної особи в докримінальний, кримінальний і посткримінальний стадіях протиправної події, у ситуації досудового слідства та судового розгляду справи. Основним джерелом відомостей про поведінку особи в юридично значущих обставинах є : протоколи процесуальних дій за участю фігурантів подій та свідків; результати медичних обстежень, висновки експертиз,

які можуть містити об'єктивні відомості про характер діяльності підекспертного. Стосовно докримінальної стадії злочину встановлюються ознаки змісту потреб, які спонукали підекспертного до активності, специфіку боротьби мотивів (розгорнутий, усвідомлений чи згорнутий), психологічні особливості підготовки до делікту або розгортання конфлікту. Стосовно кримінальної стадії делікту встановлюються : ознаки поведінки особи, специфіки реалізації рішення, наявності поточного контролю діяльності, її відповідності меті, відображення комплексів характерологічних рис, темпераменту, емоційних реакцій. Стосовно посткримінальної стадії злочину здобуваються відомості про психічний стан та діяльність підекспертної особи після делікту : наявність дій, спрямованих на приховування слідів події, звернення до правоохоронних органів, допомога потерпілому тощо; відсутність чи наявність негативного емоційного стану, раціоналізації. Стосовно потерпілого (свідка) : ознаки емоційного стану, звернення за допомогою тощо.

Алгоритм 3. Установлення психологічного анамнезу методом спрямованої бесіди.

Установлюються й фіксуються експертно значущі ознаки для констатації усталених ознак її мотиваційної сфери; здатності логічно пов'язувати окремі елементи ситуації, цілісно її усвідомлювати; динамічних і характерологічних особливостей; специфіки взаємовідносин із оточуючими; ступеня розвитку емпатії; усталених способів поведінки, зокрема, у психотравмувальних і стресових ситуаціях; особливостей пізнавальної сфери.

У випадку, якщо на вирішення експертизи ставляться питання щодо специфічних особистісних рис, окрема увага приділяється обговоренню специфіки ставлення підекспертного до відповідних аспектів життя і його поведінки у ситуаціях, де такі якості можуть виявитися : щодо тематики схильності до жорстокості (ставлення до тем фізичних покарань, ставлення до тварин, участі у бійках тощо), щодо підвищеної підкореності (стосовно лояльності до групових норм, випадків підкорення груповому впливу чи вибору опозиційної лінії поведінки), щодо схильності до фантазування (на визначення засобів створення образів уяви і фантазії).

Орієнтовний (узагальнений) план автобіографічного усного викладу підекспертної особи, як правило, складається із таких змістовних елементів :

Вступна частина :

- привітання, знайомство;
- з'ясування у підекспертного щодо його обізнаності щодо факту призначення експертизи та її мети, обговорення чи роз'яснення експертом, указівка про складання висновку експерта, його значення у ході розслідування;
- оголошення щодо порядку проведення експертного обстеження,

зумовленого методичним регламентом, права підекспертного щодо конфіденційності (не відповідати на частину питань, не розповідати про певні факти, прохання не фіксувати про певні факти тощо), можливість робити перерви;

- в'яснення згоди та фізичної можливості брати участь у обстеженні (самопочуття);
- обговорення способу фіксування змісту бесіди;
- пропозиція підекспертному задати питання експерту (щодо процедури проведення чи інш.).

Основна частина : щодо біографії :

- суб'єктивна оцінка фізичного і психічного стану, наявність скарг на самопочуття, захворювання, загальний стан здоров'я, наявність травм головного мозку (або інших тяжких захворювань) тощо;
- дата й місце народження; характеристика батьківської сім'ї (кількість дітей у родині, рівень життя, побутові умови, рівень освіти батьків і їх соціальний статус, особливості виховання, психологічна атмосфера та взаємовідносини в родині, ознаки типу сімейного виховання, рівень автономності підекспертної особи в родині в дитячому віці, основні події сімейного життя);
- особливості розвитку в дошкільному віці, хід фізичного розвитку (захворювання, загальний стан здоров'я, наявність травм головного мозку, інших травм, тяжких хвороб, які впливали на хід психічного розвитку); пристосування до дитячого дошкільного навчального закладу, спогади про конфліктні відносини, сприймання встановленого порядку, стилю виховної поведінки педагогів, стосунків між дітьми, самооцінка власної позиції в дитячому колективі;
- характеристика навчальної діяльності в школі (адаптація у першому класі, рівень успішності, улюблені й нелюбі предмети, мотиви навчання, ставлення до навчання тощо); відомості про позашкільні інтереси в дитинстві, хобі в дорослому віці;
- характеристика та обсяг читання в різні періоди життя, улюблені персонажі;
- історія вибору професії, критерії професійного вибору;
- характеристика стосунків з оточуючими (особливості взаємодії з ровесниками в дитинстві);
- наявність складнощів у встановленні контактів;
- надавання переваги одному другу чи широкому колу товаришів; причини вибору приятелів; витоки конфліктів; взаємовідносини з дорослими у дитячому віці;
- коло спілкування на час експертного обстеження, закономірності формування кола знайомих;

- сімейний стан, особливості взаємовідносин у власній сім'ї, склад та структура сім'ї;
- обізнаність стосовно нормативної взаємодії в суспільстві, ставлення до правил, законів, обмежень;
- наявність шкідливих звичок, залежностей: уживання (зложивання) алкоголем, паління, уживання наркотичних і токсичних речовин, захоплення азартними (комп'ютерними) іграми та ін.;
- наявність стійких порушень поведінки в дитячому, підлітковому та юнацькому віці;
- притягнення до кримінальної відповідальності, рецидиви вчинення злочинів;
- наявність суїцидальних думок і вчинків; найбільш тяжкі події в минулому та реакція на них;
- ставлення до ситуації, що сталася; наявність і характеристика планів на майбутнє, «бажаний» сценарій розвитку подій у зв'язку із кримінальним провадженням, стосовно подальшого життя;
- самохарактеристика.

Алгоритм 4. Установлення специфіки психічної діяльності під експертної особи за юридично значущих обставин методом спрямованої бесіди.

Мета : отримання максимальної кількості ознак щодо поведінки, емоційного стану під експертної особи в докримінальній, кримінальній, посткримінальній стадіях делікту, у період досудового розслідування і розгляду справи у суді.

Щодо докримінальної стадії встановлюються ознаки :

- потреба, яка стала стимулом до активності, її відповідності структурі провідних мотивів;
- етап боротьби мотивів (розгорнутий, усвідомлений чи згорнутий);
- усвідомленість прийняття рішення;
- поведінка у ході підготовки до делікту чи розгортання конфлікту.

Щодо кримінальної стадії встановлюються ознаки :

- відповідність діяльності меті, наявність та специфіка поточного контролю успішності діяльності (оцінка результатів своїх дій, отримання бажаного, поведінка і стан інших учасників події тощо);
- причина припинення дій;
- реалізація в ході протиправної події окремих рис.

Щодо посткримінальної стадії встановлюються ознаки :

- оцінка успішності дії, досягнення мети;
- суб'єктивне ставлення до результатів своєї діяльності, співвіднесення отриманого результату, застосовані засоби із загальноприйнятими суспільними, моральними, етичними нормами, власною системою провідних цінностей;
- рушійні сили поведінки в посткримінальній стадії делікту (вжиття

заходів, спрямованих на приховування чи розкриття події, зменшення шкоди від злочину, отримання допомоги тощо).

Щодо події досудового розслідування та судового розгляду встановлюються ознаки :

- формування ставлення до результатів реалізації поведінки;
- трансформація ціннісно-мотиваційної сфери підекспертного в результаті досвіду протиправної дії;
- вияв індивідуально-психологічних особливостей в обставинах надання показань, покарання, прогнозу майбутнього.

Алгоритм 5. Установлення ознак індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи методами експериментально-психологічного обстеження.

Мета : отримання максимальної кількості ознак щодо особистісних, характерологічних особливостей, темпераменту, когнітивної, емоційно-вольової сфери. Обрання психодіагностичних методик є компетенцією експерта. Застосовуються психологічні методи таких груп : опитувальники та інший інструментарій стандартизованого самозвіту щодо поведінки, емоційних станів, мотиваційних чинників, рис характеру, окремих психічних процесів, рівня розвитку інтелектуальної сфери; методи класичного патопсихологічного дослідження психічних пізнавальних процесів; проективні та «напівпроективні» методи.

Алгоритм 6. Установлення ознак індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи методами спрямованого спостереження. Застосовується одночасно із методами спрямованої бесіди та експериментально-психологічного обстеження. Полягає в сприйманні й фіксуванні зовнішніх проявів емоцій, особливостей пізнавальних процесів, поведінки, розвитку мовлення тощо.

Оцінка результатів, отриманих на стадії аналітичного дослідження.

За допомогою процедури аналізу визначаються й фіксуються наявність або відсутність ознак певних психічних явищ, що проявилися у психічній діяльності підекспертної особи у різних ситуаціях її життя за ознаками категорії «індивідуальність» : ієрархії мотивів, життєвих цінностей, світогляду; типу характеру, вираженості характерологічних рис; типу темпераменту; емоційно-вольової сфери; когнітивної сфери; усталених поведінкових схем; рис вираженої жорстокості, схильності до фантазування, підкори впливу з боку інших осіб, навіюваності тощо.

10.

ПОРІВНЯННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ, ОТРИМАНИХ НА ЕТАПІ АНАЛІТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Завдання : виявлення усталених ознак, що є компонентами структури індивідуальності підекспертної особи, та способу їх вияву за юридично значущих обставин. Здійснюється шляхом встановлення ознак збігу, подібності або відмінностей між ознаками індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, виявлених на стадії аналітичного дослідження, та особливостями їх відображення в період часу, що відповідає протиправній події. Результатом порівнювального аналізу є виділення психологічних фактів, що стійко повторюються у порівнюваних об'єктах.

Алгоритм 1. Установлення провідних мотивів, ціннісних орієнтацій, установок : констатується за умов стійкої повторюваності ознак у комплексі методів.

Необхідні ознаки : а) констатація збігу або розбіжності провідних мотивів (цінностей), ситуаційних мотивів; поведінкових стереотипів, стилю взаємодії із оточуючим в основних сферах життя; констатація збігу або розбіжності провідних мотивів (цінностей) та ситуаційних мотивів, поведінкових стереотипів у ході докримінальної та кримінальної стадії посткримінальної протиправної події, ситуації досудового розслідування і судового розгляду справи; б) констатація збігу або розбіжності ознак моральної свідомості : знання моральних норм, розуміння їх змісту, здатність оцінювати конкретну життєву ситуацію з точки зору моральних норм та моральної оцінки власної поведінки в основних сферах діяльності; в) констатація збігу або розбіжності ознак моральної свідомості (знання моральних норм, розуміння їх змісту) та моральної оцінки власної поведінки в юридично значимій ситуації.

Перемінні ознаки : наявність кризових періодів, екзистенціальних ситуацій, які зумовили переоцінку цінностей чи їх утвердження.

Алгоритм 2. Установлення типу характеру.

Констатується за умов сполучення ознак, установлених за допомогою методів.

Необхідні ознаки :

- констатація збігу або розбіжності комплексу рис характеру (типу) та його вияву в стереотипах поведінки у різних життєвих ситуаціях, починаючи з підліткового чи юнацького віку, в ході експертного обстеження;
- констатація збігу або розбіжності ознак акцентуації типу характеру та її вияву в стереотипах поведінки у різних життєвих ситуаціях,

починаючи з підліткового чи юнацького віку, в ході експертного обстеження;

- констатація збігу або розбіжності комплексу рис характеру (типу) та його вияву у ході докримінальної, кримінальної, посткримінальної стадії делікту, ситуації досудового розслідування і судового розгляду справи;
- констатація збігу або розбіжності ознак акцентуації типу характеру та його вияву у ході докримінальної, кримінальної, посткримінальної стадії делікту і ситуації досудового розслідування і судового розгляду справи. Факультативна ознака : наявність порушень адаптації в результаті підвищених вимог до «місця найменшого спротиву».

Алгоритм 3. Установлення ознак типу вищої нервової діяльності (темпераменту).

Констатується за умов сполучення ознак, установлених у комплексі методів.

Необхідні ознаки :

- констатація збігу або розбіжності комплексу характеристик темпераменту та їх усталених проявів у поведінці протягом життєвої історії;
- констатація збігу або розбіжності реалізації (вияву) встановлених проявів типу темпераменту у юридично значимої ситуації.

Алгоритм 4. Установлення ознак особливостей когнітивної сфери. Констатується за умов сполучення ознак, установлених у комплексі методів.

Необхідні ознаки :

- констатація збігу або розбіжності ознак усталених проявів функціонування психічних процесів (відчуття, сприймання, пам'ять, уява, мислення), загальної обізнаності, пізнавальних інтересів, функціонування мовлення в ході життєвої історії;
- констатація збігу або розбіжності ознак усталених проявів функціонування психічних процесів, загальної обізнаності, пізнавальних інтересів, функціонування мовлення за юридично значущих обставин та в ході експертного обстеження;
- констатація збігу або розбіжності усталених проявів уваги в ході життєвої історії, юридично значимої ситуації та експертного обстеження;
- констатація збігу або розбіжності усталених проявів уваги протягом юридично значимої ситуації.

Алгоритм 5. Установлення специфіки емоційно-вольової сфери. Констатується за умов сполучення ознак, установлених у комплексі методів.

Необхідні ознаки :

- констатація збігу або розбіжності способу емоційного реагування протягом життєвої історії в різних життєвих ситуаціях та в ході експертного обстеження;
- констатація збігу або розбіжності способу емоційного реагування у ході докримінальної, кримінальної, посткримінальної стадії делікту, в ситуації досудового розслідування і судового розгляду справи;
- констатація збігу або розбіжності способів прийняття рішень протягом життєвої історії в різних життєвих ситуаціях;
- констатація збігу або розбіжності способів прийняття рішень у ході докримінальної, кримінальної, посткримінальної стадії делікту, в ситуації досудового розслідування і судового розгляду справи.

Алгоритм 6. Установлення специфічної особистісної риси підвищеної жорстокості. Констатується за умов сполучення ознак, установлених у комплексі методів.

Основні ознаки :

- констатація збігу або розбіжності ознак специфічних ціннісних орієнтацій : ігнорування благополуччям, інтересами, здоров'ям та життям живих істот, принципів соціального співробітництва, компромісної взаємодії з оточуючими, протягом історії життя;
- констатація збігу або розбіжності ознак специфічних ціннісних орієнтацій ігнорування благополуччям, інтересами, здоров'ям та життям живих істот, принципів соціального співробітництва, компромісної взаємодії з оточуючими в докримінальній, кримінальній, посткримінальній стадіях злочину, ситуації обставинах досудового розслідування та розгляду справи у суді;
- констатація збігу або розбіжності специфічних характерологічних рис домінантності, агресивності, егоцентричності протягом історії життя; г) констатація збігу або розбіжності специфічних характерологічних рис домінантності, агресивності, егоцентричності в докримінальній, кримінальній, посткримінальній стадіях злочину, ситуації обставинах досудового розслідування та розгляду справи у суді;
- констатація збігу (розбіжності) дефіциту емпатії протягом історії життя;
- констатація збігу (розбіжності) дефіциту емпатії протягом історії життя.

Перемінні (факультативні) ознаки : специфіка вияву ознак підвищеної жорстокості в ході життєвої історії.

Алгоритм 7. Установлення специфічної особистісної риси – підвищеної схильності особи до підкори впливу з боку інших осіб. Підвищена схильність до підкори впливу з боку інших осіб є комплексом індивідуальних рис,

основними з яких є конформність, тенденція до навіюваності, низький рівень особистісної зрілості (несформована ієрархія мотивів, вади складного вольового акту). Констатується за умов сполучення ознак, установлених у комплексі методів.

Основні ознаки :

- констатація збігу або розбіжності комплексу рис конформності (зміни своєї поведінки під впливом інших осіб (свідомої поступливості думці інших з метою запобігання конфлікту) у ході життєвої історії та експертного обстеження;
- констатація збігу або розбіжності комплексу рис конформності (свідомої поступливості думці інших з метою запобігання конфлікту) у ході делікту та (або) ситуації досудового розслідування (розгляду справи у суді);
- констатація збігу або розбіжності комплексу рис тенденції до навіюваності (мимовільної піддатливості поведінці, думці іншої особи або групи осіб) у ході життєвої історії та експертного обстеження;
- констатація збігу або розбіжності комплексу рис тенденції до навіюваності (мимовільної піддатливості поведінці, думці іншої особи або групи осіб) у ході делікту та (або) ситуації досудового розслідування (розгляду справи у суді);
- констатація збігу або розбіжності не сформованості ієрархії мотивів, вади складного вольового акту у ході життєвої історії та експертного обстеження;
- констатація збігу або розбіжності не сформованості ієрархії мотивів, вади складного вольового акту у ході делікту та (або) ситуації досудового розслідування (розгляду справи у суді).

Перемінні ознаки : специфіка поведінкових реакцій у ситуаціях, пов'язаних із впливом з боку інших осіб (способи психологічного захисту, особистої капітуляції тощо).

Алгоритм 8. Установлення схильності до надмірного фантазування. Тенденція до надмірного фантазування є комплексом когнітивних та особистісних рис : формування образів уяви, мислення та низький рівень особистісної зрілості (несформована ієрархія мотивів, вади складного вольового акту). Констатується за умов сполучення ознак, установлених у комплексі методів.

Основні ознаки :

- констатація збігу або розбіжності специфічних ознак уяви і мислення протягом історії життя, в ситуації експертного обстеження;
- констатація збігу або розбіжності специфічних ознак когнітивної сфери (уяви, мислення) в юридично значущій ситуації;
- констатація збігу або розбіжності несформованості ієрархії

мотивів, вад складного вольового акту у ході життєвої історії та експертного обстеження;

- констатація збігу або розбіжності несформованості ієрархії мотивів, вад складного вольового акту у ході делікту та (або) ситуації досудового розслідування (розгляду справи у суді).

За результатами порівнювального дослідження приймається або відкидається результат – наявність чи відсутність рис індивідуальності :

- результат вважається прийнятим у разі встановлення співвіднесеності між ознаками, встановленими під час експертного за допомогою комплексу методів у ситуаціях загальної життєдіяльності, та у юридично значущих обставинах;
- результат вважається не прийнятим за умов встановлення не співвіднесеності між ознаками, встановленими за допомогою комплексу методів у ситуаціях його загальної життєдіяльності та у юридично значущих обставинах;
- результат вважається невизначеним у разі виявлення часткової співвіднесеності між ознаками, встановленими за допомогою комплексу методів у ситуаціях його загальної життєдіяльності, та у юридично значущих обставинах.

11.

КОМПЛЕКСНЕ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Завдання : установлення провідних мотивів та соціальних установок підекспертної особи та їх вияву в юридично значимій ситуації; установлення індивідуально–психологічних особливостей (характеру, темпераменту, когнітивної та емоційно–вольової сфери) підекспертного та специфіки їх вияву за юридично значущих обставин; ступеня впливу типологічних особливостей підекспертної особи на її поведінки в юридично значущій ситуації; наявності типологічних особливостей, які виявилися під час свідчень особи. Здійснюється на підставі достатності їх ознак за параметрами змісту, повторюваності та стійкості проявів, тобто відносної незмінності, що наділяє особистість унікальністю протягом певного періоду часу її життєдіяльності.

Етапи комплексного оцінювання : етап 1 – комплексне оцінювання специфіки та ступеня відображення провідних особливостей мотиваційної сфери особистості підекспертного протягом історії життя та за юридично значущих обставин; етап 2 – комплексне оцінювання специфіки вияву характеру, темпераменту, емоційно–вольової, когнітивної сфери, інших індивідуально–психологічних особливостей підекспертного протягом історії життя та за юридично значущих обставин; – етап 3 – комплексне

оцінювання вияву специфічних особистісних характеристик підекспертної особи (жорстокості, високої підвладності впливу оточуючих, підвищеної схильності до фантазування) на її діяльність протягом історії життя та за юридично значущих обставин.

Етап 1. Комплексне оцінювання специфіки відображення провідних особливостей мотиваційної сфери особистості підекспертної особи протягом історії життя та за юридично значущих обставин.

Алгоритм 1. Звернення до результатів дослідження комплексу провідних особливостей мотиваційної сфери особистості підекспертної особи, у ході якого встановлюється зміст провідних життєвих цінностей та мотивів.

Алгоритм 2. Звернення до реалізації комплексу провідних особливостей мотиваційної сфери підекспертної особи протягом історії життя. Констатується наявність паттернів поведінки, спрямованих на реалізацію встановлених провідних мотивів та цінностей у різних життєвих ситуаціях.

Алгоритм 3. Звернення до реалізації комплексу провідних особливостей мотиваційної сфери підекспертного у ситуації протиправної події. Констатується характер впливу параметрів ситуації на мотиваційну сферу підекспертної особи в докримінальній стадії делікту (актуалізація провідних потреб, утиск, ураження); наявність реалізації провідних потреб у кримінальній стадії делікту; специфіка вияву провідних мотивів і життєвих цінностей в посткримінальній стадії делікту.

Алгоритм 4. Звернення до реалізації комплексу провідних особливостей мотиваційної сфери підекспертного у період досудового розслідування і розгляду справи у суді.

За результатами комплексного оцінювання на I етапі констатується набір провідних особливостей мотиваційної сфери підекспертного, які усталено виявилися протягом історії його життя і у поведінці за юридично значущих обставин.

Етап 2. Комплексне оцінювання специфіки відображення характеру, темпераменту, емоційно-вольової, когнітивної сфери, інших індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного протягом історії життя та за юридично значущих обставин.

Алгоритм 1. Звернення до параметрів індивідуально-психологічних особливостей підекспертного. Встановлюються індивідуально-психологічні особливості підекспертного : тип характеру та наявність акцентуації, темпераменту, особливості функціонування емоційної сфери, нормативність або наявність специфічних особливостей чи відхилень у функціонуванні пізнавальних процесів, стійкість та переключення уваги.

Алгоритм 2. Звернення до індивідуально-психологічних особливостей підекспертного та історії його життя. Встановлюється специфіка вияву

особливостей характеру, темпераменту, емоційної та когнітивної сфери протягом життєвої історії.

Алгоритм 3. Звернення до реалізації комплексу індивідуально-психологічних особливостей підекспертного за юридично значущих обставин. Встановлюється специфіка вияву особливостей характеру, темпераменту, емоційної та когнітивної сфери протягом докримінальної, кримінальної та посткримінальної стадій делікту, під час досудового розслідування та розгляду справи у суді.

За результатами комплексного оцінювання на етапі II констатується спосіб типового (усталеного) чи нетипового вияву індивідуально-психологічних особливостей в ході докримінальної, кримінальної та посткримінальної стадій делікту, а також під час досудового розслідування та розгляду справи у суді.

Етап 3. Комплексне оцінювання наявності та ступеня впливу специфічних типологічних рис підекспертної особи на її діяльність протягом історії життя та за юридично значущих обставин.

Алгоритм 1. Звернення до результатів дослідження типологічних рис підекспертного та способу її вияву.

Алгоритм 2. Звернення до параметрів історії життя підекспертного. Встановлюється вияв специфічних рис підекспертної особи протягом історії життя в основних сферах відносин.

Алгоритм 3. Звернення до параметрів ситуації делікту: вияв специфічної риси на поведінку особи в докримінальній, кримінальній, посткримінальній стадіях делікту; суб'єктивна значущість та складність ситуації делікту для підекспертного, його здатність до адекватної постановки цілей, вибір варіантів дій, прогноз наслідків, контроль успішності дій на кожному з етапів складного вольового акту.

Алгоритм 4. Звернення до параметрів ситуації за юридично значущих обставин: вияв специфічних рис у поведінці особи в ході досудового розслідування і розгляду справи в суді.

За результатами оцінювання на етапі 3 констатується наявність або відсутність у підекспертного специфічних типологічних рис, їх вияв протягом юридично значущої ситуації, збереженість складного вольового акту.

За результатами комплексної оцінки встановлюються:

а) провідні особливості мотиваційної сфери особистості підекспертного та специфіка (типовість) їх вияву у поведінці протягом історії його життя та за юридично значущих обставин у діяльності підекспертної особи;

б) тип характеру підекспертної особи, його темпераменту, особливостей емоційно-вольової та когнітивної сфер, специфіки їх вияву протягом історії життя, типовість (не типовість) їх вияву в діяльності підекспертного

за юридично значущих обставин або порушення на якомусь із етапів складного вольового акту;

в) констатується наявність або відсутність специфічних рис підекспертної особи. В разі наявності – констатується специфіка вияву встановленої риси та збереженість складного вольового акту.

12.

ЕКСПЕРТНА ОЦІНКА ОТРИМАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

За результатами комплексного оцінювання формулюються категоричні позитивні висновки щодо провідних мотивів та соціальних установок підекспертної особи та їх вияву в період часу, що відноситься до протиправного діяння; щодо характеру, темпераменту, пізнавальних процесів, емоційно-вольової сфери підекспертної особи та їх вияву в період часу, що відноситься до протиправного діяння; наявності в підекспертної особи індивідуально-психологічних особливостей, які цікавлять особу (орган), який призначає експертизу, та визначення їх вияву у поведінці підекспертної особи в юридично значущий період часу.

Категоричні відповіді щодо типологічних особливостей особи надаються :

а) щодо провідних особливостей мотиваційної сфери особистості : комплекс властивостей та оцінка його вияву у поведінці підекспертної особи за юридично значущих обставин :

- провідними ціннісними орієнтаціями і мотивами підекспертної особи є (надається комплекс установлених властивостей). Установлені провідні мотиви і ціннісні орієнтації зумовили типові способи поведінки підекспертної особи у ситуації (коротко опис ситуації) у вигляді (надати опис способів поведінки);
- провідними мотивами і ціннісними орієнтаціями підекспертної особи є (надається комплекс установлених властивостей). Установлені ціннісні орієнтації і провідні мотиви були значною мірою ураженими у ситуації делікту, що зумовило нетипові для підекспертного способи поведінки (надати опис ситуаційних психологічних мотивів і поведінки, які не відповідають провідним);

б) щодо характеру, темпераменту, емоційно-вольової, когнітивної сфер підекспертної особи : наводиться комплекс характеристик та спосіб їх вияву в юридично значущій ситуації :

- типологічними особливостями підекспертної особи є (надається комплекс установлених особливостей характеру, темпераменту, емоційно-вольової, когнітивної сфери, інших індивідуально-

психологічних особливостей). Установлені індивідуальні психологічні особливості підекспертної особи відобразилися в його типових способах поведінки у ситуації (коротко опис ситуації) у вигляді (надається короткий опис специфіки вияву типологічних особливостей в ситуації);

- типологічними особливостями підекспертної особи є (надається опис). Зазначають ситуаційні фактори, які мали надмірні вимоги до регуляторних особистісних механізмів підекспертної особи (внутрішніх умов) та визначили її нетипову поведінку в ситуації (коротко надати опис ситуації);

в) щодо специфічних особистісних характеристик (жорстокості, високої підвладності впливу оточуючих, підвищеної схильності до фантазування) у підекспертної особи вияву у її діяльності за юридично значущих обставин констатується наявність чи відсутність окремої особистісної риси. За умови наявності окремої риси, указується специфіка її впливу на поведінку особи за юридично значущих обставин.

Щодо формулювання ймовірного висновку : надавати недоцільно, оскільки будь-яка особа має комплекс індивідуально-психологічних особливостей, які відображаються в її поведінці у будь-якій ситуації.

Висновок про неможливість вирішення питань надається щодо специфіки вияву провідних особливостей мотиваційної сфери особистості та типологічних особливостей підекспертної особи в юридично значущій ситуації у випадку, коли підекспертний заперечує свою участь у делікті чи відмовляється реконструювати обставини своєї участі в ньому.

13. ВИСНОВКИ

Судово-психологічна експертиза типологічних особливостей дозволяє констатувати психологічні факти, які виявилися за юридично значущих обставин та можуть бути психологічною підставою для індивідуалізації судом кримінальної відповідальності та оцінки показань.

Такими психологічними фактами є провідні мотиви особи, її система цінностей, характер, темперамент, когнітивна, емоційно-вольова сфери, інші типи індивідуально-психологічні особливості, які виявилися за юридично значущих обставин : у докримінальній, кримінальній, посткримінальній стадіях протиправної події, ситуації досудового розслідування та розгляду справи у суді.

Запропонована методика містить визначення предмета, об'єкта, меж компетенції, перелік експертних завдань, методів дослідження, алгоритмів

послідовних дій експерта, – що відповідає Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз, потребам сучасної практики вітчизняної судово-психологічної експертизи, та, відповідно до ст. 3 Закону України «Про судову експертизу», дозволяє провести експертне дослідження усебічно та у повному обсязі.

14. ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : [http : //zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17) Дата звернення 11.09.2024.
2. Про судову експертизу : Закон України від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL : [http : //zakon3.rada.gov.ua/laws/](http://zakon3.rada.gov.ua/laws/) (дата звернення 18.11.2019).
3. Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта і предмета судової психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнарод. наук.-практ. конф., присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18–19 квіт. 2019 р.). Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 428–430.
4. Сліпець О.О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи типологічних особливостей особистості. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Вип. 20. Зб. наук. пр. / редкол. : О. М. Ключев, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2019. С. 503 – 519.
5. Основи судової експертизи : навч. посіб. для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-уклад. : Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова–Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.
6. Петрушенко В. Гносеологія та епістемологія : навч. посіб. Львів : «Новий Світ – 2000», 2020. 209 с.
7. Методологія та методи психологічного дослідження : навч.– метод. посіб. О. Л. Туриніна. Київ : ДП «Вид. дім “Персонал”», 2018. 206 с.
8. Реєстр методик проведення судових експертиз. URL : [http : //www.minjust.gov.ua](http://www.minjust.gov.ua) (дата звернення 11.09.2024).
9. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : наказ М-ва юстиції України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5. URL : [http : //zakon2.rada.gov.ua/](http://zakon2.rada.gov.ua/) (дата звернення 09.09.2024).

10. Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України : наказ М-ва внутрішніх справ України від 17 липня 2017 року № 591. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17#Text> (дата звернення 09.09.2024).
11. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення 11.09.2024).

МЕТОДИКА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ, ЗАФІКСОВАНОЇ У ВІДЕОЗВУКОЗАПИСІ

I. ВСТУП

Розвиток судової експертизи безпосередньо залежить від науково-технічного прогресу та еволюції судово-слідчої практики, яка на вирішення судової психологічної експертизи висуває великий діапазон завдань. Судовий експерт, виконуючи свої професійні обов'язки, керується Конституцією України, чинним законодавством України, та нормативно-правовими актами, що регулюють судово-експертну діяльність¹.

¹Конституція України : Конституція, Закон України від 28 червня 1996 року № 4038-XII № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254k/96-вр> (дата звернення 18.07.2024); Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 25.08.2024); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.09.2024); Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (затверджені наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998) (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 03.09.2024); Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 5 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 02.08.2024); Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024); Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 04.01.2024); Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2747-15>

Під час досудового розслідування і судового розгляду, в центрі уваги яких є людина та її психічна діяльність у юридично релевантній ситуації, актуальними є питання психологічного характеру, яким приділено багато фундаментальних праць вітчизняних науковців (М. В. Костицький, О. М. Бандурка, О. В. Землянська, В. Ю. Шепитько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. Т. Нор, Н. М. Ткаченко, А. С. Ячина, Н. В. Алікіна, Т. М. Єгорова, Т. В. Савкіна, М. О. Журавльова, А. В. Коваленко та ін.).

Значну кількість запитів щодо проведення судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозапису процесуальної дії (допиту, одночасного допиту, слідчого експерименту, впізнання та ін.) зумовлено тим, що особи (підозрюваний, обвинувачений, потерпілий, свідок) згодом нерідко заявляють про вчинення щодо них психологічного тиску під час проведення процесуальної дії за їхньою участю, унаслідок чого вони себе обмовили або надали неправдиві показання. З метою з'ясування питання щодо вчинення психологічного тиску на учасника процесуальної дії та об'єктивної оцінки його показань судово-слідчі органи або сторони кримінального процесу призначають експертизу (залучають експерта) за матеріалами відеозвукозапису проведення процесуальної дії.

Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі, зайняла міцну позицію з-поміж традиційних видів предметних судово-психологічних експертиз. Найчастіше цей вид судово-психологічної експертизи призначають у кримінальних провадженнях. Водночас почастішало і призначення психологічних досліджень за матеріалами відеозвукозапису у цивільних та адміністративних справах.

Відповідно до процесуального законодавства України відеозапис є документом, у якому зафіксовано факти та обставини, що мають значення для кримінального / цивільного / адміністративного провадження та підлягають доказуванню.

Статтями 84, 99 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) передбачено, що документом є матеріальний об'єкт, у якому зафіксовано за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюють під час кримінального провадження. Відповідно до статті 93 КПК України, доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому законом¹.

(дата звернення 04.09.2024); Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст.131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 09.09.2024); Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова пленуму Верховного суду України від 30.05.1997 р. № 8. (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text> (дата звернення 12.08.2024).

1 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI.

Згідно з частиною 1 статті 76 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України), доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. Належність, допустимість, достовірність та достатність доказів визначено у статтях 77, 78, 79 ЦПК України. Відповідно до частини 1 статті 100 ЦПК України електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи; до переліку електронних доказів уключено відеозаписи, отримані у процесуальний спосіб¹.

Статтею 72 Кодексу адміністративного судочинства України (далі КАСУ) доказами вважаються будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. З-поміж цих доказів – електронні, що містять інформацію в цифровій формі (зокрема, відеозаписи)².

Методологічні аспекти дослідження комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі, ґрунтуються на окремих положеннях кримінального, цивільного та адміністративного права, на нормативно-правових актах, що регулюють судово-експертну діяльність³, на основних засадах теорії судової експертизи, наукової психології і судової психологічної експертизи⁴.

(зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024).

1 Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 04.01.2024).

2 Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747- IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення 04.09.2024).

3 Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін та доповн.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 25.08.2024); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.09.2024).

4 Алікіна Н. В., Єгорова Т. М. Завдання судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозапису слідчої дії. *Криміналістика и судебная экспертиза*. Київ : 2013. Вип. 58(1). С. 407–415; Баранчук В. В. Проблеми застосування психологічних знань при проведенні допиту. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. Вип. 101. С. 263–269; Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики : аспекти дискурсивного підходу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : *Проблеми української термінології*. 2002. № 453. С. 30–34. URL : <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-453-2002/terminologiya-komunikativnoyi-lingvistyky-aspekty> (дата звернення 22.08.2024); Бедь В. В. Юридична психологія : навчальний підручник. Львів : Новий Світ, 2007. 376 с.; Белан С. В., Луценко Т.О. Психологічні прийоми подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. 100

В основу методики судово–психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі, покладено системний підхід (І. В. Блауберг, Л. Берталанфі, А. Д. Холл, Р. І. Фейджин, В. М. Садовський, Є. Г. Юдін, А. Г. Агафонов, Л. М. Веккер та ін.).

З–поміж різноманіття відеозаписів, що надають на судово–психологічне дослідження, слід виокремити ті, у яких відображено особливості комунікативної діяльності особи, яка повідомляє певні відомості у ситуації проведення процесуальної дії. Саме у цьому ракурсі проводять дослідження за методикою судово–психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі (далі – Методика). Інші види відеозаписів (наприклад, зроблені за допомогою камери зовнішнього спостереження, мобільних пристроїв тощо, у яких зафіксовано особливості діяльності особи або осіб у ситуаціях поза регламенту процесуальних дій) не належать до об'єктів дослідження за цією Методикою.

У Методиці процес комунікації учасників процесуальної дії розглянуто за принципом системного підходу¹, за фундаментальними принципами судово–експертної діяльності² як системне багаторівневе психологічне явище, що має складну структуру, є діалектичним процесом, зберігає основні психологічні функції та закономірності міжособового спілкування³, яке у ситуації проведення процесуальної дії має свою специфіку і організацію.

У Методиці запропоновано аналізувати процес комунікації під час проведення процесуальної дії в аспекті його іманентних складників :

Вип.6. С. 11–20. URL : <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol6/002.pdf> (дата звернення 04.09.2024) та ін.

1 Серай М. Я. Методология судебной идентификации. Киев : РИО МВД УССР, 1970. 256 с.; Варенко В. М., Братусь І. В., Дорошенко В. С., Смольников Ю. Б., Юрченко В. О. Системний аналіз інформаційних процесів : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2013. 203 с.; 101. Основні принципи системного підходу. URL : <http://um.co.ua/8/8–2/8–209397.html> (дата звернення 10.10.2023); 114. Холл А. Д. Опыт методологии для системотехники / пер. с англ. 1975. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=trsGAwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення 11.10.2023).

2 Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038–12> (дата звернення 25.08.2024); Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Фундаментальні принципи судово–експертної діяльності : теоретичні та практичні аспекти. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ : Ліра–К, 2022. Вип. 67. С. 38–50. URL : <https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Khomutenko67.pdf> (дата звернення 15.11.2023); Шерстюк В. М. Принципи судово–експертної діяльності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. наукових праць. Харків : Право, 2008. Вип. 8. 651 с. С.18–23 та ін.

3 Шепітько В. Ю. Психологічні закономірності в судово–експертній діяльності // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : Зб. матеріалів засідання „круглого столу”, присвяченого 85–річчю створення Харківського науково–дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса 11–12 листопада 2008 року. Харків : Право, 2008. С. 24–27; Баранчук В. В. Проблеми застосування психологічних знань при проведенні допиту. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. Вип. 101. С. 263–269; Засекина Л. В., Пастрик Т. В. Основи психології та міжособового спілкування : навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун–т ім. Лесі Українки, 2013. 184 с. та ін.

транзакції, інтеракції, перцепції, реалізованих у вербальній та невербальній продукції комунікантів.

Комунікативна взаємодія між слідчим / захисником / іншими учасниками та особою, яка надає показання в ситуації проведення процесуальної дії, є законодавчо регламентованим спілкуванням. В юридичній психології вважають, що в ситуації проведення процесуальної дії відбувається мовленнєвий вплив, пов'язаний із психологічною боротьбою між співрозмовниками. Проведення процесуальної дії має психологічні закономірності, організацію та реалізується у формі спрямованої бесіди, під час якої найчастіше задають питання відкритого, альтернативного та сугестивного типів¹.

Реконструювання особою обставин та обстановки подій під час надання показань – це комплексна взаємодія психічних актів та психічних станів, властивих саме для цієї особистості. Психічний процес відтворення (англ. recall, reproduction) за своєю суттю є інтелектуальною реконструкцією, яка : а) виявляється у відборі головного та відкиданні другорядного матеріалу, в узагальненні та привнесенні нового змісту, у змінах послідовності викладу, у різних замінах та викривленнях відтвореного матеріалу тощо; б) залежить від великої кількості факторів (мотивів, цілей та завдань діяльності, рівня осмислення матеріалу, емоційного ставлення до нього та ін.) тощо. Індивідуально–психологічні особливості відтворення особи, яка надає показання, у відеозаписі зафіксовано у її вербальній та невербальній продукції².

1 Баранчук В. В. Проблеми застосування психологічних знань при проведенні допиту. Проблеми законності. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. Вип. 101. С. 263–269; Бедь В. В. Юридична психологія : навчальний підручник. Львів : Новий Світ, 2007. 376 с.; Джелалі В. О. Психологія вирішення конфліктів : навч. посіб. Київ : Р.І.Ф., 2006. 319 с.; Когут О. О. Теоретичний аналіз психологічних складових визначення правдивих показань у процесі проведення слідчих дій. URL : <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v9/i11/11.pdf> (дата звернення 07.07.2024) та ін.

2 Алікіна Н. В. Про розвиток судово–психологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. наук.–метод. матеріалів. Харків : Право, 2005. Вип. 5. С. 481–484; Алікіна Н. В. Методична техніка психологічного аналізу суб'єктивної інформації. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. науково–практичних матеріалів. Харків : Право, 2003. Вип. 3. 592 с. С. 507–510; 72. Егорова Т. М. Возможности судебно–психологической экспертизы видеозаписей следственных действий. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. наукових праць. Харків : Право, 2005. Вип. 5. С.476–481; Егорова Т. М. Судово–психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої на відеозаписі слідчої дії, як новий вид досліджень // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : Зб. матеріалів засідання „круглого столу”, присвяченого 85–річчю створення Харківського науково–дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса 11–12 листопада 2008 року. Харків : Право, 2008. С.347–351; Егорова Т. М. Особенности судебно–психологической экспертизы коммуникативной деятельности допрашиваемого, зафиксированной на видеозаписи следственного действия. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. наукових праць. Харків : Право, 2008. Вип. 8. С. 601–605; Егорова Т. М. Анализ вербальной деятельности допрашиваемого в судебно–психологической экспертизе материалов следственного действия. *Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку* Київ : МЮУ: КНДІСЕ, 2010. 472 с. С. 375–379; Егорова 102

Аналіз вербальної продукції особи полягає в аналізі її розумових актів в аспектах відображення відносин, єдності логічного ланцюга повідомлень, їхньої зумовленості змістом центральної події тощо. З метою визначення суб'єктивного семантичного простору опитуваної особи застосовують смисловий аналіз, який дозволяє встановити особливості індивідуального досвіду як узагальненої ідеальної моделі об'єкта у свідомості суб'єкта¹. Аналіз невербальної продукції особи, яка надає показання, полягає у визначенні немовленнєвих сигналів, що можуть бути як спонтанними, так і довільними. На підставі встановлення співставлення вербальних та невербальних характеристик комунікативної діяльності особи під час надання показань визначають показник конгруентності / неконгруентності².

У процесі будь-якої діяльності у свідомості людини формується образ дійсності, зафіксований у вигляді «ідеальних слідів», які у Методиці розглянуто за виявами психічних пізнавальних процесів та емоційного стану, що репрезентують спогади, ставлення, враження особистості тощо про умови та обставини діяльності в ситуації, яку особа реконструює³.

Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів // Ароцкерівські читання : Зб. мат.–лів міжнар. наук.–практ. конф., присвяч. 90–річ. від дня народж. видат. вчен.–криміналіста, д–ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ; ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155–157.

1 Мерманн Елизабет. Коммуникация и коммуникабельность: практические рекомендации для открытой коммуникации. Харьков : Гуманитарный Центр, 2007. 296 с.; Морозов О. М. Психология личности : оперативная аудиовизуальная психодиагностика. Київ : Вид. Паливода, 2008. 238 с.; Семенюк О. А., Парашук В. Ю. Основы теории речевой коммуникации : навч. Посібник. Київ : Академія, 2010. 240 с. та ін.

2 Гончарук Н. М. Психологічний аналіз комунікативних реакцій як складових комунікативної поведінки. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». URL : <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-29.%p> (дата звернення 05.08.2024); горова Т. М. Судово–психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої на відеозаписі слідчої дії, як новий вид досліджень // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : Зб. матеріалів засідання „круглого столу”, присвяченого 85–річчю створення Харківського науково–дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса 11–12 листопада 2008 року. Харків : Право, 2008. С.347–351; горова Т. М. Особливості судечно–психологічної експертизи комунікативної діяльності допрашуваного, зафіксованої на відеозаписі слідственного действия. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. наукових праць. Харків : Право, 2008. Вип. 8. С. 601–605; Егорова Т. М. Аналіз вербальної діяльності допрашуваного в судечно–психологічній експертизі матеріалів слідственного действия. *Судова експертиза*. Сучасний стан та перспективи розвитку Київ : МЮУ; ХНДІСЕ, 2010. 472 с. С. 375–379; Егорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання : Зб. мат.–лів міжнар. наук.–практ. конф., присвяч. 90–річ. від дня народж. видат. вчен.–криміналіста, д–ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ; ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155–157; Чаплінська Ю. С., Найдьонова Л. А., Тамакова Т. А. та ін. Стандартний протокол проведення медіапсихологічної експертизи аудіовізуальної продукції. Кропивницький : Імекс–ЛТД, 2022. 43 с. та ін.

3 Алікіна Н. В. Методична техніка психологічного аналізу суб'єктивної інформації. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. науково–практичних матеріалів. Харків : Право, 2003. Вип. 3. С. 507–510; 81. Затенацкий Д. В. Место и роль идеальных следов

Вирішення завдань щодо самостійності комунікативної діяльності особи, яка надає показання, та щодо вчинення на неї психологічно деструктивного впливу з боку осіб, які брали участь у проведенні процесуальної дії, ґрунтується на психологічних закономірностях діяльності людини у складних, проблемних ситуаціях, за яких людина реалізує свої потреби за власним волевиявленням, або її волевиявлення було підпорядкованим певним обставинам¹.

Методикою визначено підстави, об'єкт, предмет, завдання, межі компетенції, орієнтовний перелік питань, основні вимоги щодо наданих на дослідження матеріалів; окреслено етапи та алгоритми дослідження, які проілюстровано таблицями, а також надано варіанти оцінювання отриманих результатів і висновків.

Методикою не вирішуються питання щодо будь-яких ознак т.зв. «психологічної щирості», достовірності / недостовірності, правдивості / неправдивості повідомлень (показань).

Практичну валідність Методики доведено результатами її впровадження в експертну практику за реєстровим кодом 14.1.70².

2.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ

Абстрагування – форма пізнавальної діяльності, в процесі якої відбувається відволікання від другорядних, випадкових властивостей і зв'язків предмета чи явища і виділення загальних, суттєвих.

Активність особистості – характеристика діяльності; зумовленість дій специфікою внутрішніх станів суб'єкта безпосередньо в момент діяльності; довільність, надситуативність, значна стійкість діяльності стосовно її мети. За умов змін у різних життєвих ситуаціях проявляється у вольових актах відповідно до власних потреб, поглядів, цілей.

Актуалізація – процес переведення зафіксованої у пам'яті інформації

в криміналістиці. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. науково-методичних матеріалів. Харків : Право, 2006. Вип. 6. С.62–65

1 Жеребо О. І. Психологічні особливості допиту в конфліктній ситуації. Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства : Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 28 лютого 2020 р. Тернопіль : Вектор, 2020. Том 1. 457 с. URL : <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/41676> (дата звернення 23.12.2023); Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология. Харьков : Консум, 1999. 157 с.; Ряшко О. В. Психологічні особливості допиту підозрюваного під час досудового слідства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2010. Випуск 1. С. 511–518; Татенко В.О. Психологія впливу : суб'єктна парадигма. *Наукові студії із соціальної та політичної психології* : зб. статей. Київ : Видавництво «Сталь», 2000. Вип. 3(6). С.3–18.

2 Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мініюсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024).

зі стану потенційного до стану реального. Реалізація А. залежить від рівня збереження (забування) зафіксованого в пам'яті матеріалу.

Амбівалентність – а) психічний стан, пов'язаний з одночасним проявом протилежних емоцій, ціннісних спрямувань тощо; б) прояв внутрішньої конфліктності особистості. Вибір одного із альтернативних рішень не призводить до зникнення А.; певні варіанти, що заперечуються в результаті вибору, залишаються суттєвими детермінантами поведінки.

Аргументація – логіко-комунікативний процес; обґрунтування певної точки зору з метою її доведення. У психологічному аспекті А. забезпечує вписування того чи іншого знання суб'єкта до певної соціальної парадигми.

Бар'єри психологічні – внутрішня завада психологічної природи (страх, тривога, невпевненість, сором, розгубленість тощо), яка заважає людині успішно виконати певну діяльність.

Вербалізація – розумовий процес перетворення суб'єктивних образів у мовленнєву продукцію; результат взаємодії першої і другої сигнальних систем. Все, що вербалізоване, є усвідомленим, але неясно усвідомлене може і не бути вербалізованим.

Вербальна продукція (лат. Verbalis; verbum – слово) – результат спілкування, процесу обміну інформацією за допомогою знакової системи мови; повідомлення, виражене у словесній (мовленнєвій) формі.

Вербальний – термін, що позначає форми вербальної продукції і процесів оперування нею.

Взаємодія – процес безпосереднього або опосередкованого впливу об'єктів /суб'єктів / один на одного, що породжує зумовленість взаємозв'язку їхніх дій.

Відомості – інформаційне повідомлення, трансльоване суб'єктами спілкування (комунікантами) в усній, писемній або у матеріальній формах; у ситуації комунікативної взаємодії відомості можуть визначати спрямованість та результат психологічного впливу з боку комунікантів.

Відтворення (англ. recall, reproduction) – процес пам'яті, актуалізація (витяг, retrieval) раніше закріпленого змісту із довготривалої пам'яті та перенесення його в короткочасну або оперативну пам'ять.

Відчуття – психічний пізнавальний процес, що полягає у відображенні окремих властивостей та якостей предметів і явищ об'єктивного світу, а також станів організму при безпосередньому впливі подразників на відповідні органи чуттів. Результатом В. є перетворення зовнішніх подразнень в психічний образ (інформацію про властивості об'єкта). В. традиційно поділяють на зорові, слухові, дотикові, нюхові, органічні (спрага, голод та ін.), рухові тощо.

Висловлювання – це виражена у мовній формі думка й водночас повідомлення цієї думки адресату в межах комунікативного процесу. Зміст висловлювання задається комунікативним наміром (метою) мовця

й не завжди експлікується в мовних категоріях; одиниця спілкування (повідомлення), яка спрямована до адресата у межах комунікативної взаємодії.

Воля – внутрішня активність особистості, пов'язана з вибором мотивів, цілепокладанням, прагненням до досягнення мети, зусиллям до подолання перешкод, мобілізацією внутрішньої напруженості, реалізацією та здатністю регулювати спонукання, можливістю приймати рішення та гальмувати поведінкові реакції.

Вольова поведінка – поведінка, якою людина свідомо контролює; є цілеспрямованою, пов'язаною з прийняттям відповідальних рішень; співвідноситься з боротьбою мотивів; передбачає докладання внутрішніх зусиль для реалізації діяльності, подолання перешкод, що виникають на шляху досягнення мети. Наявність цих ознак є достатньою, щоб визначити поведінку людини як вольовою (син. – самостійною). В. п. виникає у значущих для людини ситуаціях, або коли на шляху до мети виникають перешкоди, які важко подолати.

Вплив – процес, спрямований на зміни в іншій особі світоглядних цінностей, потреб і мотивів, поглядів, установок та поведінки Засобами спрямованого В. є переконання, навіювання, імператив, маніпуляції та ін.

Досвід – сукупність знань, умінь, навичок тощо, здобутих у процесі життя, на практиці.

Емоції – психічне відбиття (реакція) у формі безпосереднього суб'єктивного переживання змісту явищ і ситуацій, зумовлене ставленням їхніх властивостей до потреб суб'єкта; суб'єктивна форма вираження потреб. Е. виражають оцінне ставлення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають здійсненню діяльності (наприклад, страх, гнів), до конкретних досягнень у ній (радість, прикрість), до реальних або можливих ситуацій та ін.

Жест – рухи кінцівок, тіла, які відображають певний психічний стан особистості в процесі спілкування та мають певне змістовне навантаження.

Забування – процес, зворотний запам'ятовуванню; виявляється у втрачанні чіткості запам'ятовуваного, у зменшенні його обсягу, у помилках відтворення, унаслідок чого ускладнено або унеможливлено узнання.

Запам'ятовування – процес фіксації у пам'яті інформації про навколишній світ, про результати розумової діяльності, емоційні стани тощо. З. завжди вибіркове.

Згадування – актуалізація раніше сприйнятого матеріалу та раніше сформованих образів, їхня локалізація в часі і просторі.

Знання – а) сукупність сприйнятої і засвоєної людиною інформації у вигляді понять, уявлень, суджень, що зберігається в довготривалій пам'яті і може бути відтвореною у процесі діяльності; б) образи предметів,

явищ зовнішнього світу, різноманітних дій і вчинків людини; в) результат пізнавальної діяльності.

Імператив вербальний – беззастережна, категорична вимога; веління, наказ.

Інтенція (лат. intentio – прагнення) – спрямованість поведінки людини на певний об'єкт або суб'єкт, прагнення до певної дії; комунікативний намір (бажання, замисел) виконати певну дію.

Інтенційна комунікативна дія – спрямованість діяльності (дій) на досягнення певної мети; є цілеспрямованою (предметною, селективною) дією суб'єкта комунікативної ситуації.

Інтерація – взаємодія та взаємовплив людей (одні на одних) у процесі спілкування.

Квантифікація (психол.) – зведення якісних оцінок психічних явищ до кількісних з метою їх формалізації.

Комунікативна взаємодія – багаторівневе психологічне явище (феномен), що має динамічну структуру, утворену з ланцюга суб'єкт-суб'єктних опосередкованих, інформаційно-ефективних синхронних або діяхронних взаємодій з метою передавання та одержання повідомлень.

Комунікативна дія – дія соціального суб'єкта, пов'язана з виконанням функцій джерела або одержувача повідомлення в процесі комунікації.

Комунікативна інтенція – конкретна мета висловлювання (повідомлення).

Комунікативна мета – 1. Уявне, розумове передбачення суб'єктом комунікації бажаного для нього результату спілкування. 2. Стратегічний результат, на досягнення якого спрямовані комунікативні дії або діяльність загалом. К.м. може реалізуватися мовними або немовними комунікативними засобами.

Комунікативна ситуація – структурований динамічний процес взаємодії суб'єктів спілкування в спільному комунікативному просторі, у ході якого відбувається передавання інформаційного повідомлення; ситуація спілкування, комунікативної взаємодії.

Комунікативна спрямованість – локус дій комунікатора на досягнення мети комунікації; загальна характеристика процесу цієї діяльності; відображає інтенції комунікатора.

Комунікативний акт – елементарна одиниця комунікації, однократна завершена комунікативна взаємодія з передачі та одержання одного повідомлення.

Комунікативний вплив – цілеспрямована дія з метою спонукання до свідомого прийняття адресатом точки зору, думки, позиції, пропозиції, вимоги та ін. (когнітивний рівень), до відносин (афективний рівень) та намірів (конативний рівень) у напрямку, потрібному для адресанта.

Комунікація – а) спілкування осіб за допомогою мовних і невербальних

засобів з метою передавання інформації (у широкому сенсі); б) смисловий та ідеально-змістовий аспект соціальної взаємодії (у вузькому сенсі); в) обмін інформацією у різних процесах спілкування; г) один із модусів існування явищ мови й мовлення.

Конгруентність – сполучення, відповідність, узгодженість, взаємодоповнення вербальних та невербальних характеристик діяльності учасників комунікативного процесу.

Конфлікт – зіткнення осіб, їхніх ідей, інтересів, потреб, оцінок, рівня прагнень, домагань тощо.

Мовлення – процес використання людиною мови для спілкування.

Мотивування – процес спонукання людини до діяльності та спілкування для досягнення певної мети діяльності.

Навіювання (сугестія) – будь-який психологічний вплив однієї людини (суб'єкт) на іншу (об'єкт). Н. має на меті актуалізацію або зміну певних установок, ціннісних орієнтацій, вчинків людини, яка виступає об'єктом.

Напруженість психічна – стан підвищеної активності, неадаптованості, викликаний екстремальними для особистості факторами і очікуванням пов'язаних з ними несприятливих ситуацій. Може проявлятися у неадекватності емоційних реакцій та вчинків, у звуженні поля уваги, у стереотипності мислення, в інертності тощо.

Невербальна продукція – комплекс міміки, пантоміміки, мовленнєвих параметрів (інтонації, голосності, темпу, пауз), зорових реакцій (виразу, спрямованості погляду тощо), що є зовнішніми проявами (віддзеркаленням) психофізіологічного стану людини.

Неінтенційна комунікативна дія – симптоматична (спонтанна) дія суб'єкта комунікативної ситуації, пов'язана з виконанням функцій відправника або одержувача повідомлення.

Неконгруентність – неузгодженість або протиріччя вербальної та невербальної продукції, виявляється у відсутності аналогової невербальної реакції або в її дисонансі зі змістом комунікації, закладеним у мовному посланні. Неконгруентність свідчить про те, що у свідомості суб'єкта спілкування існують внутрішньо суперечливі моделі поведінки, що, виявляється у зовнішніх ознаках психічної напруженості та вимушеності (неприродності) невербальних реакцій.

Особистісний смисл – усвідомлена значущість для особистості тих чи інших об'єктів і явищ дійсності, їхніх дійсного місця і ролі в життєдіяльності. О.с. є індивідуальною, запобіжною характеристикою, у якій одні й ті ж об'єкти і явища можуть мати різний сенс для різних людей; є підґрунтям діяльності і поведінки людини, виконуючи регулюючу функцію.

Пам'ять – психічний пізнавальний процес, що полягає у здатності людини закріплювати, зберігати і відтворювати образи сприймання і відчуття, думки і поняття, рухи і дії, почуття і слова, накопичувати

індивідуальний психічний досвід. Залежно від об'єкту, що запам'ятовують, ч. поділяють : а) за характером психічної активності – рухова, емоційна, образна, словесна; б) за характерними особливостями утримуваного в пам'яті досвіду – наочно-образна, словесно-логічна; в) за тривалістю утримання інформації – короткочасна, довготривала, оперативна; г) за засобами запам'ятовування – опосередкована і безпосередня.

Повідомлення (англ. – message – послання) – комунікативна субстанція ідеальної або ідеально-матеріальної природи, що передається від одного суб'єкта до іншого, маючи смисл для кожного з них та функціонуючи як інформаційне утворення, яке задає ефект взаємодії.

Пригадування – дія, пов'язана з пошуком, відновленням і відкликанням із довгочасної пам'яті необхідної інформації; довільна форма спогаду.

Прояв – дія, що робить явним, помітним чий-небудь стан, почуття, наміри тощо.

Самостійність – а) незалежність людини у прийнятті рішень, у певному виборі та його реалізації у діяльності; б) уміння ставити перед собою певні завдання і самій знаходити шляхи їх виконання, брати на себе відповідальність; в) дія (діяльність) за власним волевиявленням.

Ситуація проблемна – протиріччя, що не має однозначного співставлення з обставинами і умовами, за яких розгортається діяльність суб'єкта. С. п. характеризує взаємодію суб'єкта з його оточенням, а також психічний стан особистості, яка бере участь в об'єктивній (реальній) і суперечливій за змістом ситуації.

Спілкування – а) обмін інформацією; б) багатоплановий процес взаємодії між суб'єктами з метою установлення та розвитку контактів, спрямований на значущі зміни у поведінці співрозмовника та реалізований за допомогою вербальних та невербальних засобів.

Спонування – а) апелювання до мотиваційної сфери особистості; формування в неї потреби, бажання до певних дій, учинків; б) дія, спрямована на актуалізацію в кого-небудь бажання робити що-небудь; в) дія примушування, схилення, заохочування когось до певного вчинку.

Сприймання – психічний пізнавальний процес об'єктів реальної дійсності за умов їхнього безпосереднього впливу на органи чуття; результатом сприймання є створення цілісного психічного образу об'єкта. До основних властивостей образів С. належать : предметність, константність, цілісність і категоріальність. Результатом С. є узнавання.

Сугестія – вид мовленнєвого маніпулятивного впливу, застосування засобів навіювання з метою змінити психічний стан та поведінку реципієнта.

Судження – будь-яке знання, основна форма мислення; ствердження або заперечення у словесній формі наявності / відсутності у предметах чи явищах тих чи інших ознак, властивостей, зв'язків чи відношень між ними. До складу судження входять суб'єкт S, предикат Р і зв'язка, яка є

показником якості судження. Судження поділяють на прості і складні. Об'єктивно існуюче взаємоставлення між ознакою й предметом відображається формою простого судження.

Транзакція (англ. transaction, від лат. transactio – угода, договір) – поєднана комунікативна дія, одиниця взаємодії, що є мінімальною операцією з певним смислом і може бути реалізована повністю.

Узнавання – ототожнення (ідентифікація перцептивна); визнання об'єкта, який людина сприймає, як відомого, наявного у її досвіді. В основі У. – розумові операції порівняння безпосередньо сприйнятих ознак, образу об'єкта з його слідами у пам'яті.

Умовивід – одна з основних форм понятійного мислення; спосіб встановлення логічного зв'язку між висловлюваннями. Умовивід складається з декількох суджень, деякі з них називаються засновками, а результат умовиводу – висновком.

Установка – позиція особистості, що полягає у визначенні її ставлення до цілей і завдань і виражає готовність до діяльності, спрямованої на їхню реалізацію. У. залежить від того, що є суб'єктивно значущим для особистості.

Уявлення – наочний, узагальнений образ об'єктів дійсності, що виникає на основі досвіду людини шляхом його відтворення в пам'яті або в уяві.

Примітка : див. у переліку джерел посилань [64, 68, 98, 102, 104, 107, 110, 116].

3. ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Об'єктом дослідження є відеозвукозапис проведення процесуальної дії, у якому зафіксовано комунікативну діяльність особи під час надання нею відомостей (показань) про обстановку та обставини події, яка розслідується в кримінальному провадженні / цивільній справі /, адміністративній справі.

4. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Предметом дослідження є сукупність фактичних даних, отриманих із використанням спеціальних знань стосовно специфіки комунікативної діяльності особи, яка у ситуації процесуальної дії, проведеної із застосуванням відеозапису, відтворює обстановку та обставини події, що розслідується в кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі.

5. СУБ'ЄКТИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу» суб'єктами судово-експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їхні територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом.

Проведення судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у матеріалах відеозвукозапису, відповідає галузі знань за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження»¹.

6. ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ, ЩО ВИРІШУЮТЬСЯ МЕТОДИКОЮ

Встановлення психологічної специфіки проведення процесуальної дії в аспектах наявності або відсутності умов для реалізації опитуваною особою своєї реконструктивної діяльності.

Встановлення психологічної специфіки комунікативної діяльності особи, яка у ситуації проведення процесуальної дії, зафіксованої у відеозвукозаписі, повідомляє відомості про подію, що розслідується в кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі.

Встановлення самостійності (несамостійності) комунікативної діяльності особи, яка у ситуації проведення процесуальної дії, зафіксованої у відеозвукозаписі, повідомляє відомості про подію, що розслідується в кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі.

Встановлення наявності (відсутності) здійснення психологічно деструктивного впливу на особу, яка в ході процесуальної дії, зафіксованої у відеозвукозаписі, повідомляє відомості про обставини, що розслідуються у кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі.

7. ПИТАННЯ, ЩО СТАВЛЯТЬ НА ВИРІШЕННЯ СУДОВОМУ ЕКСПЕРТУ-ПСИХОЛОГУ (орієнтовний перелік)

1. Які психологічні особливості має процес відтворення

¹ Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 5 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Міні'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 02.08.2024).

обстановки та обставин подій під час проведення допиту / слідчого експерименту / опитування від (дата) тощо, зафіксованого у відеозвукозаписі, за участю підозрюваного (обвинуваченого, свідка, потерпілого, позивача, відповідача) П.І.Б.?

2. Яка психологічна характеристика комунікативної діяльності підозрюваного (обвинуваченого свідка, потерпілого, позивача, відповідача) П.І.Б. під час відтворення ним обстановки та обставин подій, зафіксованого у відеозвукозаписі проведення допиту (слідчого експерименту, опитування тощо) від (дата) ?

3. Чи наявні у поведінці П.І.Б. психологічні особливості, властиві для самостійного / несамостійного відтворення ним подій, що розслідуються у кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі, під час проведення за його участю допиту (слідчого експерименту, опитування тощо) від (дата), зафіксованого у відеозвукозаписі?

4. Чи наявний у відеозвукозаписі допиту (слідчого експерименту, опитування тощо) від (дата), проведеного за участю П.І.Б., ознаки здійснення на нього психологічно деструктивного впливу з боку осіб, які брали участь у проведенні цієї процесуальної дії?

8.

ВИЗНАЧЕННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ЕКСПЕРТА

До компетенції експерта під час проведення судово-психологічної експертизи / дослідження за матеріалами відеозвукозапису належать : встановлення специфіки комунікативної діяльності особи (підозрюваного, потерпілого, свідка, обвинуваченого) у процесі відтворення ним подій, що розслідуються у кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі; встановлення психологічних особливостей процесу комунікації між підозрюваним (потерпілим, свідком, обвинуваченим, опитуваним) та іншими учасниками проведення процесуальної діяльності (слідчим, захисником, прокурором, дізнавачем, судовим експертом, понятими та ін.); встановлення психологічних ознак, властивих для самостійності комунікативної діяльності особи, яка під час проведення процесуальної дії відтворює обстановку та обставини події; встановлення психологічних ознак, властивих для здійснення психологічно деструктивного впливу з боку учасників слідчої дії на підозрюваного (потерпілого, свідка, обвинуваченого) під час проведення процесуальної дії від (дата), зафіксованої у відеозаписі.

До компетенції судового експерта-психолога не належить вирішення таких питань : а) ідентифікація особи (–іб) за візуальними ознаками її (їхньої) зовнішності, за динамічними ознаками вербальної і невербальної продукції (за ознаками мовленнєвих стереотипів, інтонації, тембру, темпу

мовлення та ін., емоційних реакцій, міміки, пантоміміки, ходи тощо); б) встановлення будь-яких ознак (у тому разі – т.зв. «психологічних») щодо щирості / нещирості, достовірності / недостовірності, правдивості / неправдивості повідомлень (показань) під час проведення процесуальної дії; в) вирішення питань медичного характеру (у тому разі – психіатричного); г) встановлення характеру та причин дефекту відеозапису (ознак монтажу, безперервності відеозапису, чи є відеозапис оригіналом або копією, чи є у ньому видалена інформація технічного характеру тощо); д) вирішення питань права.

9. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ, ЗАФІКСОВАНОЇ У ВІДЕОЗВУКОЗАПИСІ

Діалектичні, формально-логічні, загальнопізнавальні (опис, порівняльний аналіз, інтерпретація, індукція, синтез, планування, моделювання тощо); статистичні (збирання, обробка та аналіз даних, отриманих у ході дослідження); прогнозування; окремі методи психологічного дослідження (контент-аналіз, інтент-аналіз, герменевтичний та контекстуальний аналіз, моделювання, метод спрямованого спостереження та ін.), спеціальні методи судово-психологічного експертного дослідження (методики відповідно до їхніх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз¹).

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень визначення способу проведення експертизи належить до компетенції експерта².

10. ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ, ЗАФІКСОВАНОЇ У ВІДЕОЗВУКОЗАПИСІ

Загальний порядок проведення судової експертизи визначено Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та

1 Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мініюсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024).

2 Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.09.2024).

експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998, зі змінами (далі – Інструкція)¹.

Послідовність проведення судово-психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у відеозвукозаписі, містить стадії попереднього (підготовчого) дослідження, аналітичного дослідження, комплексного оцінювання результатів дослідження, формулювання висновків, оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком.

10.1 Попереднє (підготовче) дослідження

Алгоритм 1. З'ясування мети, формування первинного уявлення щодо досліджуваних об'єктів, побудова гіпотез, планування експертного дослідження

Відповідно до експертних завдань, поставлених у питаннях замовника експертизи, експерт формує мету дослідження, оцінює надані матеріали з точок зору належності до його компетенції та достатності для вирішення поставлених завдань; формує первинне уявлення щодо змісту досліджуваного об'єкта (–тів); будує гіпотези; складає план експертного дослідження.

Алгоритм 2. Огляд матеріалів з метою отримання відомостей про стан і обсяг об'єкта дослідження.

Відеоносій, на якому міститься відеозапис, має надходити до експертної установи (експертові) в окремій упаковці, яка забезпечує його збереження; упаковка має бути належно опечатаною та засвідченою (Інструкція). Копії текстового протоколу або стенограми відеозапису мають бути належно завіреними.

Для виконання судово-психологічної експертизи має надходити відеозапис, який відповідає вимогам процесуального законодавства України², розміщений на фізичному носії (диску для лазерних систем зчитування, флеш-накопичувачі тощо).

У разі відсутності в експертній установі технічної можливості для перегляду оригінального відеозапису, виконаного на нестандартному аналоговому носії, експерт складає відповідне клопотання про забезпечення технічної можливості відтворення наданого на дослідження об'єкта.

¹ Там само.

² Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024); Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618–IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 04.01.2024); Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747– IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення 04.09.2024).

У разі відсутності в замовника надати технічну можливість для відтворення оригінального відеозапису (наприклад, відеокамера, на яку було зроблено відеозапис, на момент призначення експертизи знаходиться в неробочому стані або загублена тощо), і на клопотання експерта надходить відеоносія із цифровою копією відеозапису, замовник має указати у супровідному листі (або у постанові / ухвалі / заяві) про надання цифрової копії та про те, що надана на дослідження цифрова копія є аналогом автентичного відеозапису.

Основні вимоги щодо характеристик наданого на дослідження об'єкту (відеозапису):

- за обставин відсутності на відеоносії відеозапису слід терміново у письмовій формі повідомити про це орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення цього повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- у разі невідповідності відеозапису ситуації, на яку вказано у постанові (ухвалі, заяві), слід терміново у письмовій формі повідомити про це орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- у разі надання для проведення дослідження декількох відеозаписів, у яких зафіксовано діяльність різних осіб у різних процесуальних ситуаціях або однієї особи (підозрюваного, обвинуваченого, потерпілого, свідка, опитуваного) під час проведення за її участю різних процесуальних дій, необхідно виносити окремі постанови / ухвали / заяви про призначення судово-психологічної експертизи (дослідження) стосовно кожного об'єкта (відеозапису); відповідно виконують окремі експертизи (дослідження);
- обсяг відеозапису не є обмеженим кількісними показниками часу, а визначається достатніми і необхідними психологічними характеристиками : наявністю ситуації та її динаміки (початок, основна фаза, завершення), про яку особа повідомляє; відеозапис має містити чітке зображення обстановки та обставин діяльності зафіксованих осіб (у приміщенні, на місцевості, у певну пору доби, у певну пору року та ін.);
- наданий на дослідження відеозапис має містити кольорове зображення зі звуком або чорно-біле зображення зі звуком. Якість відеозапису має забезпечити його чітке візуальне та слухове сприймання експертом, який у ході дослідження виконує фіксування

вербальної та невербальної продукції учасників спілкування у досліджуваній ситуації;

- якщо у відеозаписі відсутній звуковий ряд, це унеможливорює фіксування та аналіз вербальної продукції суб'єктів спілкування та, відповідно, унеможливорює вирішення експертних завдань. У цьому разі слід терміново у письмовій формі повідомити орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення цього повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- у разі наявності дефектів у відеозаписі, що суттєво перешкоджають проведенню дослідження (наприклад, відсутність в окремих епізодах зображення, звуку та ін.), слід терміново у письмовій формі повідомити про це орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення цього повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- якщо протягом усього відтворення відеозапису має місце значне розходження (асинхронність) відео– та аудіо– ряду, що унеможливорює цілісне сприймання відеоматеріалу, слід терміново про це повідомити у письмовій формі орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення цього повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- якщо дефекти звуку або зображення зустрічаються епізодично, не унеможливаючи при цьому цілісне сприймання відеозапису, експертне дослідження проводиться. У таких випадках у робочому протоколі (текстовому відтворенні) відеозапису, який складається експертом (опис складення протоколу надано нижче), необхідно указати на час виявлення дефекту, його часовий проміжок (констатується за допомогою табло таймера) і на характер дефекту (переривання звуку, зображення, призупинення відтворення, поміхи та ін.).

Після первинного перегляду відеозапису експерт приступає до опису досліджуваного об'єкта :

- визначає кількість, типи та назви відеофайлів, у яких зафіксовано ситуацію проведення процесуальної дії (у разі наявності декількох відеофайлів із відеозаписом однієї ситуації), типи відеофайлів, а також розмір відеозапису;

- визначає часову тривалість усього відеозапису або окремих його фрагментів (у разі наявності декількох відеофайлів із відеозаписом однієї ситуації слідчої дії). Показники часу можуть бути відображеними на цифровому табло таймера відеозапису. Якщо показники часу на цифровому табло відеозапису відсутні, їх експерт фіксує за допомогою показників індикатора часу на панелі вбудованого програмного відтворюючого пристрою (наприклад, Power DVD та ін.).

До відеозапису можуть бути надані паперовий протокол проведення слідчої дії та стенограма. У разі надходження копії паперового протоколу або стенограми, вони мають бути належно завіреними та прошитими, аркуші – пронумерованими.

Інші матеріали кримінального провадження / цивільної справи / адміністративної справи надавати на дослідження недоцільно, оскільки вони не є об'єктами дослідження і не мають значення вихідних експертних даних для судово-психологічної експертизи за відеозаписом.

Зустрічаються випадки, коли у текстовому протоколі слідчим вказується, що на початку слідчої дії особі роз'яснено його процесуальні права, визначені особи, які беруть участь у проведенні слідчої дії, та ін., але у відеозапису цього не зафіксовано. Таке розходження змісту тексту протоколу зі змістом відеозапису необхідно відобразити у висновку експерта.

Алгоритм 3. Складення експертного (робочого) протоколу – текстового відтворення відеозапису.

Текст паперових документів (протоколу або стенограми), наданих на дослідження разом із відеозаписом, не містять автентичну, індивідуально притаманну манеру мовленнєвої поведінки зафіксованих осіб (наприклад, у протоколі відсутні незавершені слова, вигуки, перефразування тощо), а також взагалі відсутнє фіксування невербальної продукції комунікантів. Ці обставини зумовлюють необхідність складення експертом дослідницького протоколу (текстового відтворення відеозапису), у якому експерт фіксує висловлювання учасників комунікації у дослівних вербальних формах і в невербальних проявах, що супроводжують ці висловлювання.

Складення робочого протоколу є обов'язковою умовою проведення експертизи за матеріалами відеозвукозапису. Як показує практика допиту експерта в судовому засіданні, саме наявність такого протоколу додає висновку експерта ґрунтовності та об'єктивності, оскільки зафіксована у ньому інформація наочно свідчить про досліджені експертом особливості вербальної і невербальної діяльності як в окремих фрагментах відеозапису, так і та комунікативної діяльності опитуваної особи у всьому відеозаписі.

Протокол оформлюють у вигляді додатка до висновку експертизи, у якому допускаються умовні позначення (скорочення). Наприклад,

питання слідчого – «С : »; питання захисника – «З : »; питання спеціаліста – «Сп-т : »; відповіді П.І.Б. – «К.» (наприклад, за першою літерою прізвища особи, яка відтворює певну подію) (див. Таблицю 1).

Відповідно до змісту обговорення окремих епізодів відтворюваної події у протоколі слід позначити тематичні фрагменти (наприклад : I – відтворення підозрюваним П.І.Б. обстановки та обставин з'явлення додому до потерпілого П.І.Б.; II – відтворення підозрюваним П.І.Б. обстановки та обставин початку конфлікту з потерпілим П.І.Б; III – відтворення підозрюваним П.І.Б. обстановки та обставин нанесення потерпілому П.І.Б. ударів сокирою; IV – ...; і так далі).

У практиці проведення судово-психологічних експертиз за матеріалами відеозвукозапису зустрічаються такі, де відеозапис триває понад 3 – 6 годин, у якому особа реконструює значну кількість епізодів, що змістовно належать до центральної події кримінального правопорушення. У таких випадках маємо відповідно значну кількість тематичних фрагментів (інколи – 30 і більше), що містять конкретизовану інформацію про подію злочину та про її динаміку. З огляду на зазначене, у процесі проведення слідчої дії її учасники, неодноразово повертаючись до раніше повідомлених особою відомостей, змінюють хронологію процесу відтворення, і це обов'язково має бути відображено у протоколі.

Наприклад, особа послідовно відтворювала фрагменти за №№ I – III, після чого слідчий, з метою уточнення, повернувся до обговорення фрагменту № I. У такому разі в робочому протоколі динаміку відтворення відповідно фіксують (див. Таблицю 1).

Здебільшого слідчий експеримент проводять у два етапи : у службовому кабінеті та на місці події. У такому разі слід скласти два окремих протоколи (див. Таблицю 1, Таблицю 2).

У стовпчику «Вербальні (мовленнєві) характеристики комунікації усіх учасників слідчої дії» дослівно фіксують автентичні висловлення учасників комунікативного процесу : питання, відповіді, репліки, вигуки, указівки, паузи тощо.

У стовпчику «Невербальні характеристики процесу комунікації П.І.Б.» фіксують найбільш виразні прояви міміки, зорових реакцій, жести, рухів та їхніх динамічних характеристик, інтонації тощо, проявів мимовільної та довільної уваги, окремих (за наявності) експресивних або імперативних виявів підозрюваного та інших учасників слідчої дії, дистанційних параметрів у ситуації спілкування.

Зміст та особливості вербальної і невербальної продукції учасників комунікативної взаємодії, що зафіксовані у дослідницькому протоколі, мають значення вихідних даних для проведення експертного дослідження за матеріалами відеозвукозапису.

Таблиця 1

**Характеристики комунікативної діяльності підозрюваного
(обвинуваченого, потерпілого, свідка) П.І.Б під час проведення
процесуальної дії (допиту / слідчого експерименту в службовому
кабінеті / опитування) від (дата) (Додаток №1)**

Вербальні (мовленнєві) характеристики комунікації усіх учасників процесуальної дії	Невербальні характеристики процесу комунікації підозрюваного (обвинуваченого, потерпілого, свідка П.І.Б. та інших учасників процесуальної дії (за необхідності)
00 : 00 : 00 – показник індикатору часу на панелі програмного відтворюючого пристрою, згідно з яким розпочато відеозапис, зафіксований у файлі (його назва) С : на початку слідчої дії проводить формальну процедуру, передбачену процесуальним законодавством. На цьому етапі підозрюваний (потерпілий, обвинувачений, свідок) не реконструює певну подію. Якщо він не надає певних коментарів, зауважень, заперечень тощо, цей епізод можна виключити з експертного аналізу, указавши в протоколі його часовий проміжок).	
І – відтворення підозрюваним П.І.Б. обстановки та обставин з'явлення додому до потерпілого П.І.Б. С : К : С : К : (та ін.).....	→ (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів)

II – відтворення підозрюваним П.І.Б початку конфлікту з потерпілим П.І.Б С : К : З : К : (та ін.)..... III – відтворення підозрюваним П.І.Б обстановки та обставин нанесення потерпілому П.І.Б ударів сокирою С : К : З : К : (та ін.)..... I – відтворення підозрюваним П.І.Б обстановки та обставин з'явлення додому до потерпілого П.І.Б. С : К : Сп-т : К : IV –і так далі.	→ (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів)
XX : XX : XX – показник індикатору часу на панелі програмного відтворюючого пристрою, згідно з яким завершено відеозапис, зафіксований у файлі (назва)	

Примітка: під час проведення слідчого експерименту на місці події зміст тематичних фрагментів може бути зміненим (згорнутим або навпаки – розширеним), що залежить від мети проведення відтворення на місці події, від організації проведення цієї процесуальної дії та від інформації, яку особа повідомила додатково під час відтворення на місці події.

Таблиця 2

**Характеристики комунікативної діяльності підозрюваного
(обвинуваченого, потерпілого, свідка) П.І.Б. під час проведення за його
участю слідчого експерименту від (дата) на місці події (Додаток № 2)**

Вербальні (мовленнєві) характеристики комунікації усіх учасників слідчого експерименту	Невербальні характеристики процесу комунікації підозрюваного (обвинуваченого, потерпілого, свідка) П.І.Б. та інших учасників слідчої дії (за необхідності)
00 : 00 : 00 – показник індикатору часу на панелі програмного відтворюючого пристрою, згідно з яким розпочато відеозапис, зафіксований у файлі (його назва) I – відтворення підозрюваним П.І.Б. обстановки та обставин з’явлення додому до потерпілого П.І.Б. С : К : С : К : З : К : (та ін.).....	→ (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів)
II – відтворення підозрюваним П.І.Б. початку конфлікту з потерпілим П.І.Б. С : К : З : К : (та ін.).....	→ (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів)

Вербальні (мовленнєві) характеристики комунікації усіх учасників слідчого експерименту	Невербальні характеристики процесу комунікації підозрюваного (обвинуваченого, потерпілого, свідка) П.І.Б. та інших учасників слідчої дії (за необхідності)
III – відтворення підозрюваним П.І.Б. обстановки, обставин та механізму завдання потерпілому П.І.Б. ударів сокирою С : К : З : К : Сп-т : К : (та ін.).....	→ (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів)
XX : XX : XX – показник індикатору часу на панелі програмного відтворюючого пристрою, згідно з яким завершено відеозапис, зафіксований у файлі (назва)	

10. 2 Аналітична частина дослідження

Опис процесу застосування методів дослідження може обмежуватися викладенням кінцевих результатів, узагальнення та оцінка яких є підставою для формулювання висновків¹. У цьому розділі Методики алгоритми дослідження ілюстровано таблицями, що наочно відображають отримані результати, збільшуючи ступінь їхньої доказовості.

10.2.1 Аналіз психологічних особливостей процесу проведення слідчої дії (ЕТАП І)

Під час проведення процесуальної дії відбувається комунікативна

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.09.2024).

взаємодія між слідчим, іншими учасниками та опитуваною особою. У психологічному аспекті такий діалог пропонуємо розглядати за параметрами спрямованої бесіди.

Насамперед слід проаналізувати умови для реконструктивної діяльності опитуваної особи : загальну кількість заданих питань та кількість її відповідей на них, вид заданих питань та їхню спрямованість результат. Відповіді особи можуть бути категорично стверджувальними, категорично негативними (або не може надати відповідь), невизначеними (припущеннями). У випадку, коли особа не відповідає по суті питання (мовчить, переходить на іншу тему, відмовляється відповідати та ін.), констатуємо негативну відповідь.

ЕТАП I – статистичний аналіз проводять з метою встановлення психологічно значущих умов проведення процесуальної дії. За результатами Етапу I надають відповідь на питання № 1.

Алгоритм 1 – фіксування та аналіз загальної кількості заданих питань та відповідей опитуваної особи.

Підрахунок загальної кількості питань відкритого, альтернативного, сугестивного характеру та відповідей особи в ході слідчої дії доцільно складати у вигляді таблиці (див. Таблицю 3).

Таблиця 3

Кількісні показники питань, заданих П.І.Б., та його відповідей під час проведення процесуальної дії від ____ (дата)

Питання, що задані П.І.Б.			Кількість відповідей П.І.Б.			
Характеристика питань	Усього питань	% питань	Стверджувальні відповіді	Негативні (не може надати відповідь)	Невизначені відповіді	Усього відповідей
Відкриті	O	%	o ⁺	o ⁻	o [?]	Σ ^o
Альтернативні	A	%	a ⁺	a ⁻	a [?]	Σ ^a
Сугестивні	S	%	s ⁺	s ⁻	s [?]	Σ ^s
Усього	Σ	100%	Σ ⁺	Σ ⁻	Σ [?]	Σ ¹

Умовні позначення до Таблиці 3 :

O («open») – загальна сума відкритих питань, заданих під час проведення усієї слідчої дії;

A («alternative») – загальна сума альтернативних питань, заданих під час проведення усієї слідчої дії;

S («suggestive») – загальна сума сугестивних питань, заданих під час проведення усієї слідчої дії;

o⁺ – загальна сума стверджувальних відповідей, наданих особою на відкриті питання;

a+ – загальна сума стверджувальних відповідей, наданих опитуваною особою на альтернативні питання;

s+ – загальна сума стверджувальних відповідей, наданих опитуваною особою на сугестивні питання;

o – загальна сума негативних відповідей, наданих опитуваною особою на відкриті питання;

a – загальна сума негативних відповідей, наданих опитуваною особою на альтернативні питання;

s – загальна сума негативних відповідей, наданих опитуваною особою на сугестивні питання;

o? – загальна сума невизначених відповідей, наданих опитуваною особою на відкриті питання;

a? – загальна сума невизначених відповідей, наданих опитуваною особою на альтернативні питання;

s? – загальна сума невизначених відповідей, наданих опитуваною особою на сугестивні питання;

Σ – сума відкритих, альтернативних та сугестивних питань, заданих під час проведення слідчої дії;

Σ^+ – сума стверджувальних відповідей опитуваної особи;

Σ^- – сума негативних відповідей опитуваної особи;

$\Sigma^?$ – сума невизначених відповідей опитуваної особи;

Σ^o – сума усіх відповідей опитуваної особи на відкриті питання;

Σ^a – сума усіх відповідей опитуваної особи на альтернативні питання;

Σ^s – сума усіх відповідей опитуваної особи на сугестивні питання;

Σ^1 – сума всіх відповідей опитуваної особи.

Аналіз результатів, зафіксованих у Таблиці 3 :

а) визначають кількість та змістовну спрямованість відкритих питань, їхній потенціал щодо стимулювання відповідей у широкому діапазоні, відсутність активного інформаційно–випереджального характеру та умов для орієнтування. У разі значної переваги питань відкритого характеру констатують суттєву ознаку на користь наявності психологічно оптимальних умов для самостійності комунікативної діяльності особи в ході слідчої дії та реалізації нею процесу відтворення;

б) встановлення кількості альтернативних питань та їхньої комунікативної мети (конкретизація, уточнення, дилема, проблема тощо), а саме :

– аналіз змісту та специфіки формулювання альтернативних питань, умов, за яких особа обирає варіанти відповідей. У разі, коли питання обмежують вибір відповідей дихотомією «так – ні» чи альтернативою «або – або», констатують їхній навідний вплив на зміст відповідей опитуваного. Якщо альтернативні питання впливають зі змісту попередніх суджень та умовиводів опитуваного (тобто мають уточнювальний характер), а

особа продовжує свої повідомлення, використовуючи власну систему логічних одиниць, то альтернативні питання не зумовлюють суттєвих змін у формулюванні подальших відповідей і не справили суттєвого впливу на реконструктивну діяльність опитуваного;

в) встановлення кількості сугестивних питань (репліки, накази, указівки тощо), їхньої комунікативної мети та впливу на процес відтворення опитуваного (інформаційно–випереджальний, орієнтовно–навідний, імперативний, вказівний тощо) в аспекті активного ініціювання змін у змісті його відповідей. Доцільно надати опис, у яких саме епізодах опитуваний приєднався до сугестивних інформаційних сигналів.

У разі наявності змін у логічній складовій відповідей особи в напрямку, заданому сугестивним питанням, констатують наявність сугестивного впливу на комунікативну діяльність опитуваного та умови для несаможестивності його відповідей.

У разі відсутності змін у логічній складовій відповідей особи у напрямку, заданому сугестивним питанням (реплікою, указівкою, наказом), не приєднання до позиції співрозмовника, не виконання дій у заданому напрямку, констатують відсутність сугестивного впливу на комунікативну діяльність опитуваної особи та самостійність побудови її відповіді (відповідей);

г) у разі значної переваги кількості відкритих питань над альтернативними (не менш 30%) або наявності альтернативних і сугестивних питань, що суттєво не змінили зміст відповідей особи, можна констатувати ознаки щодо створення психологічно оптимальних загальних умов для процесу відтворення опитуваного.

Алгоритм 2 – фіксування та аналіз питань, заданих у кожному із фрагментів аналізованого відеозапису.

Як показує експертна практика, нерідко під час проведення слідчої дії більшу увагу приділяють реконструюванню окремих епізодів події, а відтворенню інших – меншу. Показники, зафіксовані у Таблиці 3, відображають загальну психологічну картину проведення слідчої дії, але вони не дозволяють визначити баланс між заданими питаннями та відповідями у кожному із фрагментів відеозапису, що є не менш важливим для встановлення психологічних ознак динаміки умов комунікації (див. Таблицю 4).

Таблиця 4

Кількісні показники питань, заданих П.І.Б. у кожному із фрагментів проведення слідчої (процесуальної) дії

№ фрагмента	Кількість відкритих питань	Кількість альтернативних питань	Кількість сугестивних питань	Усього
I	OI	AI	SI	ΣI
II	OII	AII	SII	ΣII
III	OIII	AIII	SIII	ΣIII

IV	...	...	...	$\Sigma^{...}$
I так далі....	O^n	A^{nl}	S^n	Σ^n
Усього	Σ^o	Σ^A	Σ^S	Σ^{i-n}

Результати, наведені у Таблиці 4, наочно ілюструють тематичну спрямованість та ступень психологічної збалансованості процесу проведення слідчої дії. У психологічному аспекті збільшення або зменшення кількості заданих питань у ході проведення слідчої є суттєвим фактором, що створює комунікативні умови для відповідного збільшення чи зменшення відповідей опитуваної особи.

Також слід проаналізувати характеристику невербальних засобів спілкування учасників слідчої дії (слідчого, захисника, спеціалістів та ін.) – міміки, жестів, інтонації, візуального контакту, темпу діалогів тощо. Указане зумовлене тим, що навіть відкриті питання, які задані з експресивно вираженою інтонацією, може суттєво вплинути на відповідь особи. У разі, якщо емоційно насичені питання (імперативний, вимогливий тон) впорядковують темп та організацію відповідей опитуваного (схильного, наприклад, до повторів, жаргонізмів, не завершення висловлювань, до зайвої багатослівності не по суті питання), і не викликають суттєвих змін у його емоційних реакціях, то такі експресивно забарвлені питання суттєво не впливають на процес реконструювання. Темп діалогів (повільний, помірний, швидкий тощо), характер переходу від одного сюжету до іншого також можуть вплинути на процес реконструювання подій.

Дослідження міжособової дистанції (статичної – під час проведення допиту, динамічної – під час проведення слідчого експерименту) дозволяє визначити можливість візуального орієнтування опитуваної особи на невербальні реакції учасників слідчої дії.

Слід звернути увагу на так звані комунікативні перешкоди у вигляді зустрічних питань, що перебивають відповіді особи. У разі переривання зміни розповіді опитуваного у напрямку, заданому збиваючим питанням, можна встановити вплив на процес реконструювання.

Специфіка застосування різноманітних психологічних прийомів комунікативної взаємодії (наочності, апелювання до попередніх показань, аргументація, стимулювання до розгорнутих пояснень логічних суперечностей у повідомленнях та ін.) дозволяє встановити їхню психологічну відповідність / невідповідність для реалізації опитуваною особою психічного процесу відтворення.

Варіанти проміжних висновків :

а) під час проведення процесуальної дії від (дата), зафіксованої у наданому на дослідження відеозвукозаписі, особі П.І.Б. задано переважно відкриті питання, які не мають активного інформаційно-випереджального характеру і виключають несамотійність відповідей опитуваного. Альтернативні питання, задані П.І.Б., послідовно впливають зі змісту його

попередніх повідомлень, є уточнювальними і не спрямованими на зміну процесу відтворення П.І.Б. Сугестивних питань П.І.Б. не задано під час проведення слідчої дії;

б) під час проведення процесуальної дії від (дата), зафіксованої у наданому на дослідження відеозвукозаписі, особі П.І.Б. задано переважно альтернативні питання, які послідовно впливають зі змісту його попередніх повідомлень, є уточнювальними і не спрямованими на зміну процесу відтворення П.І.Б. Менша кількість відкритих питань, заданих П.І.Б., виконує функцію окреслення сюжетних (тематичних) фрагментів відтворення.

Сугестивні питання, задані П.І.Б. під час відтворення епізодів (указати у яких саме) є інформаційно-випереджальними і такими, що спрямували (змінити) реконструктивну діяльність П.І.Б. / не спрямували (не змінили) реконструктивну діяльність П.І.Б.

Наприклад :

під час відтворення П.І.Б. механізму нанесення потерпілому П.І.Б. ударів сокирою вербальні (сугестивні питання) та невербальні (жести) сигнали з боку слідчого спрямували (змінити) реконструктивну діяльність П.І.Б. у заданому напрямку;

під час відтворення П.І.Б. механізму нанесення потерпілому П.І.Б. ударів сокирою вербальні (сугестивні питання) та невербальні (жести) сигнали з боку слідчого не спрямували (не змінили) реконструктивну діяльність П.І.Б. у заданому напрямку;

в) психологічні особливості процесу проведення слідчого експерименту (допиту), від (дата), зафіксованого у наданому на дослідження відеозвукозаписі, характеризуються наявністю (відсутністю) оптимальних умов для реалізації психічного процесу відтворення П.І.Б.

10.2.2 Аналіз комунікативної діяльності опитуваної особи (ЕТАП II)

Мета – встановлення специфіки комунікативної діяльності особи, яка відтворює певну подію, узгодженості цієї діяльності з психологічно значущими умовами під час проведення процесуальної дії та самостійності реконструктивної діяльності особи під час відтворення певних подій.

Алгоритм 1 – статистичний аналіз відповідей П.І.Б. у кожному із фрагментів відеозапису процесуальної дії.

Фіксування кількості відповідей у кожному із фрагментів відеозапису дозволяє наочно відобразити динаміку комунікативної активності опитуваного та її інші характеристики (зменшення або збільшення інформативно значущих повідомлень, кількість у кожному фрагменті негативних та невизначених відповідей, рівномірність повідомлень у процесі проведення процесуальної дії тощо).

Підрахунок загальної кількості відповідей фіксують у вигляді таблиці (див. Таблицю 5).

Таблиця 5

Кількісні показники відповідей П.І.Б. у кожному із сюжетних фрагментів слідчої дії

№ фрагмента	Кількість стверджувальних відповідей	Кількість негативних відповідей (немає відповіді)	Кількість невизначених відповідей	Усього
I	σ^+	σ^-	$\sigma^?$	Σ^I
II	σ^+	σ^-	$\sigma^?$	Σ^{II}
III	σ^+	σ^-	$\sigma^?$	Σ^{III}
IV	σ^+	σ^-	$\sigma^?$	Σ^{IV}
N...	σ^+	σ^-	$\sigma^?$	Σ^N
Усього	$\Sigma \sigma^+$	$\Sigma \sigma^-$	$\Sigma \sigma^?$	Σ

Умовні позначення до Таблиці 5 :

I, II, III, IV, ... – номери сюжетних фрагментів;

σ^+ – сума стверджувальних відповідей у фрагменті;

σ^- – сума негативних відповідей у фрагменті;

$\sigma^?$ – сума невизначених відповідей у фрагменті.

За результатами, зафіксованими у Таблиці 5, аналізують специфіку та динаміку реконструктивної активності особи під час проведення процесуальної дії.

Алгоритм 2 – встановлення зв'язку між психологічними особливостями проведення процесуальної дії та динамічними показниками реконструктивної діяльності опитуваної особи.

Залежність динаміки змістовності відтворення опитуваної особи від психологічних умов проведення процесуальної дії встановлюють за допомогою порівняльного аналізу між кількістю заданих питань та кількістю інформаційно значущих відповідей (стверджувальних повідомлень, що містять інформацію про відтворювану подію).

Показники цього порівняльного аналізу наочно відображено у Таблиці 6, у якій зафіксовано різницю між кількістю питань та кількістю відповідей опитуваної особи. Підрахунок цієї різниці встановлюють шляхом віднімання меншого числа від більшого.

Таблиця 6

Показники динаміки змістовності процесу відтворення опитуваної особи залежно від психологічних умов проведення слідчої дії

№ фрагмента	Сума питань	Сума стверджувальних відповідей	Кількісний показник різниці
I	Σ^I	σ^I	R^I
II	Σ^{II}	σ^{II}	R^{II}
III	Σ^{III}	σ^{III}	R^{III}
IV	Σ^{IV}	σ^{IV}	R^{IV}
N	Σ^N	σ^N	R^N
Усього	Σ	Σ^σ	Σ^R

Умовні позначення до Таблиці 6 :

I, II, III, IV... N – номери сюжетних фрагментів;

$\Sigma^I, \Sigma^{II}, \Sigma^{III}, \Sigma^{IV}, \Sigma^N$ – сума питань у кожному із фрагментів слідчої дії;

$\sigma^I, \sigma^{II}, \sigma^{III}, \sigma^{IV}, \sigma^N$ – сума стверджувальних відповідей у кожному із фрагментів слідчої дії;

$R^I, R^{II}, R^{III}, R^{IV}, R^N$ – показники різниці між кількістю питань, заданих особі, та кількістю її стверджувальних відповідей (рахують шляхом віднімання меншого числа від більшого).

Наявність значної позитивної різниці між кількістю питань та відповідей свідчить на користь ініціативності комунікативної діяльності опитуваної особи, її схильності надавати змістовно розгорнуті повідомлення у конкретних фрагментах відеозапису слідчої дії. Наявність незначної або негативної різниці між кількістю питань та відповідей свідчить на користь неініціативності, закритої комунікативної позиції.

Тож динамічні особливості комунікативної діяльності опитуваної особи у процесі реконструювання певних подій є ознаками на користь її керування своїм процесом комунікації, вибіркової реконструктивної діяльності, цілеспрямованої корекції своїх повідомлень залежно від конкретної ситуації відтворення.

Алгоритм 3 – встановлення балансу процесу реконструювання опитуваною особою обстановки та обставин події.

Цей алгоритм застосовують у разі фіксування у відеозаписі процесу відтворення події, яка у психологічному аспекті має певні стадії свого розвитку (передситуація, центральна ситуація та її завершення), що пов'язані між собою і становлять єдиний сюжет.

Примітка : у разі фіксування у відеозаписі окремих епізодів центральної події (наприклад, відтворення тільки механізму нанесення потерпілому ударів) дослідження за алгоритмом 3 не проводять.

Баланс повідомлень особи стосовно усього сюжету відтворюваної події

проілюструємо на прикладі кримінального правопорушення, динаміку якого розглядаємо винятково у психологічному аспекті – передситуація (докримінальна стадія), центральна ситуація (кримінальна стадія), завершення ситуації (посткримінальна стадія):

- виокремлення тематичних фрагментів, у яких ідеться про обстановку та обставини подій, що передували кримінальному правопорушенню (докримінальна стадія події злочину). Наприклад, фрагменти, у яких особа повідомляє про обставини знайомства з потерпілим та розвиток відносин із ним, про з'явлення додому до потерпілого, про спільне уживання спиртного, про виникнення словесного конфлікту під час спільного уживання спиртного тощо. Таких фрагментів у робочому протоколі може бути один або декілька;
- виокремлення тематичних фрагментів, у яких ідеться про обстановку та обставини центральної події кримінального правопорушення (кримінальна стадія події злочину). Наприклад, фрагменти, у яких особа повідомляє про обстановку, обставини та механізм завдання ударів сокирою потерпілому. Найчастіше цих фрагментів є декілька, і вони разом мають переважний обсяг у процесі проведення слідчої дії;
- виокремлення тематичних фрагментів, у яких ідеться про обстановку та обставини подій, що безпосередньо слідують за подією злочину (посткримінальна стадія події злочину). Наприклад, фрагменти, у яких особа реконструює обставини відходу з місця події злочину, приховування слідів злочину тощо. Цих фрагментів може бути один або декілька.

Збалансованість процесу реконструювання особи стосовно усього сюжету події можливо наочно відобразити на прикладі Таблиці 7.

Таблиця 7

Показники балансу повідомлень П.І.Б. щодо відтвореної події (на прикладі стадій кримінального правопорушення)

Стадії події злочину	№№ фрагментів	Сумарна кількість відповідей	% від загальної кількості відповідей
Докримінальна	I – IV	145	24,5
Кримінальна	V – X	296	49,9
Посткримінальна	XI XII	152	25,6
Усього	–	593	100

Баланс повідомлень (відповідей) особи констатують, якщо їхня кількість є пропорційною для створення єдиного сюжету події.

Як показує експертна практика, такий баланс приблизно становить співставлення в діапазонах :

- повідомлення про докримінальну стадію – 20–30% від загальної кількості відповідей;
- повідомлення про кримінальну стадію злочину – 50–60% від загальної кількості відповідей;
- повідомлення про посткримінальну стадію злочину – 20–30% від загальної кількості відповідей.

На прикладі, наведеному в Таблиці 7, формулюємо висновок : процес реконструювання особою П.І.Б. обстановки та обставин події, що розслідується у кримінальному провадженні, є психологічно збалансованим та має необхідні елементи структури єдиного сюжету відтвореної події.

Алгоритм 4 – змістовний аналіз вербальної діяльності особи під час відтворення обстановки та обставин події.

Ураховуючи результати досліджень на Етапі І, можна згрупувати тематичні фрагменти відеозапису, у яких встановлено найбільші, середні та найменші показники комунікативної ініціативності опитуваної особи.

Аналіз комунікативної діяльності у цьому алгоритмі здійснюють за критеріями та параметрами психічного процесу відтворення, яке зумовлене змістом тієї діяльності, до якої людина була включена. Довільне відтворення (пригадування) за своєю суттю є інтелектуальною реконструкцією, яка виявляється : а) у відборі головного та відкиданні другорядного матеріалу, в узагальненні та привнесенні нового змісту, узміні послідовності викладу, у різних замінах та викривленнях відтвореного матеріалу; б) залежить від великої кількості факторів (мотивів, цілей та завдань діяльності, рівня осмислення матеріалу, емоційного ставлення до нього тощо).

Спираючись на основні характеристики психічного процесу відтворення (предметність, вибірковість, повнота, точність, конкретизація, деталізація, довільність, спонтанність та ін.) та процесів комунікативної взаємодії під час проведення процесуальної дії, в аналізованому відеозаписі виявляють такі ознаки, що мають значення для надання відповідей на поставлені питання : розширення / звуження змісту повідомлень про центральну подію (що підтверджується результатами Етапу І); дотримання / відхилення змісту повідомлень від центральної події; наявність / відсутність специфічних деталей; наявність / відсутність ініціативних уточнень, спонтанних спогадів, асоціативних зв'язків; передача засобами прямої та / або непрямої мови змісту діалогів з особами – учасниками відтворюваної події; повідомлення про свій психічний стан, про ставлення до події та до інших її учасників; використання експресивної лексики; наявність аргументації та мотивів власних дій; повідомлення про емоційний та фізичний стан інших осіб; відображення у повідомленнях специфічних ознак обстановки;

використання у відповідях інформаційних альтернатив, закладених у питаннях, або навпаки – невикористання таких альтернатив; наявність логічних зв'язків між судженнями, їхня трансформація в умовиводи або її відсутність; особливості лексичного стереотипу тощо.

Зокрема, специфіку розумових актів (логем), за допомогою яких особа формує свою розповідь, визначають за ознаками хронологічної послідовності; внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків; взаємодоповнення; зумовленості як окремою подією, яку суб'єкт реконструює у певному фрагменті, так і центральною подією; наявністю умовиводів.

Психологічна характеристика відповідей особи у всіх фрагментах відеозапису слідчої дії передбачає встановлення системотвірних елементів («атомів смислу») у його суб'єктивному семантичному просторі. До таких «атомів смислу» найчастіше належать незмінні повтори–ствердження щодо особисто значущих факторів, які детермінували поведінку особи у реконструйованій події (наприклад, про свій емоційний стан, про мотиви поведінки, про підпорядкованість вимогам іншої особи тощо).

Окремо слід схарактеризувати зміст та динаміку негативних і невизначених відповідей, які можуть стосуватися другорядних деталей реконструйованих подій та принципово не впливати на алгоритми повідомлень фігуранта справи, і навпаки – можуть суттєво вплинути на логіку побудови суджень й заважати формулюванню умовиводів. Іноді опитуваний спочатку повідомляє про своє незнання окремих подій та обставин, але згодом вносить уточнювальні ствердження стосовно їхніх специфічних деталей. Указане свідчить на користь того, що первинні негативні та невизначені відповіді особі не є її незнанням, оскільки в процесі проведення слідчої дії актуалізувалися асоціації, завдяки чому він надав свої уточнення або доповнення. В інших випадках негативних відповідей спостерігаємо індивідуальну тактику викладу особою інформації, який коригується залежно від змін ситуацій спілкування (останнє є ознакою, властивою для закритої комунікативної позиції, схильності до вибіркової реконструювання). За умов значної кількості негативних та невизначених відповідей (припущень), а також за наявності змістовно слабких зв'язків та відносин між тематичними фрагментами констатують порушення логічної структури процесу відтворення.

У разі значного коливання комунікативної активності вказують конкретні епізоди слідчої дії, у яких особа виявила схильність до розширення / згортання змістовності своїх повідомлень. Коливання динаміки процесу реконструювання у сполученні з вибірковістю діалогової активності є ознаками, властивими для довольного (самостійного) керування особою своєю реконструктивною діяльністю в процесі проведення слідчої дії. Наявність вербальної неузгодженості, сюжетної незбалансованості розповіді є ознаками, що свідчать на користь існування

у свідомості опитуваної особи суперечливих моделей (образів) подій та об'єктів, про які вона повідомляє.

За умов констатації змістовного та логічного взаємозв'язку між повідомленнями, відображення відносин між реконструйованими подіями, а також наявності балансу процесу відтворення (див. Таблицю 7), встановлюють сюжетну цілісність процесу відтворення опитуваної особи. Навпаки – за умов відсутності логічних зв'язків між судженнями, їхньої суперечливості, алогічності, змістовної згорнутості, наявності значної кількості негативних та невизначених відповідей, встановлюють відсутність сюжетної цілісності процесу відтворення опитуваної особи.

Загалом дослідження в алгоритмі 4 дозволяє локалізувати фрагменти відеозапису, у яких опитувана особа виявила зазначені вище особливості процесу відтворення, а також охарактеризувати увесь процес комунікативної діяльності опитуваної особи під час проведення слідчої дії не тільки за кількісними показниками, а й за змістовними ознаками (див. Таблиці 3 – 7).

Алгоритм 5 – аналіз невербальної діяльності особи під час відтворення обстановки та обставин події.

У цьому алгоритмі надають опис невербальних проявів, які мають або не мають смислового навантаження (супроводжують висловлювання особи або замінюють словесні сигнали, відображають візуальні ознаки, властиві опору комунікативному контакту) та відображають ознаки негативного психічного стану.

Зокрема встановлюють :

- відсутність / наявність невербальних ознак, характерних для м'язової, рухової скутості;
- різноманітність / одноманітність зорових реакцій, їхній діапазон та динаміку;
- динаміку активності довільної уваги (концентрації, переключення, розподілу);
- наявність / відсутність та динаміку ознак, властивих для порушення внутрішньої рівноваги;
- особливості імімічних проявів (ознаки зосередження, зацікавленості, роздумів, пригадування, роздратування, пригніченості, туги, розгубленості тощо);
- особливості жестів : активність, комунікативне спрямування (вказівний або ілюстративний супровід); динамічність / одноманітність жестових стереотипів;
- особливості пози : активність, невимушеність / скутість; позиційне наближення / дистанціювання щодо співрозмовника;
- темп та динаміку мовлення : загальмований, повільний,

швидкий, рівномірний / нерівномірний, переривчастий, динамічний / монотонний тощо;

- диференційованість/одноманітність інтонацій, їхню акцентованість, відображення емоційного стану; тон мовлення (імперативний, категоричний, нетерплячий, іронічний, саркастичний, заперечний, упевнений, невпевнений, оповідний, питальний, прохальний тощо); динаміку інтонаційних змін та голосності мовлення.

На підставі зазначених вище ознак встановлюють динамічність модусу невербальних реакцій (усталеність/мінливість), наявність / відсутність дисонансу між змістом повідомлень особи та її смисловою функцією невербальних проявів (конгруентність / неконгруентність).

10.2.3 Узагальнення та оцінка результатів дослідження

На підставі узагальнення психологічних особливостей процесу проведення слідчої дії, зафіксованої у відеозвукозаписі, специфіки комунікативної взаємодії між опитуваною особою та учасниками слідчої дії, особливостей процесу реконструювання особою обстановки та обставин події, що розслідується, надають оцінку результатам дослідження у таких варіантах :

- психологічні особливості процесу проведення слідчої дії від (дата) характеризуються наявністю оптимальних умов для реалізації відтворення особою події, що розслідується у кримінальному провадженні / справі; відповідають / не відповідають психологічній специфіці процесу реконструювання опитуваної особи; створюють / не створюють психологічно оптимальні умови для самостійного відтворення особою обстановки та обставин події;
- реконструкція особою обставин, що розслідуються у кримінальному провадженні / справі є (не є) змістовно взаємозв'язаною та взаємодоповнюючою. Особа продемонструвала ознаки, властиві для вираженої стійкості (психічної стійкості) / психічної підпорядкованості (підвладності), цілеспрямованості / спонтанності (ситуативності) побудови своєї розповіді, не змінюючи / змінюючи основний зміст та логічну структуру свого реконструювання;
- невербальні прояви комунікативної діяльності опитуваної особи виконують / не виконують функцію смислового навантаження; є властивими (не є властивими) для стану пригніченості (страху, переляку, скутості тощо) та вимушеності психічної діяльності під час проведення процесуальної дії комунікації;
- під час проведення процесуальної дії опитувана особа продемонструвала / не продемонструвала особливості, що відповідають / не відповідають специфіці та закономірностям

психічного процесу відтворення, яке реалізовано за типом «тут і тепер» (тобто, не має ознак попередньої підготовки);

- у разі наявності в окремих епізодах логічної неузгодженості, вираженої змістовної лаконічності (схематичності) повідомлень опитуваної особи, ознак вибіркового розширення або згортання інформативності своїх відповідей констатують наявність орієнтовно–настановної комунікативної поведінки;
- комплекс параметрів і ознак комунікативної поведінки опитуваної особи під час проведення процесуальної дії дозволяє / не дозволяє встановити ознаки на користь психологічних «слідів», що відображають минулий досвід діяльності особи за обставини та обставин подій, які вона реконструює. Тут маємо на увазі, що в процесі будь-якої діяльності у свідомості людини формується образ дійсності, який фіксується у вигляді «ідеальних слідів». З позицій психології діяльності можна розглядати «ідеальні сліди» як за характеристиками психічного процесу відтворення, так і за виявами емоційного стану, що репрезентують спогади, ставлення, враження особистості про умови та обставини діяльності у ситуації, яку вона реконструює. За результатами дослідження можливо надати два варіанти : 1) з урахуванням параметрів комунікативної діяльності опитуваної П.І.Б. під час проведення за його участю процесуальної дії встановлено ознаки, що за своєю суттю є психологічними «слідами» досвіду його діяльності за обставин та обставин подій, які він реконструює; 2) з урахуванням параметрів комунікативної діяльності П.І.Б., в епізодах реконструкції... (вказати, у яких) не встановлено ознак, що за своєю суттю могли бути психологічними «слідами» досвіду його діяльності за обставини та обставин подій, які він відтворює під час проведення слідчої дії;
- на підставі співставлення вербальних та невербальних характеристик комунікативної діяльності особи під час надання показань визначають показник конгруентності / неконгруентності . Психологічно конгруентне спілкування передбачає відповідність та взаємодоповнення вербальних и невербальних характеристик; психологічно неконгруентному спілкуванню властиві протиріччя, дисонанс між вербальною та невербальною продукцією, що свідчить про те, що у свідомості опитуваного суб'єкта під час проведення процесуальної дії наявні внутрішньо суперечливі моделі комунікативної поведінки. Це можна опосередковано виявити за показниками його комунікативної взаємодії та реконструктивної діяльності (див. Таблиці 3 – 7 в алгоритмах 8.2.1 – 8.2.2);
- до психологічних ознак, властивих для самостійного реконструювання(відтворення),належать:а)загальнаузгодженість

комунікативної взаємодії між особою (–ми), яка (які) брала (–ли) участь у проведенні слідчої дії, та особою, яка відтворювала певну подію; б) відсутність суттєвого впливу зовнішніх факторів у ситуації слідчої дії на процес комунікативної діяльності особи, яка надавала показання; конгруентність спілкування опитуваної особи як узгодженість, збалансованість психологічної структури його процесу відтворення; наявність у вербальній та невербальній продукції опитуваної особи психологічних «слідів», що можуть свідчити на користь досвіду її психічної діяльності в ситуації реконструйованої події;

- за умов констатації часткової неузгодженості вербальної діяльності особи (логічної суперечності), епізодичної неконгруентності при одночасній наявності психологічних «слідів», а також за умов відсутності впливу зовнішніх факторів на її комунікативну діяльність під час проведення слідчої дії встановлюють часткову (в окремих епізодах) орієнтовно–настановну комунікативну поведінку.

Сутність орієнтовно–настановної поведінки полягає у тому, що особа, яка надає показання, активно орієнтуючись у значущих для неї змінах ситуацій спілкування, цілеспрямовано коригує власну діяльність відповідно до своїх актуальних потреб, мотивів, уявлень, прогнозів (передбачень), установок тощо. Орієнтовно–настановна поведінка є різновидом самостійної комунікативної діяльності, оскільки суб'єкт діє згідно з власним волевиявленням.

10.2.4. Заключна частина (висновки)

Цей вид судово–психологічної експертизи передбачає надання категоричних висновків на питання за № № 1 – 4. Імовірні висновки виключаються, оскільки за будь–яких умов (навіть якщо особа відмовляється надавати показання) під час проведення процесуальної дії відбувається ситуація комунікативної взаємодії, у межах якої особа виявляє певні поведінкові прояви, її комунікативна діяльність має ознаки, що властиві для самостійної або несамостійної діяльності; комунікативна взаємодія між опитуваною особою та іншими учасниками слідчої дії має психологічні ознаки, що властиві для наявності або відсутності психологічного впливу на опитуваного. Водночас слід зазначити, що питання № 3 може бути невирішеним, якщо ознаки самостійності (несамостійності) встановити неможливо.

Варіанти категоричних позитивних відповідей :

Питання № 1. Психологічні особливості комунікативного процесу, зафіксовані у наданому на дослідження відеозаписі проведення допиту / слідчого експерименту / опитування від (дата), у ході якого

П.І.Б. відтворював обстановку та обставини події протиправного діяння, що розслідується у кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі, характеризується наявністю психологічно оптимальних умов для відтворення П.І.Б. обстановки та обставин подій та відповідають індивідуально-психологічним особливостям його реконструктивної діяльності.

Під час проведення зазначеної процесуальної дії підозрюваному / обвинуваченому / потерпілому / свідку П.І.Б. задано переважну кількість відкритих питань, що виключають несаможестійність його відповідей. Альтернативні питання, задані П.І.Б., є уточнювальними, логічно та послідовно сформульованими відповідно до змісту його попередніх повідомлень та не вплинули на процес відтворення П.І.Б. Кількість питань сугестивного характеру є статистично мізерною; більшість сугестивних питань не вплинула на процес реконструювання П.І.Б. відповідний подій.

Виняток становлять два сугестивні питання, які суттєво вплинули на зміст повідомлень П.І.Б. в епізоді реконструювання кольору ножа.

Питання № 2. Комунікативна діяльність П.І.Б. під час проведення процесуальної дії від (дата), зафіксованої у наданому на дослідження відеозаписі, характеризується наявністю стійко виражених індивідуально-психологічних особливостей : незначними змінами динаміки діалогової активності, ініціативністю, вираженим контролем своєї комунікативної поведінки. Суттєва більшість відповідей П.І.Б. є змістовно розширеними категоричними ствердженнями, що логічно узгоджені, містять ініціативні уточнення та специфічні деталі про ознаки обстановки і обставин подій, які він реконструював.

Повідомлення П.І.Б. у переважній більшості проведення процесуальної дії супроводжуються вираженою емоційною включеністю, активністю та безпосередністю невербальних реакцій, які виконують функцію смислового навантаження, відповідного його повідомленням.

Виняток становить епізод, що стосується реконструювання ознак ножа, у якому констатується психологічний дисонанс (неконгруентність) між невербальними реакціями та вербальною продукцією П.І.Б.

Загалом реконструювання П.І.Б. обстановки, обставин та перебігу подій відображає достатній комплекс ознак, що, за своєю суттю є психологічними «слідами» досвіду психічної діяльності в ситуації реконструйованої події. Опис П.І.Б. докримінальної, кримінальної і посткримінальної стадій події злочину є змістовно збалансованим та дозволяє скласти єдиний сюжет відтвореної події.

Питання № 3 :

а) під час проведення процесуальної дії від (дата) за участю П.І.Б. (із застосуванням відеозапису), у його комунікативній поведінці наявні психологічні особливості, властиві для самостійного (або

несамостійного) відтворення подій, що розслідуються у кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі;

б) з огляду на те, що у наданому на дослідження відеозаписі проведення процесуальної дії реконструктивна діяльність П.І.Б. не містить ознак, властивих для психічного процесу відтворення, встановити самостійність / несамостійність його процесу реконструювання не виявляється можливим.

Питання № 4 :

а) у наданому на дослідження відеозаписі проведення процесуальної дії від (дата) відсутні ознаки психологічно деструктивного впливу на підозрюваного (обвинуваченого, свідка, потерпілого) П.І.Б. з боку осіб, які брали участь у проведенні зазначеної слідчої дії;

б) у більшості епізодів наданого на дослідження відеозапису проведення процесуальної дії від (дата) відсутні суттєві ознаки психологічно деструктивного впливу на П.І.Б. з боку осіб, які брали участь у проведенні зазначеної слідчої дії.

Виняток становить епізод обговорення кольору ножа, у якому сугестивні питання експерта справили суттєвий деструктивний вплив, змінивши зміст відповідей П.І.Б. у напрямку, заданому у питаннях.

в) у більшості наданого на дослідження відеозапису проведення процесуальної дії від (дата) наявні суттєві ознаки психологічно деструктивного впливу на П.І.Б. з боку осіб, які брали участь у проведенні зазначеної слідчої дії.

10.3

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОСОБИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВІДЕОЗАПИСУ ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ ДІЇ – ВПІЗНАННЯ ОБ'ЄКТА

Пред'явлення для впізнання – це процесуальна дія, під час якої особі (підозрюваному, обвинуваченому, свідкові, потерпілому) пред'являють об'єкт (–ти), який (які) вона спостерігала (сприймала) раніше у зв'язку з подією кримінального правопорушення.

Психологічною основою цієї процесуальної дії є механізми та закономірності психічних процесів сприймання, мислення, пам'яті, а також емоційної сфери людини («ідеальні сліди»).

Процесуальний порядок проведення впізнання регламентовано статтями 228, 229, 230, 232 КПК України.

На вирішення експертизи / дослідження ставлять питання :

1. Яка психологічна характеристика комунікативної діяльності підозрюваного (свідка, потерпілого, обвинуваченого) П.І.Б. під час проведення впізнання від (дата), зафіксованого у відеозаписі?

2. Чи наявні у поведінці П.І.Б. психологічні особливості, властиві для самотійного / несамотійного узнавання об'єкта / суб'єкта (указати, якого саме) під час проведення за його участю процесуальної дії – впізнання від (дата), зафіксованого у відеозвукозаписі?

3. Чи наявний у відеозвукозаписі проведення впізнання від (дата), проведеного за участю П.І.Б., ознаки здійснення на нього психологічного впливу з боку осіб, які брали участь у проведенні цієї процесуальної дії?

10.3.1 Попереднє ознайомлення з матеріалами відеозапису, наданого на дослідження

Цей етап дослідження відповідає описові, викладеного у п. 10.1.

10.3.2 Аналітичний етап дослідження за матеріалами відеозвукозапису проведення впізнання

Алгоритм 1 – аналіз ситуації, у якій особі пред'являють об'єкт впізнання

У цьому алгоритмі дослідженню підлягають психологічні особливості процесуальної дії, за яких особа реалізує свою діяльність, пов'язану з узнаванням. Слід урахувати те, що законодавець зобов'язує перед пред'явленням об'єкта для впізнання провести попередній допит особи, яка впізнає. Під час проведення допиту слідчий з'ясовує, чи сприймала раніше особа цей об'єкт, за яких обставин вона його сприймала, за якими ознаками особа може впізнати об'єкт, яким був психічний стан цієї особи у момент сприймання об'єкта впізнання, які особливості органів відчуття (слухових, зорових, тактильних, нюхових, смакових, моторних).

Не менш важливими є психологічні характеристики об'єкта, що пред'являють для впізнання : він не повинний мати різко виражених візуально відмінних ознак (наприклад, якщо пред'являють особу для впізнання – вона не має відрізнятися за ознаками віку, статі, зовнішності, одягу, расової або національної приналежності тощо), які мимовільно привертають увагу особи, яка впізнає, та наштовхує її узнавання цього об'єкта.

Якщо впізнання проводять за фотознімками або матеріалами відеозапису, то фотознімки осіб, зображених на них, не повинні мати різких відмінностей за зовнішніми ознаками, якість зображення має бути чіткою тощо.

Також суттєвого значення має кількість пред'явлених об'єктів – не більше п'яти, оскільки надмірне збільшення кількості об'єктів знижує продуктивність довільної уваги особи, яка впізнає.

У приміщенні, де проводять впізнання, мають бути достатнє освітлення, мінімум сторонніх предметів, що можуть відволікати увагу особи, яка

здійснює впізнання. Якщо впізнання здійснюються за ознаками голосу, то особа, яка впізнає, має бути позбавлена візуального контакту з об'єктом.

Алгоритм 2 – аналіз питань, заданих особі, яка впізнає

Цей алгоритм може обмежуватися описовим викладом, у якому необхідно указати, якого типу задані питання (об'єктивного, альтернативного, сугестивного).

Алгоритм 3 – аналіз особливостей вербальних засобів спілкування особи, яка впізнає

Дослідження полягає у визначенні змістовної поширеності, логічної узгодженості, детальності повідомлень; ініціативності уточнень, використання асоціативних зв'язків, наявності спонтанних пригадувань щодо обстановки та обставин сприймання об'єкта, власних відчуттів, вражень під час сприймання. Досліджують структуру та форму суджень (категоричні ствердження, припущення, відмова надавати інформаційні відповіді).

Суттєвими є порівняння особи про специфічні ознаки, за якими він визначив об'єкт у ході попереднього допиту, зі специфічними ознаками об'єкта, що безпосередньо йому пред'явлений. Констатують наявність / відсутність ініціативної деталізації, асоціацій, спонтанних спогадів і уточнень щодо розпізнавальних ознак об'єкта. На підставі особливостей виділення особою розпізнавальної (специфічної) ознаки об'єкта констатують в особи розумовий акт ідентифікації об'єкта.

За умов наявності миттєвого збігу ознак безпосередньо сприйнятого об'єкта з психічним образом, який збережений у пам'яті особи та відтворений нею, констатують симультанне упізнання.

У разі поступового (сукцесивного) упізнання шляхом активізації розумових операцій порівняння, конкретизації, узагальнення аналізують особливості осмисленого пригадування, розгорнутого зіставлення ознак : ініціативності розумової діяльності, порівняння та співвіднесення пред'явленого об'єкта із образом об'єкта, сприйнятим раніше, наявність аргументованих та розгорнутих висновків про тотожність, подібність або розбіжність ознак. На підставі зазначеного констатують результат – наявність / відсутність санкції узнання.

Алгоритм 4 – аналіз немовленнєвої діяльності особи, яка впізнає

Невербальну продукцію особи аналізують за такими ознаками :

- відсутність / наявність ознак скутості, різноманітності / одноманітності реакцій;
- активність довільної уваги (концентрація, переключення, розподіл);
- швидкість надання відповідей (за типом «тут і тепер»), наявність / відсутність ознак порушення внутрішньої рівноваги під час впізнання;
- особливості мімічних проявів та зорових реакцій;

- особливості жестів : активність, вказівний, ілюструючий супровід; наявність / відсутність м'язового закріпачення; динамічність / одноманітність жестових стереотипів;
- особливості пози : активність, невимушеність / скутість; позиційне наближення до об'єкту впізнання;
- темп мовлення : загальмований, повільний, швидкий, рівномірний / нерівномірний, динамічний / монотонний;
- диференційованість / одноманітність інтонацій, їхня акцентованість, відображення емоційного стану; тон мовлення (імперативний, категоричний, нетерплячий, заперечний, упевнений, питальний, прохальний, невпевнений тощо); динаміка інтонаційних змін.

На підставі порівняльного аналізу невербальних проявів особи встановлюють їхню функцію в структурі комунікативної діяльності (додаткове смислове навантаження, домінуюча – як заміна висловлювань), динамічність модусу невербальних реакцій (сталість / мінливість).

10.3.3 Оцінювання отриманих результатів

За результатами психологічного аналізу діяльності особи, якій пред'явлено для впізнання об'єкт, встановлюють комплекс ознак :

- невербальні реакції особи не містять / містять прояви, що властиві для станів пригніченості, скутості, вимушеного спонукання до комунікації;
- вербальна продукція особи характеризується ознаками змістовної поширеності, логічної узгодженості, детальності, ініціативності уточнень та спонтанних пригадувань (за типом «тут і тепер») щодо обстановки та обставин сприймання об'єкта, відсиленням до власних відчуттів, вражень під час сприймання. Особливості вербальної діяльності є властивими для здійснення / не здійснення особою розумового акту ідентифікації об'єкта;
- результатом діяльності особи під час пред'явлення їй об'єкта впізнання є (не є) психологічна санкція узнання.

У разі наявності логічної неузгодженості, вираженої змістовної лаконічності повідомлень особи, ознак вибіркового розширення інформативності своїх відповідей, неконгруентності між смисловим навантаженням повідомлень та невербальними проявами, відсутності у повідомленнях особи посилення на свої відчуття та на специфічні ознаки об'єкта, що пред'явлено до впізнання, констатують наявність орієнтовно-настановної поведінки.

З урахуванням комплексу психологічних закономірностей та факторів, визначають ознаки для констатації самостійності / несамостійності комунікативної поведінки особи у ситуації дослідженої процесуальної дії.

10.3.4 Заключна частина (висновки)

Питання №1. Комунікативна діяльність П.І.Б. у ході проведення впізнання об'єкту (вказати, який саме – предмет, особа та ін.), проведеного (дата) із застосуванням відеозапису, характеризується вираженими індивідуально–психологічними особливостями : змістовною поширеністю / лаконічністю стверджувальних повідомлень, вираженою / незначною мовленнєвою активністю, наявністю повідомлень про специфічні ознаки об'єкта, що особа П.І.Б. впізнає. Вербальна діяльність П.І.Б. супроводжується стійкими ознаками емоційної наявності / відсутності емоційної включеності в ситуацію впізнання об'єкта. Невербальні засоби комунікативної діяльності П.І.Б. виконують / не виконують функцію смислового супроводу (або мають головне смислове навантаження). Комплекс вербальних та невербальних параметрів діяльності П.І.Б. у ситуації проведення впізнання є властивим для психічного процесу узнавання об'єкта за розпізнавальними ознаками ... (вказати, за якими саме ознаками). Результатом психічної діяльності П.І.Б. є акт знання об'єкта.

Питання № 2. Під час проведення процесуальної дії – впізнання об'єкта (особи, речей тощо) від (дата) із застосуванням відеозапису, у комунікативній поведінці П.І.Б. наявні психологічні особливості, властиві для самостійного узнавання об'єкту.

Питання №3. Під час проведення процесуальної дії – впізнання від (дата) із застосуванням відеозапису, відсутні ознаки психологічно деструктивного впливу на П.І.Б. з боку, осіб, які брали участь у проведенні процесуальної дії.

11. ВИСНОВКИ

Методика судово–психологічної експертизи комунікативної діяльності особи, зафіксованої у матеріалах відеозвукозапису, дозволяє вирішити питання, що є значущими для судово–слідчих органів : а) психологічний факт самостійності або несамостійності процесу відтворення особою певних обставин, об'єктів, подій, що розслідуються судово–слідчими органами; б) наявність або відсутність психологічно деструктивного впливу на опитувану особу з боку осіб, які брали участь у проведенні процесуальної дії.

За результатами висновків експерта–психолога судово–слідчі органи мають підстави для вирішення правового питання щодо достовірності або недостовірності показань особи (підозрюваного, обвинуваченого, свідка, потерпілого).

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Polivanova, I. O. Психологічні і тактичні засади одночасного допиту кількох вже допитаних. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Серія «Право», (23). С. 155-157. URL : <https://periodicals.karazin.ua/law/article/view/9738>
2. Алиев И. А., Аверьянова Т. В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. Баку : Гянджлик, 1992. 186 с.
3. Алікіна Н. В. Методична техніка психологічного аналізу суб'єктивної інформації. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : Зб. науково-практичних матеріалів*. Харків : Право, 2003. Вип. 3. 592 с. С. 507—510.
4. Алікіна Н. В. Науково-психологічні засади та практичні питання експертизи заподіяння психологічного впливу. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : Зб. науково-практичних матеріалів*. Харків : Право, 2004. С.502—507.
5. Алікіна Н. В. Про розвиток судово-психологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : Зб. наук.-метод. матеріалів*. Харків : Право, 2005. Вип. 5. С. 481—484.
6. Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.
7. Алікіна Н. В., Єгорова Т. М. Завдання судово-психологічної експертизи за матеріалами відеозапису слідчої дії. *Криміналістика и судебная экспертиза*. Київ : 2013. Вип. 58(1). С. 407—415.
8. Баранчук В. В. Проблеми застосування психологічних знань при проведенні допиту. *Проблеми законності*. Харків : Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2009. Вип. 101. С. 263—269.
9. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики : аспекти дискурсивного підходу. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія : Проблеми української термінології. 2002. № 453. С. 30—34. URL : <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-453-2002/terminologiya-komunikatyvnoyi-lingvistyky-aspekty> (дата звернення : 22.08.2024).
10. Бедь В. В. Юридична психологія : навчальний підручник. Львів : Новий Світ, 2007. 376 с.
11. Бердяев Н. А. Парадокс лжи. «Человек», 1999. № 2. С. 102—108.
12. Белан С. В., Луценко Т.О. Психологічні прийоми подолання протидії слідству при проведенні окремих слідчих дій. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2009. Вип.6. С. 11—20. URL : <https://nuczu.edu.ua/sciencearchive/ProblemsOfExtremeAndCrisisPsychology/vol6/002.pdf> (дата звернення 04.09.2024).

13. Бодалев А. А. Психология общения. М.-Воронеж : НПО «МОДЭК», 1996. 256 с.
14. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев : Наукова думка, 1989. 200 с.
15. Варенко В. М., Братусь І. В., Дорошенко В. С., Смольников Ю. Б., Юрченко В. О. Системний аналіз інформаційних процесів : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2013. 203 с.
16. Винберг А. И., Малаховская Н. Т. Судебная экспертология. Общетеоретические и методологические проблемы судебных экспертиз : Учебное пособие. Волгоград : НИ «РИО» ВШ МВД СССР, 1979. 183 с.
17. Гончарук Н. М. Психологічний аналіз комунікативних реакцій як складових комунікативної поведінки. Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології». URL : <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-29.%p> (дата звернення 05.08.2024).
18. Гордон Б. Е. К вопросу о системе судебной экспертологии. Криминалистика и судебная экспертиза. Киев : Вища школа, 1985. Вып. 31. С. 15—21.
19. Джавадов Ф. М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2000.
20. Джелалі В. О. Психологія вирішення конфліктів : навч. посіб. Київ : Р.И.Ф., 2006. 319 с.
21. Дудич А. В. Эксперт як учасник кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса. 2017. 23 с.
22. Егорова Т. М. Анализ вербальной деятельности допрашиваемого в судебно-психологической экспертизе материалов следственного действия. Судова експертиза. Сучасний стан та перспективи розвитку. Київ : МЮУ; КНДІСЕ, 2010. 472 с. С. 375—379.
23. Егорова Т. М. Возможности судебно-психологической экспертизы видеозаписей следственных действий. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : Зб. наукових праць. Харків : Право, 2005. Вип. 5. С.476—481.
24. Егорова Т. М. Особенности судебно-психологической экспертизы коммуникативной деятельности допрашиваемого, зафиксированной на видеозаписи следственного действия. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : Зб. наукових праць. Харків : Право, 2008. Вип. 8. С. 601—605.
25. Экспертизы у судочинстві України : посібн. /за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
26. Егорова Т. М, Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання : Зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра 144

юрід. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ; ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155—157.

27. Єгорова Т. М. Судово-психологічна експертиза комунікативної діяльності особи, зафіксованої на відеозаписі слідчої дії, як новий вид досліджень // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : Зб. матеріалів засідання „круглого столу”, присвяченого 85-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса 11-12 листопада 2008 року. Харків : Право, 2008. С.347—351.

28. Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Щодо проблеми визначення об'єкта судово-психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : Зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річ. створ. ХНДІСЕ (Харків, 10—11.10.2018). Харків : Право, 2018. С. 207 —210.

29. Жеребко О. І. Психологічні особливості допиту в конфліктній ситуації. Інноваційний розвиток правової науки в умовах модернізації суспільства : Матеріали X Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, Національний авіаційний університет, 28 лютого 2020 р. Тернопіль : Вектор, 2020. Том 1. 457 с. URL : [http : //er.nau.edu.ua/handle/NAU/41676](http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/41676) (дата звернення 23.12.2023).

30. Засекіна Л. В., Пастрик Т. В. Основи психології та міжособове спілкування : навч. посіб. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. 184 с.

31. Засекіна Л.В. Психолінгвістична діагностика. Навч. посіб. . Луцьк : Вежа, 2008. 128 с.

32. Затенацкий Д. В. Место и роль идеальных следов в криминалистике. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. науково-методичних матеріалів. Харків : Право, 2006. Вип. 6. С.62—65.

33. Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2007. 244 с.

34. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.

35. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 367 с.

36. Іванов В. Ф., Костенко Н. В. Контент-аналіз. Велика українська енциклопедія. URL : [https : //vue.gov.ua/Контент-аналіз](https://vue.gov.ua/Контент-аналіз) (дата звернення : 07.11.2023).

37. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі

змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/20705-98#Text> (дата звернення : 09.09.2024).

38. Кайдалова Л. Г., Пляка Л. В. Психологія спілкування : навч. посібник. Харків : НФаУ, 2011. 132 с.

39. Клименко Н. И. Использование экспертом исходных данных для производства экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк., 1982. Вып. 25. С. 37—40.

40. Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. 2013. № 2. С. 101—106.

41. Клименко Н. І. Поняття та завдання загальної теорії судової експертології в системі юридичних наук. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ : МЮУ; КНДІСЕ, 2019. Вип. 64. С. 48—57.

42. Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій : навч. посіб. Київ : «Ін Юре», 2007. 521 с.

43. Клименко Н. І. Щодо питань про компетенцію судового експерта. *Криміналістичний вісник*. 2010. № 2 (14). С. 19—23

44. Коваленко А.Б. Психосемантичний підхід до аналізу невербальної комунікації // *Актуальні проблеми психології*. Київ : Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. Том 1. Ч.7. С. 99—106.

45. Когут О. О. Теоретичний аналіз психологічних складових визначення правдивих показань у процесі проведення слідчих дій. URL : <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v9/i11/11.pdf> (дата звернення 07.07.2024).

46. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747- IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення : 04.09.2024).

47. Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособие для юрид. вузов и фак., обучающихся по спец. «Правоведение»». Харьков : Основа, 1990. 198 с.

48. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія : Академічний курс : підручник. Київ : Ін Юре», 2004. 424 с.

49. Коновалова В. Е. Допрос : тактика и психология. Харьков : Консум, 1999. 157 с.

50. Коновалова В. Е. Тенденции развития судебной экспертизы. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Харків : Право, 2008. Вип. 8. С.99—102.

51. Конституція України : Конституція, Закон України від 28 червня 1996 року № 4038-XII № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254к/96-вр> (дата звернення : 18.07.2024)

52. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов : Вища шк., 1987. 142 с.

54. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення : 09.09.2024).

55. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024).

56. Леонтьев А. А., Шахнарович А. М., Батов В. И. Речь в криминалистике и судебной психологии. Москва : Наука, 1977. 62 с.

57. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебн. пособ. Москва : Смысл, Academia, 2005. 352 с.

58. Мерманн Элизабет. Коммуникация и коммуникабельность : практические рекомендации для открытой коммуникации. Харьков : Гуманитарный Центр, 2007. 296 с.

59. Морозов О. М. Психологія особистості : оперативна аудіовізуальна психодіагностика. Київ : Вид. Паливода, 2008. 238 с.

60. Надгорный Г. М. К вопросу о понятии судебно-экспертной отрасли знаний. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк., 1982. Вып. 25. С. 28—33.

61. Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк., 1989. Вып. 38. С. 10—15.

62. Надгорный Г. М. Понятие судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк., 1984. Вып. 29. С. 7—12.

63. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (затверджені наказом Міністерства юстиції України № 53/5 від 08.10.1998) (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення : 03.09.2024).

64. Неведомська Є. О. Українська психологічна термінологія : словник-довідник / За ред. М.-Л. А. Чепи. Київ : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010, 302 с.

65. Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.

66. Омельченко І.О. Спілкування як комунікація, взаємодія і діалог із Іншим : суб'єктний підхід. *Проблеми сучасної психології* : Зб. наук. праць (28). URL : <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-28.%> (дата звернення 04.05.2024).

67. Основи судової експертизи : навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-укл. : Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.

68. Основні принципи системного підходу. URL : [http : //um.co.ua/8/8-2/8-209397.html](http://um.co.ua/8/8-2/8-209397.html) (дата звернення : 10.10.2023).

69. Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 5 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text) (дата звернення : 02.08.2024).

70. Пиріг І. В., Бідняк Г. С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні : навч. посібн. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.

71. Пиріг І. В. Судова експертологія : проблеми формування предмета та системи науки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 485—493.

72. Пиріг І. В. Сутність судової експертології та її місце в системі наук. Криміналістика і судова експертиза. Київ : МЮУ; КНДІСЄ, 2017. Вип. 62. С. 20—28.

73. Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text) (дата звернення : 02.08.2024).

74. Приходько, Ю. О., Юрченко В. І. Психологічний словник-довідник : навч. посіб. Київ : Каравела, 2018. 328 с.

75. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12) (дата звернення : 25.08.2024).

76. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова пленуму Верховного суду України від 30.05.1997 р. № 8. (зі змінами). URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text) (дата звернення : 12.08.2024).

77. Прохоров-Лукін Г. В. Теоретичні та методичні основи судово-експертної ситуатології : методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНСОЛЬ». 130 с.

78. Прудка Л. М. Деякі психологічні особливості проведення допиту. *Юридичний бюлетень*. Випуск 17. 2020. DOI [https : //doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.17.46](https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.17.46) (дата звернення 06.07.2024).

79. Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.

80. Рувін О. Г., Палеха Б. І., Полтавський А. О., Бондар М. Є. Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних

стандартів управління якістю, адаптованих в Україні. *Криміналістика и судебная экспертиза*. Київ : МЮУ ; КНДІСЕ, 2012. Вип. 57. С. 3—9.

81. Ряшко О. В. Психологічні особливості допиту підозрюваного під час досудового слідства. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2010. Випуск 1. С. 511—518.

82. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. Киев : РИО МВД СССР, 1970. 256 с.

83. Сегай М. Я. Судебная экспертология – наука о судебно-экспертной деятельности. *Вісник АПН України*, 2003. № 2/33–№ 3/34. С. 740—761.

84. Семенюк О. А., Паращук В. Ю. Основы теории мовної комунікації : навч. Посібник. Київ : Академія, 2010. 240 с.

85. Сергеева Д. Б. Допустимість доказів в теорії та КПК України 2012 року. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 84—86.

86. Синявський В. В., Серегеєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.

87. Сімакова-Єфремян Е. Б. Інтеграційні процеси в судовій експертизі : сутність та проблемні питання комплексних досліджень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків : Право, 2016. Вип. 16. С. 172—183.

88. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження : теорія та практика. Харків : Право. 2016. 456 с.

89. Скрипник М. Світовий досвід у судово-експертній діяльності. URL : <https://ua-expert.com/ua/news/svitoviy-dosvid-u-sudovo-ekspertniy-diialnosti/> (дата звернення 10.12.2023).

90. Сопільник Р. Л. Експертне забезпечення правосуддя у контексті сучасних євроінтеграційних процесів в Україні. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1 (23). С. 39—44.

91. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. Ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.

92. Татенко В.О. Психологія впливу : суб'єктна парадигма. Наукові студії із соціальної та політичної психології : зб. татей. Київ : Видавництво «Сталь», 2000. Вип. 3(6). С.3—18.

93. Тертишник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність». Харків : Право, 2021. 280 с.

94. Ткаченко Н.М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 24 с.

95. Трухін І. О. Соціальна психологія спілкування : навчальний посібник для студ. Вузів. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 336 с.

96. Українська психологічна термінологія : словник-довідник для студ. та викл. вищ. навч. закл. / Держ. програма розвитку і функціонування укр.

мови на 2004 - 2010 рр., Ін-т психології ім. Київ : Інформаційно-аналітичне агентство, 2010. 302 с.

97. Ушакова І. М. Теоретико-методологічні проблеми психології : курс лекцій. Харків : НУЦЗУ, 2016. 191 с.

98. Філоненко М. М. Психологія спілкування. Підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 224 с.

99. Фунікова О. В. Проблема навідних запитань у тактиці слідчих дій // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Збірник науково-практичних матеріалів. Випуск 10. – Харків : Право, 2010. 671 с. С. 100—105

100. Холл А. Д. Опыт методологии для системотехники / пер. с англ. 1975. URL : <https://books.google.com.ua/books?id=trsGAwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення : 11.10.2023).

101. Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Фундаментальні принципи судово-експертної діяльності : теоретичні та практичні аспекти. Криміналістика і судова експертиза. Київ : Ліра-К, 2022. Вип. 67. С. 38–50. URL : <https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Khomutenko67.pdf> (дата звернення : 15.11.2023).

102. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення : 04.01.2024).

103. Чаплінська Ю. С., Найдьонова Л. А., Тамакова Т. А. та ін. Стандартний протокол проведення медіапсихологічної експертизи аудіовізуальної продукції. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 43 с.

104. Шакиров К. Судебная экспертология : проблемы и решения (от теории – к практике). Алматы : Қазақ университеті, 2016. 218 с.

105. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.

106. Шепітько В. Ю. Психологічні закономірності в судово-експертній діяльності // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : Зб. матеріалів засідання „круглого столу”, присвяченого 85-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса 11-12 листопада 2008 року. Харків : право, 2008. 367 с. С. 24—27.

107. Шепітько В. Ю., Цимбал М. Л. Развитие судебно-экспертной деятельности в Украине : проблемы и перспективы. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. Харків : Право, 2002. Вип. 2. 653 с. С.10—18.

108. Шерстюк В. М. Судово-експерта діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади) : монографія / За ред. Проф. Шепітька В. Ю. Сімферополь. ООО «ДІАЙПІ», 2008. 196 с.

109. Шерстюк В. М. Принципи судово-експертної діяльності. Теорія та

практика судової експертизи і криміналістики : Зб. наукових праць. Харків : Право, 2008. Вип. 8. 651 с. С.18—23.

110. Шляхов А. Р. Организация производства новых видов судебных экспертиз. Вопросы криминалистики и судебной экспертизы. Душанбе, 1963. Вып. 3. С. 11—22.

111. Шульженко А. В. Принципи та особливості судово-експертної діяльності. *Право і суспільство* : науковий журнал. Дніпро : ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2016. № 2 (2). С. 195—199.

112. Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : Зб. наук. праць ХНДІСЕ. Харків : Право, 2010. Вип. 10. С. 177—185.

113. Щербаковский М. Г. Напрями використання судових експертиз у кримінальному процесі. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ : МЮУ; ХНДІСЕ, 2016. Вип. 61. С. 24—30.

114. Щербаковский М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.

115. Юридична психологія : підручник / за заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 1999. 352 с.

116. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Івано-Франківськ. 2006. 227 с.

МЕТОДИКА СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ОСОБАМИ, ЗАФІКСОВАНОЇ У МАТЕРІАЛАХ ВІДЕОЗАПИСУ З КАМЕРИ ЗОВНІШНЬОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

1. ВСТУП

Сучасний розвиток судової експертизи невід’ємно пов’язаний із особою судового експерта, який виконує свої професійні обов’язки, керуючись Конституцією України, чинним законодавством та нормативно–правовими актами, що регулюють судово-експертну діяльність¹.

Судова експертиза є основною та ефективною формою використання спеціальних знань у галузях науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо з

¹ Конституція України : Конституція, Закон України від 28 червня 1996 р. № 4038–XII № 254к/96–ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254k/96–вр> (дата звернення 18.07.2024); Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038–12> (дата звернення 25.08.2024); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text> (дата звернення 09.08.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651–17#Text> (дата звернення 18.08.2024); Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618–IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618–15> (дата звернення 04.01.2024); Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747–IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747–15> (дата звернення 04.09.2024); Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341–III (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text> (дата звернення 07.09.2024); Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435–IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435–15> (дата звернення 07.09.2024); Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова пленуму Верховного суду України від 30.05.1997 р. № 8. (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700–97#Text> (дата звернення 12.08.2024).

метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду¹.

Сучасний стан розвитку судової психологічної експертизи характеризується диференціацією застосування спеціальних знань залежно від предмету дослідження, специфіки досліджуваних об'єктів та нових завдань (М. В. Костицький, О. М. Бандурка, О. В. Землянська, В. Ю. Шепитько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова, Н. М. Ткаченко, Н. В. Алікіна, Т. М. Єгорова, Т. В. Савкіна, М. О. Журавльова та ін.).

Останнім часом до об'єктів судово-психологічної експертизи / дослідження додалися відеозаписи з камери зовнішнього спостереження (наприклад, відеозапис, у якому зафіксовано процес проведення негласних слідчих (розшукових) дій (НСРД); відеозапис з нагрудного відеореєстратора поліцейського (т. з. боді-камера); відеозапис з вуличної камери спостереження або з камери спостереження у приміщенні; відеозапис, зроблений за допомогою камери мобільного телефона та ін.).

Значне збільшення кількості запитів щодо проведення психологічних експертиз та досліджень за відеоматеріалами з камери зовнішнього спостереження зумовлене тим, що особи, діяльність яких зафіксована у відеозаписі, подеколи заперечують свою цілеспрямовану комунікативну взаємодію з іншими особами, стверджуючи про її відсутність, випадковість або незначущість комунікативного контакту. Відеофіксування за допомогою камери зовнішнього спостереження дозволяє задокументувати не лише фактичні обставини та обстановку події, а й визначити психологічні особливості комунікації між її учасниками.

Процесуальним законодавством України передбачено, що відеозапис є документом, у якому зафіксовано факти та обставини, що мають значення для кримінального / цивільного / адміністративного провадження та підлягають доказуванню.

У статті 84 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) зазначено, що до процесуальних джерел доказів, з-поміж інших, належать, документи. Відповідно до статті 99 КПК України документом є матеріальний об'єкт, спеціально створений з метою збереження інформації, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюють під час кримінального провадження. Відповідно до статті 93 КПК України, доказ визнається допустимим, якщо він отриманий у порядку, встановленому КПК України².

Згідно з частиною 1 статті 76 Цивільного процесуального кодексу України

1 Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 25.08.2024).

2 Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024).

(далі – ЦПК України), доказами є будь-які фактичні дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інших обставин, які мають значення для вирішення справи. До переліку доказів, що встановлює суд, уключено електронні документи. Належність, допустимість, достовірність та достатність доказів визначено у статтях 77, 78, 79 ЦПК України. Відповідно до частини 1 статті 100 ЦПК України електронними доказами є інформація в електронній (цифровій) формі, що містить дані про обставини, які мають значення для справи; до переліку електронних доказів уключено відеозаписи, отримані у процесуальний спосіб¹.

В адміністративному судочинстві доказами є будь-які дані, на підставі яких суд встановлює наявність або відсутність обставин (фактів), що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників справи, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи (стаття 72 Кодексу адміністративного судочинства України – далі КАСУ). До переліку доказів вклучено електронні докази, що містять інформацію в цифровій формі – дані про обставини, що мають значення для справи (зокрема, відеозаписи)².

Отже, відеозапис з камери зовнішнього спостереження, що надійшов для проведення судової психологічної експертизи / дослідження, повинний мати процесуальний статус в порядку, передбаченому чинним законодавством (т. зв. бути легалізованим).

Правові засади та методологічні аспекти дослідження комунікативної взаємодії, зафіксованої у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження, ґрунтуються на окремих положеннях кримінального, цивільного та адміністративного права, на основних положеннях теорії судової експертизи, наукової психології та судової психологічної експертизи.

В основу методики судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження, покладено системний підхід (І. В. Блауберг, Л. Берталанфі, А. Д. Холл, Р. І. Фейджин, В. М. Садовський, Є. Г. Юдін, А. Г. Агафонов, Л. М. Веккер та ін.), завдяки якому визначено логіку, структуру і напрям експертного дослідження.

У методиці судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження (далі – Методика), комунікативну взаємодію розглянуто як систему багаторівневого психологічного явища³, що має динамічну

¹ Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 04.01.2024).

² Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747-IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення 04.09.2024).

³ Основні принципи системного підходу. URL : <http://um.co.ua/8/8-2/8-209397.html>
154

структуру, утворену з ланцюга суб'єкт-суб'єктних опосередкованих, інформаційно-ефективних синхронних або діахронних взаємодій з метою передачі та одержання інформаційних повідомлень¹.

Дотримуючись принципів судово-експертної діяльності, судової експертології та основоположних принципів психології, у Методиці запропоновано аналізувати процес комунікації, рухаючись від елементарного до складного: транзакція як елементарна поєднана одиниця комунікативного акту (одиниця взаємодії), що є мінімальною операцією з певним смислом → комунікативний акт як однократна завершена суб'єкт-суб'єктна комунікативна взаємодія щодо передачі та одержання одного повідомлення (елементарна одиниця цілісної комунікативної взаємодії) → комунікативна взаємодія як низка комунікативних актів (одиниця цілісного процесу комунікації) → ефект (наявність зворотного зв'язку) синхронної або діахронної взаємодії між комунікантами у ситуації обміну інформацією зі спільним для них смислом².

Методикою визначено підстави, об'єкт, предмет, завдання, межі компетенції, орієнтовний перелік питань, основні вимоги щодо наданих на дослідження матеріалів; окреслено етапи та алгоритми дослідження, які проілюстровано таблицями, а також надано варіанти оцінювання отриманих результатів і висновків.

Практичну валідність Методики доведено результатами її впровадження в експертну практику за реєстровим кодом 14.1.76³.

(дата звернення 10.10.2023); Варенко В. М., Братусь І. В., Дорошенко В. С., Смольников Ю. Б., Юрченко В. О. Системний аналіз інформаційних процесів : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2013. 203 с.

1 Пиріг І. В. Судова експертологія : проблеми формування предмета та системи науки. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 2. С. 485–493; Основні принципи системного підходу. URL : <http://um.co.ua/8/8-2/8-209397.html> (дата звернення 10.10.2023); Егорова Т. М. Особливості судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої в матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук–практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (Харків, 7 – 8 листоп. 2017 р.). Харків : Право, 2017. 240 с. С. 204 – 206;

2 Егорова Т. М. Особливості судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої в матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. матеріалів міжнар. наук–практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (Харків, 7 – 8 листоп. 2017 р.). Харків : Право, 2017. 240 с. С. 204–206; Егорова Т. М., Свиридова Л. В. Возможности комплексного судебного психолого-лингвистического исследования по материалам видеозаписи с камеры наружного наблюдения. Современные аспекты судебной экспертизы : теория и практика : материалы Междунар. научн.–практ. конф. судебных экспертиз (г. Кишинев, 01 окт. 2021 г.). Кишинев, 2021. Т.1. С. 94–97.

3 Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024).

2. ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ

Адресант – той, хто повідомляє; автор / джерело повідомлення.

Адресат – той, до кого спрямоване повідомлення; реципієнт, одержувач повідомлення.

Відомості (син. див. інформація) – повідомлення, трансльоване суб'єктами спілкування (комунікантами) в усній, писемній або у матеріальній формах; у ситуації комунікативної взаємодії відомості можуть визначати спрямованість та результат психологічного впливу з боку суб'єктів спілкування.

Висловлювання – це виражена в мовній формі думка й водночас повідомлення цієї думки адресату в межах комунікативного процесу. Зміст висловлювання задається комунікативним наміром (метою) мовця й не завжди експлікується в мовних категоріях; одиниця спілкування (повідомлення), яка спрямована до адресата (реципієнта) у межах комунікативної взаємодії.

Діахронна взаємодія – процес розвитку комунікативної взаємодії у ситуації, що відбувається через певний проміжок часу (відстрочена комунікація), здійснювана опосередковане (наприклад, засобами медіа, інтернет-зв'язку тощо).

Емоції – а) психічне відбиття (реакція) у формі безпосереднього суб'єктивного переживання змісту явищ і ситуацій, обумовлене ставленням їхніх властивостей до потреб суб'єкта; б) суб'єктивна форма вираження потреб, Е. спонукають і спрямовують діяльність; в) вираження оцінного ставлення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають здійсненню діяльності (наприклад, страх, гнів), до конкретних досягнень у ній (радість, прикрість), до реальних або можливих ситуацій та ін.

Ефект комунікації – процес, що складається з чотирьох компонентів : джерело (адресант) – повідомлення – одержувач (адресат) – зворотній зв'язок.

Імператив вербальний – беззастережна, категорична вимога; веління, наказ.

Імпліцитний – який мається на увазі, невиражений, прихований.

Інтенція (лат. intentio – прагнення) – спрямованість поведінки людини на певний об'єкт або суб'єкт, прагнення до певної дії; комунікативний намір (бажання, замисел) виконати певну комунікативну дію.

Інтенційна комунікативна дія – спрямованість діяльності (дій) на досягнення певної мети; цілеспрямована (предметна, селективна) дія суб'єкта комунікативної ситуації.

Комунікант – особа, яка бере участь у комунікації (спілкуванні).

Комунікативна взаємодія – багаторівневе психологічне явище

(феномен), що має динамічну структуру, утворену з ланцюга суб'єкт-суб'єктних опосередкованих, інформаційно-ефективних синхронних або діяхронних взаємодій з метою передачі та одержання повідомлень.

Комунікативна дія – дія соціального суб'єкта, пов'язана з виконанням функцій джерела або одержувача повідомлення в процесі комунікації.

Комунікативна інтенція – конкретна мета висловлювання (повідомлення).

Комунікативна мета – 1. Уявне, розумове передбачення учасником комунікації бажаного для нього результату спілкування. 2. Стратегічний результат, на досягнення якого спрямовані комунікативні дії або діяльність загалом. Комунікативна мета може реалізуватися мовними або немовними комунікативними засобами.

Комунікативна ситуація – а) структурований динамічний процес взаємодії суб'єктів спілкування в спільному комунікативному просторі, у ході якого відбувається передавання інформаційного послання (повідомлення); б) ситуація спілкування, комунікативної взаємодії. До структури К.с. входять коло учасників, специфіка комунікативних ролей та міжособових стосунків, засоби спілкування, фізичні параметри ситуації (часові, просторові та ін.), взаємодії, дії та ін.), соціокультурний та соціально-психологічний контексти.

Комунікативна спрямованість – локус дій комунікатора на досягнення мети комунікації; загальна характеристика процесу цієї діяльності; відображає інтенції комунікатора.

Комунікативна субстанція – повідомлення в ідеальній або ідеально-матеріальній формі, яке містить у закодованому вигляді соціально (індивідуально) значущу інформацію.

Комунікативний акт – елементарна одиниця комунікації, однократна завершена комунікативна взаємодія з передавання та одержання одного повідомлення.

Комунікативний вплив – цілеспрямована дія з метою спонукання до свідомого прийняття адресатом точки зору, думки, позиції, пропозиції, вимоги та ін. (когнітивний рівень), до відносин (афективний рівень) та намірів (конативний рівень) у напрямку, потрібному для ініціатора комунікації (адресанта).

Комунікація – а) спілкування за допомогою мовних і невербальних засобів з метою передавання інформації; у вузькому – це а) смисловий та ідеально-змістовий аспект соціальної взаємодії; обмін інформацією в різноманітних процесах спілкування; б) один із модусів існування явищ мови й мовлення. Комунікація – це ефективна синхронна або діяхронна взаємодія соціальних суб'єктів (людей та (або) їх спільнот), яка виникає в результаті обміну між адресантом (джерелом) та адресатом (одержувачем) інформацією, що має спільний для обох суб'єктів смисл.

Конгруентність – сполучення, відповідність, узгодженість, взаємодоповнення вербальних та невербальних характеристик діяльності учасників комунікативного процесу.

Конфлікт – зіткнення осіб, їхніх ідей, інтересів, потреб, оцінок, рівня прагнень, домагань тощо.

Невербальна продукція (міміка, пантоміміка, інтонація, голосність, темп, паузи, вираз та спрямованість погляду тощо) – віддзеркалення психофізіологічного стану людини.

Неінтенційна комунікативна дія – симптоматична (спонтанна) дія суб'єкта комунікативної ситуації, пов'язана з виконанням функцій відправника або одержувача повідомлення.

Неконгруентність – неузгодженість або протиріччя вербальної та невербальної продукції, виявляється у відсутності аналогової невербальної реакції або в її дисонансі зі змістом комунікації, закладеним у мовному повідомленні. Неконгруентність свідчить про те, що у свідомості суб'єкта спілкування існують внутрішньо суперечливі моделі поведінки, що, виявляється у зовнішніх ознаках психічної напруженості та вимушеності (неприродності) невербальних реакцій.

Підбурювання (у психол. значенні) – комунікативна взаємодія з метою ініціювання в адресата певного негативного емоційного стану, спонукання до дій, учинків або до бездіяльності. Це вербальний вплив з метою дестабілізації стану адресата (–тів), стимулювання діяльності адресата (–тів) у вигідному для адресанта напрямку. Ініційований стан адресата не відповідає його актуальному емоційному й не виник би в нього без відповідних дій підбурювача (адресанта).

Повідомлення (англ. – message – повідомлення) – комунікативна субстанція ідеальної або ідеально-матеріальної природи, що передається від одного суб'єкта до іншого, маючи зміст для кожного з них та функціонуючи як інформаційне утворення, що задає ефект взаємодії.

Синхронна взаємодія – комунікативна взаємодія між двома або більшою кількістю суб'єктів у ситуації, яка характеризується однаковістю темпоральних (часових) параметрів (за типом «тут і тепер»).

Ситуація проблемна – протиріччя, що не має однозначного співставлення з обставинами й умовами, за яких розгортається діяльність суб'єкта. С. п. характеризує взаємодію суб'єкта з його оточенням, а також психічний стан особистості, яка бере участь в об'єктивній (реальній) і суперечливій за змістом ситуації.

Спілкування – багатоплановий процес взаємодії суб'єктів з метою встановлення та розвитку контактів, спрямований на значущі зміни у поведінці співрозмовника та реалізований за допомогою вербальних та невербальних засобів.

Спонування – апелювання до мотиваційної сфери особистості;

формування в неї потреби, бажання до певних дій, учинків; дія за значенням «спонукати» – викликати в кого-небудь бажання робити що-небудь; змушувати, схилити, заохочувати до якоїсь дії, певного вчинку.

Сугестія – вид мовленнєвого маніпулятивного впливу, застосування засобів навіювання з метою змінити психічний стан реципієнтів, у якому інформація, трансльована адресантом / маніпулятором, сприймається некритично («на віру»), без фактичних доказів та логічних доводів. Сугестія має високий ризик психологічної небезпеки, оскільки володіє потенціалом формування схильності людини (людей) до певних дій, вигідних для маніпулятора. Сугестія є цілеспрямованим впливом маніпулятора на свідомість іншої людини або групи людей. Для досягнення сугестивного стану маніпулятори використовують звернення (або присутність) до авторитетних джерел, груп впливу, лідерів громадської думки тощо.

Судження – основна форма мислення; словесна форма ствердження чи заперечення наявності у предметах чи явищах певних ознак, властивостей, зв'язків чи відношень між ними. До складу судження входить суб'єкт *S*, предикат *P* і зв'язка, яка є показником якості судження. Судження поділяють на прості і складні. Об'єктивно існуюче взаємоставлення між ознакою й предметом відображається формою простого судження.

Транзакція (англ. transaction, від лат. transactio – угода, договір) – поєднана комунікативна дія, одиниця взаємодії, що є мінімальною операцією з певним смислом і може бути реалізована повністю.

Умовивід – форма понятійного мислення; спосіб встановлення логічного зв'язку між висловлюваннями. У. складається з декількох суджень, деякі з них називаються засновками, а результат умовиводу – висновком.

Примітка : див. наступні джерела¹.

3. ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Відеозапис з камери зовнішнього спостереження, що має процесуальний статус доказу (т. зв. легалізований), у якому відображено психологічні особливості процесу комунікативної взаємодії між суб'єктами у ситуації, що розслідується в кримінальному провадженні / цивільній справі / адміністративній справі.

¹ Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев : Наукова думка, 1989. 200 с.; 83. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики : аспекти дискурсивного підходу. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми української термінології. 2002. № 453. С. 30–34. URL : <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-453-2002/terminologiya-komunikatyvnoyi-lingvistyky-aspekty> (дата звернення 22.11.2023); 92. Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.; Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.; Синявський В. В., Серегеєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.

4. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Предметом судово–психологічної експертизи / дослідження є сукупність фактичних даних, отриманих із використанням спеціальних знань, що відображають специфіку комунікативної взаємодії між суб'єктами спілкування в ситуації, зафіксованої у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження.

5. СУБ'ЄКТИ СУДОВО–ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», суб'єктами судово-експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їхні територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом¹.

Проведення судово–психологічної експертизи комунікативної комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження, відповідає галузі знань за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження» .

6. ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ, ЩО ВИРІШУЮТЬСЯ МЕТОДИКОЮ

1. Встановлення психологічної специфіки діяльності та комунікативних функцій кожного із суб'єктів комунікації у ситуації, зафіксованої у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження.

2. Встановлення наявності / відсутності факту комунікативної взаємодії між суб'єктами у ситуації, зафіксованої у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження.

3. Встановлення психологічних особливостей процесу комунікативної взаємодії та її результативності (ефекту комунікації) у ситуації, зафіксованої у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження.

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038–12> (дата звернення 25.08.2024).

7. ПИТАННЯ, ЩО СТАВЛЯТЬ НА ВИРІШЕННЯ СУДОВОМУ ЕКСПЕРТУ-ПСИХОЛОГУ

1. Яка психологічна характеристика комунікативної діяльності особи1 (П.І.Б.1) стосовно особи2 (П.І.Б.2) у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, з камери вуличного спостереження, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій тощо від ... (дата)?

2. Яка психологічна характеристика комунікативної діяльності особи2 (П.І.Б.2) стосовно особи1 (П.І.Б.1) у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, з камери вуличного спостереження, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій тощо від ... (дата)?

3. Чи має місце факт комунікативної взаємодії між особою1 (П.І.Б.1) та особою2 (П.І.Б.2) у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, з камери вуличного спостереження, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій тощо від ... (дата)?

4. Які психологічні особливості має комунікативна взаємодія (інформування, переконання, мотивування, спонування, наявність / відсутність психологічного впливу та ін.) між особою1 (П.І.Б.1) та особою2 (П.І.Б.2) у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, з камери вуличного спостереження, під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій тощо від ... (дата)?

8. ВИЗНАЧЕННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ЕКСПЕРТА

До компетенції експерта-психолога під час дослідження комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження, належать : встановлення специфіки комунікативної діяльності суб'єктів у ситуації, зафіксованої на відеозаписі; встановлення наявності / відсутності факту комунікативної взаємодії між суб'єктами, стосовно яких поставлено питання; встановлення психологічних особливостей комунікативної взаємодії між комунікантами у досліджуваній ситуації.

До компетенції судового експерта-психолога не належить вирішення питань щодо : а) ідентифікації особи (–іб) за візуальними ознаками її (їхнього) зовнішності, за динамічними ознаками вербальної і невербальної продукції (наприклад, за ознаками мовлення, інтонації, голосу, емоційних реакцій міміки, жестів, ходи тощо); б) встановлення будь-яких ознак (у тому разі – т.зв. «психологічних») щодо щирості / нещирості, достовірності і / недостовірності, правдивості / неправдивості повідомлень, зафіксованих у наданому на дослідження відеозаписі); в) вирішення питань медичного

характеру (у тому разі – психіатричного); г) встановлення характеру та причин дефекту відеозапису (ознаки монтажу, чи проводився відеозапис безперервно, чи є він оригіналом або копією, чи є у відеозаписі видалена інформація технічного характеру тощо) г) вирішення питань права.

9. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ОСОБАМИ, ЗАФІКСОВАНОЇ У МАТЕРІАЛАХ ВІДЕОЗАПІСУ З КАМЕРИ ЗОВНІШНЬОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Діалектичні, формально–логічні, загальнопізнавальні (опис, порівняльний аналіз, інтерпретація, індукція, синтез, планування, моделювання тощо); статистичні (збирання, обробка та аналіз даних, отриманих у ході дослідження); прогнозування; окремі методи психологічного дослідження (контент–аналіз, інтент–аналіз, герменевтичний та контекстуальний аналіз, моделювання, метод спрямованого спостереження та ін.), спеціальні методи судово–психологічного експертного дослідження (методики відповідно до їхніх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз).

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень визначення способу проведення експертизи належить до компетенції експерта¹.

10. ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ КОМУНІКАТИВНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ОСОБАМИ, ЗАФІКСОВАНОЇ У МАТЕРІАЛАХ ВІДЕОЗАПІСУ З КАМЕРИ ЗОВНІШНЬОГО СПОСТЕРЕЖЕННЯ

Загальний порядок проведення судової експертизи визначено Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (далі – Інструкція)

Послідовність проведення судово–психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої у матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження, містить стадії попереднього (підготовчого) дослідження, аналітичного дослідження, комплексного оцінювання результатів дослідження, формулювання

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.08.2024).

висновків, оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком.

10.1 Попереднє (підготовче) дослідження

Алгоритм 1 – з'ясування мети, формування первинного уявлення щодо досліджуваних об'єктів, побудова гіпотез, планування експертного дослідження

Відповідно до експертних завдань, поставлених у питаннях замовника експертизи, експерт формує мету дослідження, оцінює надані матеріали з точок зору належності до його компетенції та достатності для вирішення поставлених завдань; формує первинне уявлення щодо змісту досліджуваного об'єкта (–тів); будує гіпотези; складає план експертного дослідження.

У разі фіксування у відеозаписі більшої кількості суб'єктів, які органом досудового розслідування (судом) не ідентифіковано та стосовно яких не поставлено питання, експерт виключає їх із дослідження, надавши цьому відповідну аргументацію.

Алгоритм 2 – огляд матеріалів з метою отримання відомостей про стан і обсяг об'єктів дослідження.

Відеоносій, на якому міститься відеозапис, має надходити до експертної установи (експертові) в окремій упаковці, яка забезпечує його збереження; упаковка має бути належно опечатаною та засвідченою (Інструкція). Копії текстового протоколу або стенограми відеозапису (у разі надання для проведення дослідження) мають бути належно завіреними.

Для виконання судово–психологічної експертизи має надходити легалізований відеозапис на фізичному носії (диску для лазерних систем зчитування, флеш–накопичувачі тощо), який відповідає вимогам процесуального законодавства України¹.

Обов'язковою умовою для виконання судово–психологічної експертизи за матеріалами відеозапису з камери зовнішнього спостереження є ідентифікація органом досудового розслідування (судом) осіб, які зафіксовані у вказаному відеозаписі, а саме – визначення їхніх прізвищ, ознак зовнішності (статури, кольору волосся, специфічних ознак обличчя, інших особливих візуальних прикмет), ознак одягу, що дозволить експерту

¹ Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024); Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618–IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 04.01.2024); Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747– IV (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення 04.09.2024).

мати чітке уявлення про те, яка саме особа (особи) зафіксована (–ні) у відеозаписі.

У разі відсутності в експертній установі технічної можливості для перегляду автентичного відеозапису, виконаного на нестандартному аналоговому носії, експерт складає відповідне клопотання про забезпечення технічної можливості відтворення наданого на дослідження відеозапису.

У разі відсутності в замовника надати технічну можливість для відтворення автентичного відеозапису (наприклад, відеозапис за допомогою відеокамери виконувався кілька років тому, і відеокамера на момент призначення експертизи знаходиться в неробочому стані або знищена, загублена тощо) і на клопотання експерта надходить відеоносій із цифровою копією відеозапису, замовник має указати у супровідному листі (або у постанові / ухвалі) про надання цифрової копії та про те, що надана на дослідження цифрова копія є аналогом автентичного відеозапису, що дозволить експертові виконувати дослідження, керуючись відповідними пунктами Інструкції.

Основні вимоги щодо характеристик наданого на дослідження відеозапису :

- за обставин відсутності на відеоносії відеозапису слід терміново у письмовій формі повідомити про це орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення цього повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- у разі невідповідності ситуації, зафіксованої у відеозаписі, ситуації, на яку вказано у постанові (ухвалі, заяві) про призначення (проведення) судово–психологічної експертизи (дослідження), слід терміново у письмовій формі повідомити про це орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- оскільки об'єктом судово–психологічної експертизи є відеозапис з камери зовнішнього спостереження, у якому зафіксовано психологічні особливості діяльності осіб у певній (конкретній) ситуації спілкування, указане зумовлює виконання дослідження стосовно саме цієї ситуації, у межах якої вказані особи здійснювали комунікативну діяльність;
- у випадках, коли для виконання судово–психологічної експертизи замовник надає декілька відеозаписів, у яких зафіксовано діяльність різних осіб у різних ситуаціях (за відмінних обставин і

обстановки, в інші періоди часу тощо), необхідно виносити окрему постанову / ухвалу / складати заяву про призначення судово-психологічної експертизи (дослідження) стосовно кожного об'єкта (відеозапису); відповідно у цьому разі виконують окремі експертизи (експертні дослідження);

- обсяг відеозапису не є обмеженим кількісними показниками часу, а визначається достатніми і необхідними психологічними характеристиками: наявністю комунікативної ситуації та її динаміки (початок, основна фаза, завершення), у межах якої певні особи здійснювали взаємодію; відеозапис має містити чітке зображення обстановки та обставин діяльності зафіксованих осіб (у приміщенні, на місцевості, на масових заходах, у транспорті тощо, у певну пору доби, у певну пору року та ін.);
- наданий на дослідження відеозапис з камери зовнішнього спостереження має містити кольорове зображення зі звуком або чорно-біле зображення зі звуком. Якість відеозапису має забезпечити його чітке візуальне та слухове сприймання експертом, який у ході дослідження виконує фіксування вербальної та невербальної продукції учасників спілкування у досліджуваній ситуації;
- якщо у відеозаписі відсутній звуковий ряд, це унеможливає фіксування та аналіз вербальної продукції суб'єктів спілкування та, відповідно, унеможливає вирішення експертних завдань. У цьому разі слід терміново у письмовій формі повідомити орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення цього повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- у разі наявності дефектів у відеозаписі, що суттєво перешкоджають проведенню дослідження (наприклад, відсутність в окремих епізодах зображення, звуку та ін.), слід терміново у письмовій формі повідомити про це орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа) не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення цього повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);
- якщо протягом усього відтворення відеозапису має місце значне розходження (асинхронність) відео- та аудіо- ряду, що унеможливає цілісне сприймання відеоматеріалу, слід терміново про це повідомити у письмовій формі орган, який призначив експертизу або особу, яка залучила експерта. Якщо орган (особа)

не вживає належних заходів для усунення цієї перешкоди, по закінченні тридцяти календарних днів від дати направлення цього повідомлення слід повернути йому (їй) матеріали (Інструкція);

- якщо дефекти звуку або зображення зустрічаються епізодично, не унеможливаючи при цьому цілісне сприймання відеозапису, експертне дослідження проводиться. У таких випадках у робочому протоколі (текстовому відтворенні) відеозапису, який складається експертом (опис складення протоколу надано нижче), необхідно указати на час виявлення дефекту, його часовий проміжок (констатується за допомогою табло таймера) і на характер дефекту (переривання звуку, зображення, призупинення відтворення, поміхи та ін.).

Після первинного перегляду відеозапису експерт приступає до опису досліджуваного об'єкта :

- визначає кількість, типи та назви відеофайлів, у яких зафіксовано певну ситуацію (у разі наявності декількох відеофайлів із відеозаписом однієї ситуації), типи відеофайлів, а також об'єм у них відеозапису;
- визначає часову тривалість усього відеозапису або окремих його фрагментів (у разі наявності декількох відеофайлів із відеозаписом однієї ситуації). Показники часу можуть бути відображеними на цифровому табло таймера відеозапису. Якщо показники часу на цифровому табло відеозапису відсутні, вони фіксуються за допомогою показників індикатора часу на панелі вбудованого програмного відтворюючого пристрою (наприклад, Power DVD та ін.).

Алгоритм 3 – складення експертного (робочого) протоколу – текстового відтворення відеозапису з камери зовнішнього спостереження.

Здебільшого текст протоколу або стенограма, надані на дослідження разом із відеозаписом, не містять автентичну, індивідуально притаманну манеру мовленнєвої поведінки зафіксованих осіб (наприклад, у протоколі відсутні незавершені слова, вигуки, перефразування тощо). До того ж у цих паперових документах взагалі відсутнє фіксування невербальної продукції комунікантів. Ці обставини вимагають необхідність створення експертом дослідницького протоколу (текстового відтворення відеозапису), у якому експерт фіксує висловлювання учасників комунікації у дослівних вербальних формах і в невербальних проявах, що супроводжують висловлювання. Інформація, яку експерт фіксує у цьому протоколі, має значення вихідних даних, на підставі яких проводять подальший психологічний аналіз та формують відповідні висновки.

Складення робочого протоколу є обов'язковою умовою проведення

експертизи відеозапису з камери зовнішнього спостереження, протокол оформлюють у вигляді додатка до висновку експертизи (див. Таблицю 1).

У протоколі допускаються умовні позначення (скорочення) відповідно до першої літери прізвища особи (наприклад, Кравченко – «К : »).

У графі «Вербальні (мовленнєві) характеристики учасників процесу комунікації» в кожному з рядків дослівно фіксують висловлювання учасників комунікативного процесу : питання, відповіді, репліки, указівки, вигуки тощо.

Таблиця 1

Текстове відтворення (робочий протокол) вербальних і невербальних характеристик комунікативної діяльності П.І.Б1 та П.І.Б2 у ситуації від ____ (дата), зафіксованої у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження

Вербальні (мовленнєві) характеристики учасників процесу комунікації	Невербальні характеристики учасників процесу комунікації
00 : 00 : 00 – показник індикатору часу на панелі програмного відтворюючого пристрою, згідно з яким розпочато відеозапис, зафіксований у файлі (його назва) П.І.Б¹ : (висловлювання)..... П.І.Б² : (висловлювання)..... і так далі..... XX : XX : XX – показник індикатору часу на панелі програмного відтворюючого пристрою, згідно з яким завершено відеозапис, зафіксований у файлі (його назва)	→ (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів) → (відповідний опис невербальних проявів)

У графі «Невербальні характеристики учасників процесу комунікації» у кожному рядку, що сполучається з вербальними параметрами, фіксують немовленнєві реакції кожної із осіб (паузи, міміку, жести, пози, рухи та інші динамічні характеристики, зорові реакції, інтонації та темп мовлення, дистанційні характеристики тощо, а також окремі яскраво виражені експресивні реакції). Для зручності доцільно співвідносити вербальні та невербальні прояви позначкою «→» (або в інший зручний графічний спосіб).

Алгоритм 4 – виділення основних змістовних фрагментів у текстовому відтворенні (робочому протоколі) відеозапису.

Змістовні фрагменти мають умовні назви залежно від тематики спілкування, зафіксованої в робочому протоколі (текстовому відтворенні) наданого на дослідження відеозапису. На різних етапах спілкування

тематика може неодноразово повторюватися, тому порядкові номери фрагментів можуть частково не відповідати хронології (часової послідовності) спілкування. Назви фрагментів та їхню нумерацію уносять до тексту робочого протоколу відеозапису.

10.2 Аналітична стадія дослідження

Обов'язковими (суттєвими) ознаками будь-якої комунікативної взаємодії є : комунікативна ситуація, суб'єкти–комуніканти; повідомлення, що передається від одного суб'єкта до другого; ефект комунікації.

Комунікативну взаємодію між двома або більшою кількістю суб'єктів у ситуації, яка характеризується однаковістю темпоральних (часових) параметрів (комунікація за типом «тут і тепер»), визначають як синхронну.

Для зручності викладення тексту методики приймаємо, що у досліджуваній ситуації беруть участь два суб'єкта – Особа1 та Особа2.

10.2.1 Аналіз комунікативної ситуації (ЕТАП І)

Обов'язкові (іманентні, достатні та необхідні) ознаки комунікативної ситуації : наявність суб'єктів–комунікантів; наявність інформаційного послання (повідомлення).

Факультативні (змінні) ознаки комунікативної ситуації : місце спілкування, топологія комунікативної події (просторова локалізація; уключення елементів простору в комунікацію; наявність / відсутність факторів, що ускладнюють спілкування (шуми, фізичні перешкоди, поміхи тощо); розташування суб'єктів відносно один до одного тощо; хронологія комунікативної події (однаковість темпоральних (часових) параметрів; діапазон часу спілкування; наявність/відсутність дефіциту часу тощо.

Варіанти проміжних результатів :

а) результат є прийнятим у разі наявності суб'єктів–комунікантів (Особа1 та Особа2) у досліджуваній ситуації – констатується обов'язкова ознака комунікативної ситуації;

б) результат є прийнятим у разі наявності інформаційного послання (повідомлення) – констатується обов'язкова ознака комунікативної ситуації;

в) результат є неприйнятим у разі відсутності суб'єктів–комунікантів (Особа1 та / або Особа2) у досліджуваній ситуації – констатується відсутність суттєвої ознаки комунікативної ситуації;

г) результат є неприйнятим у разі відсутності інформаційного послання (повідомлення) – констатується відсутність суттєвої ознаки комунікативної ситуації.

Варіанти проміжних висновків за Етапом І :

а) у наданому на дослідження відеозаписі встановлено наявність комунікативної ситуації, у якій беруть участь Особа1 та Особа2;

б) комунікативна ситуація, у якій беруть участь Особа1 та Особа2, характеризується такими параметрами : ... (надати опис за встановленими факультативними ознаками);

в) у наданому на дослідження відеозаписі констатується відсутність комунікативної ситуації.

10.2.2 Аналіз комунікативної діяльності відправника інформаційного послання (ЕТАП ІІ)

До обов'язкових ознак, що визначають функцію відправника інформаційного послання, належать : зміст повідомлення, мета повідомлення, канал передавання повідомлення, засоби передачі повідомлення, спрямованість повідомлення (якому суб'єкту передається повідомлення).

Алгоритм 1 – визначення змісту повідомлення

Зміст повідомлення визначають за його обов'язковою ознакою – «семою» («атомом смислу»), носієм якої є структури мови та інші семіотичні системи (зокрема, невербальні). За допомогою контент-аналізу, смислового, контекстуального аналізу досліджують висловлювання Особи, які зафіксовані у тексті робочого протоколу (Таблиця 1) : виявляють смислові одиниці, які надані у вигляді окремих висловлювань Особи; визначають кількість смислових одиниць у висловлюваннях Особи; визначають смислові патерни; з'ясовують ставлення між семами. Результатом дослідження у цьому алгоритмі є виділення основних смислових одиниць за критерієм одного смислу як завершеного цілісного повідомлення. У разі наявності кількох основних смислових одиниць (або їхньої трансформації в інші смисли) фіксують декілька основних завершених повідомлень.

Алгоритм 2 – визначення мети повідомлення

Виходячи зі змісту повідомлення, установлюють обов'язкову ознаку його мети – комунікативну інтенцію (спрямованість до певного суб'єкта-адресата). Факультативні ознаки мети повідомлення : попередження, інформування, пояснення, інструктаж, мотивування, переконання, передача ідей, думок, емоцій, спонукання до дії, розважання тощо.

Алгоритм 3 – характеристика каналу передачі повідомлення

а) природні канали : візуальні, аудіальні, кінестетичні (тактильні), хеморецепторні, змішані;

б) штучні канали (технічні) : ті, що мають матеріальну форму та виконують функцію предметних посередників (паперові, електронні носії, технічні пристрої, лінії зв'язку тощо).

Алгоритм 4 – характеристика комунікативних засобів

Визначають за такими параметрами: вербальна продукція, невербальна продукція, інші засоби:

а) вербальну продукцію визначають за такими ознаками: внутрішня цілісність суджень; наявність причиново-наслідкових відносин між логемами; комунікативні прийоми та конвенції, ключові вербальні складові; зміст аргументації; ініціативність формулювання суджень і умовиводів; особливості вербального стереотипу; спонтанні пригадування; наявність специфічних деталей подій, ознак, об'єктів; наповненість висловлюваннями, що відображають емоційний стан особи та особисте ставлення до предмета повідомлення; комунікативні тактики, прийоми тощо;

б) невербальну продукцію визначають за такими ознаками: просторова підсистема, оптико-кінетична система, паралінгвістична підсистема, екстралінгвістична система. Фіксують особливості зорових реакцій, мімічних та пантомімічних проявів, темп і рівномірність мовленнєвих реакцій; емоційні реакції, особливості пози (активність, невимушеність / скутість; позиційне наближення / дистанціювання відносно співрозмовника); диференційованість / одноманітність інтонацій, їх акцентованість, тональність мовлення; смислову функцію невербальної продукції;

в) інші засоби: за елементами зовнішності, що виконують функцію смислового навантаження; за допомогою фізичних предметів (указати конкретно, які саме предмети виконують функцію смислового навантаження), звукових, світлових сигналів тощо.

Алгоритм 5 – визначення комунікативних інтенцій суб'єкта-відправника повідомлення.

Обов'язковою ознакою на користь цілеспрямованості передачі вербального та (або) невербального інформаційного послання є інтенційність (предметність, селективність комунікативних дій, спрямованих на досягнення мети – відправлення повідомлення в напрямі певного суб'єкта).

До факультативних ознак належать неінтенційні (спонтанні) дії, що виконують функцію додаткового смислового супроводу залежно від перемінних параметрів комунікативної ситуації.

Неінтенційну вербальну дію встановлюють за ознакою спонтанності повідомлення в мовленнєвій формі (наприклад, спонтанне використання ненормативної лексики, або мимовільний перехід у зверненні до співрозмовника з «Ви» на «Ти»).

Неінтенційну невербальну дію встановлюють за ознакою спонтанності при передачі повідомлення в невербальній формі (наприклад, мимовільні

потирання руками очей, зітхання, метушливі рухи руками, що сигналізують про ускладнення формулювання думки тощо).

Протоколювання комунікативних інтенцій зручно виконувати у вигляді робочої таблиці (див. Таблицю 2), у якій дії адресанта позначають аббревіатурами : інтенційна вербальна дія (ІВД); інтенційна невербальна дія (ІНД); неінтенційна вербальна дія (НВД); неінтенційна невербальна дія (ННД).

Таблиця 2

Характеристика комунікативних інтенцій суб'єкта-відправника повідомлення (адресанта)

Комунікативні інтенції суб'єкта-відправника повідомлення (Особа')	
Інтенційні дії	Вербальна дія ' (ІВД') – надати опис Вербальна дія* (ІВД*) – надати опис Вербальна дія ⁿ (ІВД ⁿ) – надати опис
	Невербальна дія' (ІНД') – надати опис Невербальна дія* (ІНД*) – надати опис Невербальна дія ⁿ (ІНД ⁿ) – надати опис
Неінтенційні дії	Вербальна дія' (НВД') – надати опис Вербальна дія* (НВД*) – надати опис Вербальна дія ⁿ (НВД ⁿ) – надати опис
	Невербальна дія' (ННД') – надати опис Невербальна дія* (ННД*) – надати опис Невербальна дія ⁿ (ННД ⁿ) – надати опис

Варіанти проміжних результатів :

а) результат є прийнятим у разі наявності у вербальній продукції Особи обов'язкових ознак інтенційних дій – предметності, цілеспрямованості, селективності вербального послання, направлено до певного суб'єкта (адресата);

б) результат є прийнятим у разі наявності в невербальній продукції Особи обов'язкових ознак інтенційних дій – предметності, цілеспрямованості, селективності невербального послання, направлено до певного суб'єкта (адресата);

в) результат є прийнятим у разі наявності у вербальній продукції Особи обов'язкових ознак інтенційних і факультативних ознак неінтенційних дій, що співвідносяться між собою, наділяючи додатковим смисловим наповненням специфіку цілеспрямованих вербальних дій суб'єкта у перемінних умовах ситуації;

г) результат є прийнятим у разі наявності в невербальній продукції

Особисті обов'язкових ознак інтенційних і факультативних ознак неінтенційних дій, що співвідносяться між собою, наділяючи додатковим смисловим наповненням специфіку цілеспрямованих невербальних дій суб'єкта в перемінних умовах ситуації;

д) результат є неприйнятним у разі відсутності у вербальній продукції Особисті обов'язкових ознак інтенційних дій – предметності, цілеспрямованості, селективності вербального послання, спрямованого до певного суб'єкта (адресата);

е) результат є неприйнятним у разі відсутності в невербальній продукції Особисті обов'язкових ознак інтенційних дій – предметності, цілеспрямованості, селективності немовного послання, спрямованого до певного суб'єкта (адресата);

ж) результат є невизначеним у разі встановлення психологічного дисонансу (неконгруентності) між інтенційною вербальною та інтенційною невербальною продукцією Особисті.

Варіанти проміжних висновків :

а) у наданому на дослідження відеозаписі встановлено наявність ознак на користь цілеспрямованості вербальних комунікативних дій Особисті при відправленні комунікативного послання (повідомлення) до адресата (співрозмовника, Особисті2);

б) у наданому на дослідження відеозаписі встановлено наявність ознак на користь цілеспрямованості невербальних комунікативних дій Особисті при відправленні комунікативного послання (повідомлення) до адресата (співрозмовника, Особисті2);

в) у наданому на дослідження відеозаписі відсутні ознаки на користь цілеспрямованості вербальних комунікативних дій Особисті при відправленні комунікативного послання (повідомлення) до адресата (співрозмовника, Особисті2);

г) у наданому на дослідження відеозаписі відсутні ознаки на користь цілеспрямованості невербальних комунікативних дій Особисті при відправленні комунікативного послання (повідомлення) до адресата (співрозмовника, Особисті2);

д) з огляду на наявність психологічного дисонансу (неконгруентність) між інтенційною вербальною та інтенційною невербальною продукцією Особисті1, у наданому на дослідження відеозаписі не виявляється можливим установити цілеспрямованість комунікативних дій Особисті1 при відправленні повідомлення (інформаційного послання) до адресата (співрозмовника, Особисті2).

Алгоритм 6 – елімінування

Виключення ознак, що на цьому етапі не пов'язані з комунікативними діями Особисті1 стосовно відправлення повідомлення у напрямку до адресата (Особисті2) у ситуації, зафіксованої у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження.

Варіанти проміжних висновків за Етапом II :

- а) у дослідженій ситуації Особа1 виконує функцію комунікатора – відправника (джерела, адресанта) інформаційного послання;
- б) у дослідженій ситуації Особа1 не виконує функцію комунікатора (джерела, адресанта, відправника інформаційного послання);
- в) у дослідженій ситуації Особа1 виконує функцію цілеспрямованого комунікатора (відправника, адресанта інформаційного послання) відносно Особи2;
- г) у дослідженій ситуації Особа1 не виконує функцію цілеспрямованого комунікатора (адресанта) відносно Особи2.

10.2.3 Аналіз комунікативних актів щодо відправлення та одержання інформаційного послання (ЕТАП III)

Обов'язковими ознаками однократного комунікативного акту є :

- наявність комунікативних дій суб'єктів–комунікантів;
- спільність комунікативних дій суб'єктів–комунікантів щодо відправлення та одержання одного повідомлення;
- завершеність комунікативного акту (комунікативний ефект).

Параметри однократних комунікативних дій відправника послання (Особи1) та одержувача послання (Особи2) аналізують за ознаками комунікативних інтенцій (ІВД, НВД, ІНД, ННД).

Здебільшого під час комунікативної взаємодії відбувається декілька комунікативних актів, які можуть відрізнятися за ознакою змістовно відмінних повідомлень.

Алгоритм 1 – фіксування комунікативних інтенцій відправника інформаційного послання (адресанта) та реципієнта (адресата).

Обов'язковою ознакою цілеспрямованості комунікативних дій відправника повідомлення та дій реципієнта є інтенційність.

Неінтенційні комунікативні дії адресанта та дії реципієнта (адресата) є факультативними.

Задля зручності оброблення отриманих даних доцільно скласти таблицю (див. Таблицю 3), у якій опис комунікативних дій Особи1 (комунікатора, адресанта) повторює дані, що зафіксовані в Таблиці 2, тому може бути лаконічним. Опис комунікативних (вербальних та невербальних) дій Особи2 (реципієнта, адресата) надають змістовно розгорнуто .

У Таблиці 2 фігурою → позначено напрям відправлення повідомлення від Особи1 до Особи2.

Алгоритм 2 – аналіз співвіднесеності між інтенційними вербальними діями (ІВД) реципієнта (адресата) та інтенційними вербальними діями (ІВД) відправника повідомлення (адресанта).

Таблиця 3

**Параметри комунікативних інтенцій реципієнта відносно
комунікативних інтенцій відправника повідомлення**

Комунікативні інтенції відправника (Особи ¹) інформаційного послання (повідомлення)		Комунікативні інтенції реципієнта (Особи ²)	
		Інтенційні дії	Неінтенційні дії
Інтенційні дії	Інтенційна вербальна дія ¹ (ІВД ¹) → Інтенційна вербальна дія [*] (ІВД [*]) → Інтенційна вербальна дія ^н (ІВД ^н) →	Інтенційна вербальна дія ¹ (ІВД ¹) – опис Інтенційна вербальна дія [*] (ІВД [*]) – опис Інтенційна вербальна дія ^н (ІВД ^н) – опис	Неінтенційна вербальна дія ¹ (НВД ¹) – опис Неінтенційна вербальна дія [*] (НВД [*]) – опис Неінтенційна вербальна дія ^н (НВД ^н) – опис
	Інтенційна невербальна дія ¹ (ІНД ¹) → Інтенційна невербальна дія [*] (ІНД [*]) → Інтенційна невербальна дія ^н (ІНД ^н) →	Інтенційна невербальна дія ¹ (ІНД ¹) – опис Інтенційна невербальна дія [*] (ІНД [*]) – опис Інтенційна невербальна дія ^н (ІНД ^н) – опис	Неінтенційна невербальна дія ¹ (ННД ¹) – опис Неінтенційна невербальна дія [*] (ННД [*]) – опис Неінтенційна невербальна дія ^н (ННД ^н) – опис
Неінтенційні дії	Неінтенційна вербальна дія ¹ (НВД ¹) → Неінтенційна вербальна дія [*] (НВД [*]) → Неінтенційна вербальна дія ^н (НВД ^н) →	Інтенційна вербальна дія ¹ (ІВД ¹) – опис Інтенційна вербальна дія [*] (ІВД [*]) – опис Інтенційна вербальна дія ^н (ІВД ^н) – опис	Неінтенційна вербальна дія ¹ (НВД ¹) – опис Неінтенційна вербальна дія [*] (НВД [*]) – опис Неінтенційна вербальна дія ^н (НВД ^н) – опис
	Неінтенційна невербальна дія ¹ (ННД ¹) → Неінтенційна невербальна дія [*] (ННД [*]) → Неінтенційна невербальна дія ^н (ННД ^н) →	Інтенційна невербальна дія ¹ (ІНД ¹) – опис Інтенційна невербальна дія [*] (ІНД [*]) – опис Інтенційна невербальна дія ^н (ІНД ^н) – опис	Неінтенційна невербальна дія ¹ (ННД ¹) – опис Неінтенційна невербальна дія [*] (ННД [*]) – опис Неінтенційна невербальна дія ^н (ННД ^н) – опис

Обов'язковою ознакою на користь цілеспрямованості вербальних дій реципієнта щодо одержання інформаційного послання від адресанта є інтенційність (предметність, селективність комунікативних дій). Результати зіставлення доцільно фіксувати у вигляді робочої таблиці (див. Таблицю 4).

Фігури $\Rightarrow$ та $\Leftarrow$, що спрямовані одна до одної, позначають потенційний зворотній зв'язок між Особою₁ і Особою₂.

Таблиця 4

Показники співвіднесеності між інтенційними вербальними діями реципієнта (адресата) та інтенційними вербальними діями відправника повідомлення (адресанта)

№ з/п	Інтенційні вербальні дії відправника повідомлення (Особа ¹)	Показник співвіднесеності (комунікативний ефект)	Показник не співвіднесеності (відсутність комунікативного ефекту)	Інтенційні вербальні дії реципієнта (Особа ²)
1	ІВД ¹ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІВД ¹ Особи ²
2	ІВД [*] Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІВД [*] Особи ²
п	ІВД ⁿ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІВД ⁿ Особи ²

Варіанти проміжних висновків :

а) результат вважають прийнятим за умов співвіднесеності (позначка «+») між ІВД Особи₂ та ІВД Особи₁ : установлюють ознаки на користь цілеспрямованості окремих вербальних дій Особи₂ стосовно цілеспрямованих окремих вербальних дій Особи₁ (комунікатора, відправника повідомлення);

б) результат є неприйнятим за умов не співвіднесеності (позначка «-») між ІВД Особи₂ та ІВД Особи₁ : установлюють відсутність ознак цілеспрямованості окремих вербальних дій Особи₂ стосовно цілеспрямованих окремих вербальних дій Особи₁ (комунікатора, відправника повідомлення);

в) установлення одержання реципієнтом (адресатом) інформаційного вербального послання розглядають за обов'язковими ознаками змін у його вербальній поведінці на повідомлення, відправлене адресантом.

За умов співвіднесеності між смисловими одиницями вербальної продукції Особи₁ та смисловими одиницями вербальної продукції Особи₂ (Таблиця 3), а також наявності окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи₂, які співвідносяться з окремими цілеспрямованими вербальними діями Особи₁ щодо відправлення повідомлення (Таблиця 4), констатують ознаки одержання Особою₂ повідомлення, відправленого Особою₁ (наявність ефекту);

г) за умов відсутності ознак окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи₂ стосовно окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи₁,

а також не співвіднесеності між смисловими одиницями вербальної продукції Особи₂ та смисловими одиницями вербальної продукції Особи₁ (Таблиця 3), установлюють відсутність завершеного окремого вербального комунікативного акту (відсутність ефекту).

Алгоритм 3 – аналіз співвіднесеності між неінтенційними вербальними діями (НВД) реципієнта (Особи₂) та інтенційними вербальними діями (ІВД) відправника повідомлення (Особи₁).

Факультативною (перемінною) ознакою вербальних дій адресата (Особи₂) щодо одержання інформаційного послання від адресанта (Особи₁) є неінтенційність (спонтанність, ситуативність) (див. Таблицю 5).

Фігури $\Rightarrow \Leftarrow$, що спрямовані одна до одної, позначають потенційний зворотній зв'язок між Особою₁ і Особою₂.

Таблиця 5

Показники співвіднесеності між неінтенційними вербальними діями реципієнта та інтенційними вербальними діями відправника повідомлення

№ з/п	Інтенційні вербальні дії відправника повідомлення (Особа ¹)	Показник співвіднесеності (комунікативний ефект)	Показник не співвіднесеності (відсутність комунікативного ефекту)	Неінтенційні вербальні дії реципієнта (Особа ²)
1	ІВД ¹ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ НВД ¹ Особи ²
2	ІВД* Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ НВД* Особи ²
n	ІВД ⁿ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ НВД ⁿ Особи ²

Варіанти проміжних висновків :

а) результат є прийнятим за умов співвіднесеності (позначка «+») між НВД Особи₂ та ІВД Особи₁: установлюють ознаки на користь ситуативності, спонтанності окремих вербальних дій Особи₂ відносно окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи₁ (комунікатора, відправника повідомлення);

б) результат є неприйнятим за умов не співвіднесеності (позначка «-») між НВД Особи₂ та ІВД Особи₁: установлюють відсутність окремих мовленнєвих ситуативних реакцій Особи₂ відносно окремих цілеспрямованих мовленнєвих дій Особи₁ (відправника повідомлення) у дослідженій комунікативній ситуації;

в) установлення отримання реципієнтом (Особою₂) інформаційного вербального послання розглядають за обов'язковими ознаками змін його вербальної поведінки на повідомлення, відправлене комунікатором.

За умов співвіднесеності між смисловими одиницями вербальної продукції Особи₁ та смисловими одиницями вербальної продукції Особи₂

(Таблиця 3), а також наявності окремих спонтанних вербальних дій Особи2, які співвідносяться з відповідними окремими цілеспрямованими вербальними діями Особи1 щодо відправлення повідомлення (Таблиця 5), констатують ознаки на користь завершеного окремого вербального комунікативного акту – одержання Особою2 повідомлення, відправленого Особою1 (наявність ефекту);

г) за умов відсутності ознак окремих нецілеспрямованих вербальних дій Особи2 відносно окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи1 (відправника повідомлення), а також не співвіднесеності між смисловими одиницями вербальної продукції Особи2 та смисловими одиницями вербальної продукції Особи2 (Таблиця 3), установлюють відсутність завершеного окремого вербального комунікативного акту (відсутність ефекту).

Алгоритм 4 – аналіз співвіднесеності між інтенційними невербальними діями (ІНД) реципієнта (Особи2) та інтенційними невербальними діями (ІНД) відправника повідомлення (Особи1).

Обов'язковою ознакою на користь цілеспрямованості невербальних дій реципієнта щодо одержання інформаційного послання від адресанта є інтенційність. Результати зіставлення фіксують у вигляді робочої таблиці (див. Таблицю 6).

Фігури $\Rightarrow$ та $\Leftarrow$, що спрямовані одна до одної, позначають потенційний зворотній зв'язок між Особою1 і Особою2.

Таблиця 6

Показники співвіднесеності між інтенційними невербальними діями реципієнта та інтенційними невербальними діями відправника повідомлення

№ з/п	Інтенційні невербальні дії відправника повідомлення (Особи ¹)	Показник співвіднесеності (комунікативний ефект)	Показник не співвіднесеності (відсутність комунікативного ефекту)	Інтенційні невербальні дії реципієнта (Особи ²)
1	ІНД ¹ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІНД ¹ Особи ²
2	ІНД* Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІНД* Особи ²
п	ІНД ⁿ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІНД ⁿ Особи ²

Варіанти проміжних висновків :

а) результат є прийнятим за умов співвіднесеності (позначка «+») між ІНД Особи2 та ІНД Особи1 : установлюють ознаки на користь цілеспрямованості (предметності) окремих невербальних дій Особи2 відносно окремих цілеспрямованих невербальних дій Особи1 (відправника повідомлення);

б) результат є неприйнятим за умов не співвіднесеності (позначка «-») між ІНД Особи2 та ІНД Особи1 : установлюють відсутність ознак

цілеспрямованості окремих невербальних дій Особи2 відносно окремих цілеспрямованих невербальних дій Особи1 (відправника повідомлення);

в) одержання реципієнтом інформаційного невербального послання встановлюють за обов'язковими ознаками змін у його невербальній поведінці на повідомлення, відправлене комунікатором.

За умов співвіднесеності між параметрами невербальної продукції Особи1 та параметрами невербальної продукції Особи2 (Таблиця 3), а також наявності окремих цілеспрямованих невербальних дій Особи2, які співвідносяться з окремими цілеспрямованими невербальними діями Особи1 щодо відправлення повідомлення (Таблиця 6), констатують ознаки на користь завершеного окремого невербального комунікативного акту– одержання Особою2 немовленнєвого повідомлення, відправленого Особою1(наявність ефекту);

г) за умов відсутності ознак цілеспрямованих невербальних дій Особи2 відносно цілеспрямованих невербальних дій Особи1, а також не співвіднесеності між смисловою функцією невербальної продукції Особи2 та смисловою функцією невербальної продукції Особи1 (Таблиця 3), встановлюють відсутність завершеного окремого невербального комунікативного акту (відсутність ефекту).

Алгоритм 5 – аналіз співвіднесеності між неінтенційними невербальними діями (ННД) реципієнта (Особи2) та інтенційними невербальними діями (ІНД) відправника повідомлення (Особи1).

Факультативною ознакою невербальних дій реципієнта щодо отримання інформаційного послання від комунікатора є неінтенційність (спонтанність, ситуативність).

Результати зіставлення фіксуються у вигляді робочої таблиці (див. Таблицю 7).

Фігури $\Rightarrow$ та $\Leftarrow$, що спрямовані одна до одної, позначають потенційний зворотній зв'язок між Особою1 і Особою2.

Таблиця 7

Показники співвіднесеності між неінтенційними невербальними діями реципієнта та інтенційними невербальними діями відправника повідомлення

№ з/п	Інтенційні невербальні дії відправника повідомлення (Особа ¹)	Показник співвіднесе–ності (комунікатив–ний ефект)	Показник не співвіднесеності (відсутність комунікативного ефекту)	Неінтенційні вербальні дії реципієнта (Особа ²)
1	ІНД ¹ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «–»	$\Leftarrow$ ННД ¹ Особи ²
2	ІНД* Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «–»	$\Leftarrow$ ННД* Особи ²
п	ІНД ⁿ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «–»	$\Leftarrow$ ННД ⁿ Особи ²

Варіанти проміжних висновків :

а) результат є прийнятим за умов співвіднесеності (позначка «+») між ННД Особи2 та ІНД Особи1: установлюють ознаки на користь ситуативності, спонтанності окремих невербальних дій Особи2 відносно окремих цілеспрямованих невербальних дій Особи1 (комунікатора, відправника повідомлення);

б) результат є неприйнятим за умов не співвіднесеності (позначка «-») між ННД Особи2 та ІНД Особи1 : установлюють відсутність окремих немовленнєвих ситуативних реакцій Особи2 відносно окремих цілеспрямованих немовленнєвих дій Особи1 (комунікатора, відправника повідомлення);

в) установлення отримання реципієнтом інформаційного невербального послання розглядається за обов'язковими ознаками змін у його невербальній поведінці на повідомлення, відправлене комунікатором.

За умов співвіднесеності між смисловою функцією невербальної продукції Особи1 та смисловою функцією невербальної продукції Особи2 (Таблиця 3), а також наявності окремих спонтанних невербальних дій Особи2, які співвідносяться з окремими цілеспрямованими невербальними діями Особи1 щодо відправлення повідомлення (Таблиця 7), констатують ознаки на користь завершеного окремого невербального комунікативного акту– одержання Особою2 немовленнєвого повідомлення, відправленого Особою1 (наявність ефекту).

г) за умов відсутності ознак окремих нецілеспрямованих невербальних дій Особи2 відносно окремих цілеспрямованих невербальних дій Особи1 а також не співвіднесеності між смисловою функцією невербальної продукції Особи2 та смисловою функцією невербальної продукції Особи1 (Таблиця 3), установлюють відсутність завершеного окремого невербального комунікативного акту (відсутність ефекту).

Алгоритм 6 – аналіз співвіднесеності між інтенційними вербальними діями (ІВД) реципієнта (Особа2) та неінтенційними вербальними діями (НВД) відправника повідомлення (Особа1).

Обов'язковою ознакою вербальних дій реципієнта щодо одержання інформаційного послання від комунікатора є інтенційність. Результати зіставлення фіксують у вигляді робочої таблиці (див. Таблицю 8).

Фігури $\Rightarrow$ та $\Leftarrow$, що спрямовані одна до одної, позначають потенційний зворотній зв'язок між Особою1 і Особою2.

Таблиця 8

**Показники співвіднесеності між інтенційними вербальними діями
реципієнта та неінтенційними вербальними діями відправника
повідомлення**

№ з/п	Неінтенційні вербальні дії відправника повідомлення (Особа ¹)	Показник співвіднесеності (комунікативний ефект)	Показник не співвіднесеності (відсутність комунікативного ефекту)	Інтенційні вербальні дії реципієнта (Особа ²)
1	НВД ¹ Особи ¹ ⇒	Позначка «+»	Позначка «-»	⇐ ІВД ¹ Особи ²
2	НВД* Особи ¹ ⇒	Позначка «+»	Позначка «-»	⇐ ІВД* Особи ²
п	НВД ^п Особи ¹ ⇒	Позначка «+»	Позначка «-»	⇐ ІВД ^п Особи ²

Варіанти проміжних висновків :

а) результат є прийнятим за умов співвіднесеності (позначка «+») між ІВД Особи² та НВД Особи¹: установлюють ознаки на користь цілеспрямованості (предметності) окремих вербальних дій Особи² відносно окремих нецілеспрямованих (спонтанних) вербальних дій Особи¹;

б) результат є неприйнятим за умов не співвіднесеності (позначка «-») між ІВД Особи² та НВД Особи¹ : установлюється відсутність ознак цілеспрямованості окремих вербальних дій Особи² відносно окремих нецілеспрямованих вербальних дій Особи¹ ;

в) установлення одержання реципієнтом інформаційного вербального послання розглядають за обов'язковими ознаками змін у його вербальній поведінці на повідомлення, відправлене комунікатором.

За умов співвіднесеності між смисловими одиницями вербальної продукції Особи¹ та смисловими одиницями вербальної продукції Особи² (Таблиця 3), а також наявності окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи², які співвідносяться з окремими нецілеспрямованими вербальними діями Особи¹ (Таблиця 8), констатують ознаки на користь завершеного окремого вербального комунікативного акту– одержання Особою² мовленнєвого повідомлення, відправленого Особою¹ (наявність ефекту);

г) за умов відсутності ознак окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи² відносно окремих нецілеспрямованих вербальних дій Особи¹, а також не співвіднесеності між смисловими одиницями вербальної продукції Особи² та смисловими одиницями вербальної продукції Особи¹ (Таблиця 3), установлюють відсутність завершеного окремого вербального комунікативного акту (відсутність ефекту).

Алгоритм 7 – аналіз співвіднесеності між неінтенційними вербальними діями (НВД) реципієнта (Особи²) та неінтенційними вербальними діями (НВД) відправника повідомлення (Особи¹).

Факультативною ознакою вербальних дій реципієнта щодо одержання

інформаційного послання від комунікатора є неінтенційність (спонтанність, ситуативність).

Результати зіставлення фіксують у вигляді робочої таблиці (див. Таблицю 9).

Фігури $\Rightarrow$ та $\Leftarrow$, що спрямовані одна до одної, позначають потенційний зворотній зв'язок між Особою₁ і Особою₂.

Таблиця 9

Показники співвіднесеності між неінтенційними вербальними діями реципієнта та неінтенційними вербальними діями відправника повідомлення

№ з/п	Неінтенційні вербальні дії відправника повідомлення (Особа ¹)	Показник співвіднесеності (комунікативний ефект)	Показник не співвіднесеності (відсутність комунікативного ефекту)	Інтенційні вербальні дії реципієнта (Особа ²)
1	НВД ¹ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ НВД ¹ Особи ²
2	НВД [*] Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ НВД [*] Особи ²
n	НВД ⁿ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ НВД ⁿ Особи ²

Варіанти проміжних висновків :

а) результат є прийнятим за умов співвіднесеності (позначка «+») між НВД Особи₂ та НВД Особи₁ : установлюють ознаки на користь нецілеспрямованості (спонтанності, ситуативності) окремих вербальних дій Особи₂ відносно окремих нецілеспрямованих (спонтанних, ситуативних) вербальних дій Особи₁ ;

б) результат є неприйнятим за умов не співвіднесеності (позначка «-») між НВД Особи₂ та НВД Особи₁ : установлюється відсутність ознак нецілеспрямованості окремих вербальних дій Особи₂ відносно окремих нецілеспрямованих вербальних дій Особи₁;

в) установлення одержання реципієнтом інформаційного вербального послання розглядається за обов'язковими ознаками змін його вербальної поведінки на повідомлення, відправлене комунікатором.

За умов співвіднесеності між смисловими одиницями вербальної продукції Особи₁ та смисловими одиницями вербальної продукції Особи₂ (Таблиця 3), а також наявності окремих нецілеспрямованих вербальних дій Особи₂, які співвідносяться з окремими нецілеспрямованими вербальними діями Особи₁ щодо відправлення повідомлення (Таблиця 9), констатують ознаки на користь завершеного окремого вербального комунікативного акту– одержання Особою₂ мовленнєвого повідомлення, відправленого Особою₁ (наявність ефекту);

г) за умов відсутності ознак окремих нецілеспрямованих вербальних дій Особи₂ відносно окремих нецілеспрямованих вербальних дій Особи₁,

а також не співвіднесеності між смисловими одиницями вербальної продукції Особи₂ та смисловими одиницями вербальної продукції Особи₁ (Таблиця 3), установлюють відсутність окремого завершеного вербального комунікативного акту (відсутність ефекту).

Алгоритм 8 – аналіз співвіднесеності між інтенційними невербальними діями (ІНД) реципієнта (Особи₂) та неінтенційними невербальними діями (ННД) відправника повідомлення (Особи₁).

Обов'язковою ознакою невербальних дій реципієнта щодо одержання інформаційного послання від комунікатора є інтенційність. Результати зіставлення фіксуються у вигляді робочої таблиці (див. Таблицю 10).

Фігури $\Rightarrow$ та $\Leftarrow$, що спрямовані одна до одної, позначають потенційний зворотній зв'язок між Особою₁ і Особою₂.

Таблиця 10

Показники співвіднесеності між інтенційними невербальними діями реципієнта та неінтенційними невербальними діями відправника повідомлення

№ з/п	Неінтенційні невербальні дії відправника повідомлення (Особа ¹)	Показник співвіднесеності	Показник не співвіднесеності	Інтенційні невербальні дії реципієнта (Особа ²)
1	ННД ¹ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІНД ¹ Особи ²
2	ННД* Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІНД* Особи ²
n	ННД ⁿ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ІНД ⁿ Особи ²

Варіанти проміжних висновків :

а) результат є прийнятим за умов співвіднесеності (позначка «+») між ІНД Особи₂ та ННД Особи₁ : установлюють ознаки на користь цілеспрямованості (предметності) окремих невербальних дій Особи₂ відносно окремих нецілеспрямованих (спонтанних) невербальних дій Особи₁;

б) результат є неприйнятим за умов не співвіднесеності (позначка «-») між ІНД Особи₂ та ННД Особи₁ : установлюють відсутність ознак цілеспрямованості окремих невербальних дій Особи₂ відносно окремих нецілеспрямованих невербальних дій Особи₁;

в) установлення одержання реципієнтом інформаційного невербального послання розглядають за обов'язковими ознаками змін у його невербальній поведінці на повідомлення, відправлене комунікатором.

За умов співвіднесеності між смисловою функцією невербальної продукції Особи₁ та смисловою функцією невербальної продукції Особи₂ (Таблиця 3), а також наявності окремих цілеспрямованих невербальних дій Особи₂, які співвідносяться з окремими нецілеспрямованими невербальними діями Особи₁ (Таблиця 10), констатують ознаки на користь

окремого завершеного невербального комунікативного акту – одержання Особою2 немовленнєвого повідомлення, відправленого Особою1 (наявність ефекту);

г) за умов відсутності ознак окремих цілеспрямованих невербальних дій Особи2 відносно окремих нецілеспрямованих невербальних дій Особи1, а також не співвіднесеності між смисловою функцією невербальної продукції Особи2 та смисловою функцією невербальної продукції Особи1 (Таблиця 3), установлюють відсутність завершеного окремого невербального комунікативного акту (відсутність ефекту).

Алгоритм 9 – аналіз співвіднесеності між неінтенційними невербальними діями (ННД) реципієнта (Особа2) та неінтенційними невербальними діями (ННД) відправника повідомлення (Особа1).

Факультативною ознакою невербальних дій реципієнта щодо отримання інформаційного послання від комунікатора є неінтенційність.

Результати зіставлення фіксують у вигляді робочої таблиці (див. Таблицю 11).

Фігури $\Rightarrow$ та $\Leftarrow$, що спрямовані одна до одної, позначають потенційний зворотній зв'язок між Особою1 і Особою2.

Таблиця 11

Показники співвіднесеності між неінтенційними невербальними діями реципієнта та неінтенційними невербальними діями відправника повідомлення

№ з/п	Неінтенційні невербальні дії відправника повідомлення (Особа ¹)	Показник співвіднесеності	Показник не співвіднесеності	Неінтенційні невербальні дії реципієнта (Особа ²)
1	ННД ¹ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ННД ¹ Особи ²
2	ННД [*] Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ННД [*] Особи ²
n	ННД ⁿ Особи ¹ $\Rightarrow$	Позначка «+»	Позначка «-»	$\Leftarrow$ ННД ⁿ Особи ²

Варіанти проміжних висновків :

а) результат є прийнятим за умов співвіднесеності (позначка «+») між ННД Особи2 та ННД Особи1 : установлюють ознаки на користь нецілеспрямованості (спонтанності) окремих невербальних дій Особи2 стосовно окремих нецілеспрямованих (спонтанних) невербальних дій Особи1;

б) результат є неприйнятим за умов не співвіднесеності (позначка «-») між ННД Особи2 та ННД Особи1 : установлюють відсутність ознак нецілеспрямованості окремих невербальних дій Особи2 стосовно окремих нецілеспрямованих невербальних дій Особи1;

в) установлення одержання реципієнтом інформаційного невербального послання розглядають за обов'язковими ознаками змін у його невербальній поведінці на повідомлення, відправлене комунікатором.

За умов співвіднесеності між смисловою функцією невербальної продукції Особи1 та смисловою функцією невербальної продукції Особи2 (Таблиця 3), а також наявності окремих нецілеспрямованих невербальних дій Особи2, які співвідносяться з окремими нецілеспрямованими невербальними діями Особи1 щодо відправлення повідомлення (Таблиця 11), констатують ознаки на користь завершеного окремого невербального комунікативного акту – одержання Особою2 немовленнєвого повідомлення, відправленого Особою1 (наявність ефекту);

г) за умов відсутності ознак окремих нецілеспрямованих невербальних дій Особи2 стосовно окремих нецілеспрямованих невербальних дій Особи1 (відправника повідомлення), а також не співвіднесеності між смисловою функцією невербальної продукції Особи2 та смисловою функцією невербальної продукції Особи1 (Таблиця 3), установлюють відсутність завершеного окремого невербального комунікативного акту (відсутність ефекту).

Варіанти проміжних висновків за Етапом III :

а) у дослідженій ситуації наявна психологічна узгодженість між ознаками, характерними для цілеспрямованих вербальних дій Особи1 щодо відправлення інформаційного послання та ознаками окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи2 щодо одержання інформаційного послання, відправленого Особою1;

б) у дослідженій ситуації відсутня психологічна узгодженість між ознаками цілеспрямованих вербальних дій Особи1 щодо відправлення інформаційного послання та ознаками окремих цілеспрямованих вербальних дій Особи2 щодо одержання інформаційного повідомлення, відправленого Особою1;

в) у дослідженій ситуації встановлено завершеність вербальних комунікативних актів щодо цілеспрямованого відправлення Особою1 інформаційного повідомлення Особи2, та цілеспрямованого одержання Особою2 інформаційного послання, відправленого Особою1;

г) у дослідженій ситуації встановлено психологічну узгодженість між ознаками цілеспрямованих невербальних дій Особи1 щодо відправлення інформаційного послання Особи2 та ознаками цілеспрямованих невербальних дій Особи2 щодо одержання інформаційного послання, відправленого Особою1;

д) у дослідженій ситуації відсутня психологічна узгодженість (співвіднесеність) між ознаками цілеспрямованих невербальних дій Особи1 щодо відправлення інформаційного послання Особи2 та ознаками цілеспрямованих невербальних дій Особи2 щодо одержання інформаційного повідомлення, відправленого Особою1.

10.3 Комплексне оцінювання результатів дослідження

Обов'язковими (іманентними, достатніми та необхідними) ознаками синхронної комунікативної взаємодії є : наявність суб'єкт-суб'єктних дій (комунікатора та реципієнта); опосередкованість дій інформаційним повідомленням, що має смисл для обох (або більше) суб'єктів; ефективність комунікативних актів стосовно передачі та одержання повідомлень.

Факультативні ознаки синхронної комунікативної взаємодії : змінні параметри вербальної комунікації (комунікативні тактики, конвенції та прийоми; вербальні складники комунікативної поведінки тощо); параметри невербальної комунікації (просторова підсистема, оптико-кінетична система, паралінгвістична підсистема, екстралінгвістична система тощо); змінні параметри комунікативної ситуації (часові, просторові та ін.)

Алгоритм 1 – оцінювання комплексу ознак цілеспрямованої вербальної комунікативної взаємодії між адресантом і адресатом

Обов'язковими ознаками цілеспрямованої вербальної комунікативної взаємодії є : низка інтенційних мовленнєвих комунікативних актів між відправником інформаційного послання та реципієнтом, опосередкованих повідомленням, що має смисл для обох суб'єктів; ефективність інтенційних вербальних комунікативних актів стосовно передачі та одержання повідомлення.

Факультативні ознаки цілеспрямованої вербальної комунікативної взаємодії : перемінні параметри інтенційних вербальних комунікативних дій відправника повідомлення та реципієнта у перемінних параметрах комунікативної ситуації.

Оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані в алгоритмі 2 Етапу III : встановлюють обов'язкові ознаки стосовно цілеспрямованої вербальної комунікативної взаємодії на підставі комплексу завершених інтенційних вербальних актів між адресантом і адресатом щодо передачі та одержання повідомлення.

За факультативними ознаками цілеспрямованої вербальної комунікативної взаємодії визначають специфіку інтенційних дій адресанта та інтенційних дій адресата у конкретній комунікативній ситуації : наявність зворотного зв'язку, індивідуальні особливості вербальної продукції обох суб'єктів, функції вербальної продукції (інформативна, сигнальна, мотивувальна, імперативна, сугестивна тощо).

Результати комплексного оцінювання за алгоритмом :

а) у дослідженій комунікативній ситуації Особа1 виконує функцію цілеспрямованого відправника мовленнєвого інформаційного послання, адресованого Особі2;

б) у дослідженій комунікативній ситуації Особа2 виконує функцію

цілеспрямованого одержувача мовленнєвого інформаційного послання, відправленого Особою1;

в) у дослідженій ситуації констатовано цілеспрямовану комунікативну вербальну взаємодію між Особою1 (відправником мовленнєвого інформаційного послання) та Особою2 (одержувачем мовленнєвого інформаційного послання);

г) цілеспрямовані вербальні комунікативні дії Особи1 стосовно Особи2 виконують функцію імперативного мовленнєвого послання (варіанти – сигнального, інформаційного, мотивуючого, сугестивного та ін.);

д) цілеспрямовані вербальні комунікативні дії Особи2 стосовно Особи1 виконують узгоджену смислову функцію (наприклад, уточнення інформації, додавання нових змістовних елементів, вербальна кон'юнкція, вербальна диз'юнкція, вербальний опір тощо).

Алгоритм 2 – оцінювання комплексу ознак цілеспрямованої невербальної комунікативної взаємодії між комунікатором (адресантом) і реципієнтом (адресатом).

Обов'язковими ознаками цілеспрямованої невербальної комунікативної взаємодії є : низка інтенційних невербальних комунікативних актів відправника інформаційного послання та реципієнта, опосередкованих повідомленням, що має смисл для обох суб'єктів; ефективність інтенційних невербальних комунікативних актів щодо передачі й одержання повідомлення.

Факультативні ознаки цілеспрямованої невербальної комунікативної взаємодії : змінні параметри інтенційних невербальних комунікативних дій відправника повідомлення та реципієнта у змінних параметрах комунікативної ситуації.

Оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані в алгоритмі 4 Етапу III : встановлюють обов'язкові ознаки на користь цілеспрямованої невербальної комунікативної взаємодії на підставі комплексу завершених інтенційних невербальних актів між комунікатором і реципієнтом щодо передачі й одержання повідомлення.

За факультативними ознаками цілеспрямованої невербальної комунікативної взаємодії визначають специфіку інтенційних дій комунікатора та інтенційних дій реципієнта в умовах конкретної комунікативної ситуації : наявність зворотного зв'язку, індивідуальні особливості невербальної продукції обох суб'єктів, функції невербальної продукції (інформативна, сигнальна, мотивувальна, спонукальна тощо).

Результати комплексного оцінювання за алгоритмом 2 :

а) у дослідженій комунікативній ситуації Особа1 виконує функцію цілеспрямованого відправника немовленнєвого інформаційного послання, адресованого Особи2;

б) у дослідженій комунікативній ситуації Особа2 виконує функцію

цілеспрямованого одержувача немовленнєвого інформаційного послання, відправленого Особою1;

в) у дослідженій комунікативній ситуації наявна цілеспрямована комунікативна невербальна взаємодія між Особою1 (відправником немовленнєвого інформаційного послання) та Особою2 (одержувачем немовленнєвого інформаційного послання);

г) цілеспрямовані невербальні комунікативні дії Особи1 стосовно Особи2 виконують функцію інформативного немовленнєвого послання (варіанти – сигнального, мотивуючого, спонукального та ін.);

д) цілеспрямовані невербальні комунікативні дії Особи2 стосовно Особи1 виконують узгоджену смислову функцію (наприклад, невербальна кон'юнкція, невербальна диз'юнкція, невербальний опір тощо).

Алгоритм 3 – оцінювання комплексу ознак нецілеспрямованої (спонтанної) вербальної комунікативної взаємодії.

Оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані в алгоритмах 3 та 6 Етапу III, у яких ознаки цілеспрямованих вербальних комунікативних дій встановлено лише в одного із суб'єктів спілкування, а в іншого наявні спонтанні вербальні реакції. Відсутність однієї із обов'язкових ознак не дозволяє визначити вербальну комунікативну взаємодію між комунікатором (Особою1) та реципієнтом (Особою2) як спрямовану на кінцевий результат.

Результати комплексного оцінювання за алгоритмом 3 :

а) за умов ситуативності вербальних дій одного із суб'єктів (комунікатора або реципієнта) констатуємо нецілеспрямованість мовленнєвої комунікативної взаємодії між ними із спонтанним кінцевим результатом;

б) у дослідженій ситуації вербальні комунікативні дії Особи1 стосовно вербальних комунікативних дій Особи2 є нецілеспрямованими, а відправлення Особою1 мовленнєвого інформаційного послання Особі2 є спонтанним;

в) у дослідженій ситуації невербальні комунікативні дії Особи2 стосовно вербальних комунікативних дій Особи1 є нецілеспрямованими, а одержання Особою2 мовленнєвого інформаційного послання від Особи1 є спонтанним.

Алгоритм 4 – оцінювання комплексу ознак нецілеспрямованої (спонтанної) невербальної комунікативної взаємодії.

Оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані в алгоритмах 5 і 8 Етапу III, у яких ознаки цілеспрямованих невербальних комунікативних дій встановлено лише в одного із суб'єктів спілкування, а в іншого наявні спонтанні невербальні реакції. Відсутність однієї із обов'язкових ознак не дозволяє визначити невербальну комунікативну взаємодію між

комунікатором (Особою1) і реципієнтом (Особою2) як спрямовану на кінцевий результат.

Результати комплексного оцінювання за алгоритмом 4 :

а) за умов ситуативності невербальних дій одного із суб'єктів (комунікатора або реципієнта) констатуємо нецілеспрямованість немовленнєвої комунікативної взаємодії між ними і спонтанний кінцевий результат;

б) у дослідженій ситуації комунікативні невербальні дії Особи1 стосовно невербальних комунікативних дій Особи2 є нецілеспрямованими, а відправлення Особою1 немовленнєвого інформаційного послання Особі2 є спонтанним;

в) у дослідженій ситуації комунікативні невербальні дії Особи2 стосовно комунікативних дій Особи1 є нецілеспрямованими, а одержання Особою2 немовленнєвого інформаційного послання від Особи1 є спонтанним.

Алгоритм 5 – оцінювання комплексу ознак на користь відсутності цілеспрямованої комунікативної взаємодії.

Оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані в алгоритмах 7 і 9 Етапу III, у яких в обох суб'єктів спілкування не встановлено ознак цілеспрямованих вербальних і невербальних комунікативних дій. З урахуванням зазначеного, констатуємо відсутність цілеспрямованої комунікативної взаємодії між Особою1 і Особою2.

Результати комплексного оцінювання за алгоритмом 5 : за умов відсутності цілеспрямованих вербальних та (або) невербальних дій комунікатора та реципієнта констатуємо відсутність комунікативної взаємодії між ними.

10.4 Формулювання висновків

За результатами комплексного оцінювання ознак комунікативної взаємодії між суб'єктами у ситуації, зафіксованій у відеозаписі з камери зовнішнього спостереження, формують категоричні позитивні висновки, категоричні негативні висновки і висновки про неможливість вирішення питання.

Категоричні позитивні висновки формулюють на підставі :

а) наявності комунікативної ситуації, у межах якої суб'єкти виконують функції відправника інформаційного послання (комунікатора, адресанта) та одержувача цього ж інформаційного послання (реципієнта, адресата);

б) установлення ознак на користь цілеспрямованих вербальних і невербальних дій суб'єкта–комунікатора (адресанта) щодо відправлення інформаційного послання до суб'єкта–реципієнта (одержувача інформаційного послання, адресата);

в) установлення ознак на користь цілеспрямованих вербальних і

невербальних дій суб'єкта–реципієнта (адресата) щодо одержання інформаційного послання, відправленого суб'єктом–комунікатором (адресантом);

г) установлення ознак на користь цілеспрямованої вербальної комунікативної взаємодії між суб'єктом–комунікатором (адресантом) і суб'єктом–реципієнтом (адресатом).

Варіанти позитивних категоричних висновків :

- комунікативна діяльність П.І.Б.1 у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій від ... (дата)), характеризується цілеспрямованістю його дій щодо відправлення до П.І.Б.2 інформаційного повідомлення (сигнального, спонукального, мотивувального, сугестивного характеру тощо) стосовно (надати опис смислового значення повідомлення);
- комунікативна діяльність П.І.Б.2 у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій від ... (дата)), характеризується цілеспрямованістю його дій щодо одержання від П.І.Б.1 інформаційного повідомлення (сигнального, спонукального, мотивувального, сугестивного характеру тощо) стосовно (надати опис смислового значення повідомлення); (надати опис смислового значення повідомлення);
- у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій від ... (дата)), наявний факт комунікативної взаємодії між П.І.Б.1 та Особою2 П.І.Б.2;
- у комунікативній взаємодії між П.І.Б.1 та П.І.Б.2 у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій від ... (дата)), наявний розподіл психологічно узгоджених комунікативних функцій зазначених суб'єктів : комунікативні дії Особи1 є цілеспрямованими на відправлення Особи2 інформаційного повідомлення (сигнального, спонукального, мотивувального, сугестивного характеру тощо) характеру; комунікативні дії Особи2 характеризуються цілеспрямованим приєднанням (одержанням або відкиданням, запереченням, вербальним або невербальним опором тощо) до послання, відправленого Особою1.

Категоричні негативні висновки формують на підставі :

а) відсутності комунікативної ситуації, у межах якої суб'єкти мають виконувати функції відправника інформаційного послання (комунікатора) та одержувача цього інформаційного послання (реципієнта);

б) відсутності ознак цілеспрямованих вербальних і невербальних дій

суб'єкта–комунікатора щодо відправлення інформаційного послання до суб'єкта–реципієнта (одержувача інформаційного послання);

в) відсутності ознак цілеспрямованих вербальних і невербальних дій суб'єкта–реципієнта щодо одержання інформаційного послання, відправленого суб'єктом–комунікатором;

г) відсутності ознак цілеспрямованої вербальної комунікативної взаємодії між суб'єктом–комунікатором і суб'єктом–реципієнтом.

Варіанти негативних категоричних висновків :

- у наданому на дослідження легалізованому відеозаписі (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій від ... (дата)) відсутня комунікативна ситуація;
- у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій від ... (дата)), П.І.Б.1 не є безпосереднім відправником інформаційного послання до П.І.Б.2;
- у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій від ... (дата)), П.І.Б.2 не є безпосереднім одержувачем інформаційного послання, відправленого Особою1;
- у ситуації, зафіксованої у легалізованому відеозаписі (наприклад, проведення негласних слідчих (розшукових) дій від ... (дата)), відсутній факт комунікативної взаємодії між П.І.Б.1 та П.І.Б.2.

Імовірні висновки за результатами дослідження матеріалів відеозапису з камери зовнішнього спостереження не формулюють, оскільки наявність факту комунікативної взаємодії або відсутність цього факту апіорі виключає будь-яке припущення.

Висновок про неможливість вирішення окремих питань надають у разі недостатності ознак або за умов формулювання окремих питань, що не належать до компетенції експерта–психолога.

Повідомлення про неможливість надання висновку експерта складають, якщо поставлені питання виходять за межі компетенції експерта або якщо надані йому матеріали недостатні для вирішення поставлених питань, а витребувані матеріали, за клопотанням, не були надані в регламентований строк. У таких випадках об'єкти, що були надані на дослідження, підлягають поверненню органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), разом із повідомленням про неможливість надання висновку (Інструкція)

10.5 Оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком

визначено у процесуальних кодексах України; в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень.

До висновку експерта надають Додаток (див. Таблицю 1), який оформлюють відповідно до Інструкції.

11. ВИСНОВКИ

У методиці судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої в матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження, визначено предмет, об'єкт, завдання, питання, межі компетенції експерта-психолога, розроблено алгоритми та критерії оцінювання результатів дослідження, надано варіанти відповідей на поставлені питання.

Методика судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої в матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження, дозволяє вирішити питання, що мають значення для судово-слідчих органів : установити наявність / відсутність цілеспрямованого комунікативного контакту між суб'єктами та специфіку їхніх комунікативних функцій у юридично релевантній ситуації.

Застосування в експертній практиці методики судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої в матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження, оптимізує та впорядкує діяльність експерта-психолога, надаючи можливість виконувати експертне дослідження, дотримуючись вимог чинного законодавства та нормативно-правових актів, що регулюють судово-експертну діяльність.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Алиев И. А., Аверьянова Т. В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. Баку : Гянджлик, 1992. 186 с.
2. Алікіна Н. В. Науково-психологічні засади та практичні питання експертизи заподіяння психологічного впливу. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: збірник науково-практичних матеріалів. Харків : Право, 2004. С.502-507.
3. Алікіна Н. В. Про розвиток судово-психологічної експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук.-метод. матеріалів. Харків : Право, 2005. Вип. 5. С. 481—484.
4. Алікіна Н. В., Біленчук П. Д., Зубань М. А., Ромашко А. В. Психологічна експертиза в слідчій практиці : навч. посіб. Київ : Вид-во Укр. акад. внутр. справ, 1993. 56 с.
5. Бацевич Ф. Термінологія комунікативної лінгвістики: аспекти

дискурсивного підходу. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Проблеми української термінології. 2002. № 453. С. 30–34. URL: <https://science.lpnu.ua/uk/terminologiya/vsi-vypusky/visnyk-no-453-2002/terminologiya-komunikatyvnoyi-lingvistyky-aspekty> (дата звернення: 22.11.2023).

6. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев : Наукова думка, 1989. 200 с.
7. Варенко В. М., Братусь І. В., Дорошенко В. С., Смольников Ю. Б., Юрченко В. О. Системний аналіз інформаційних процесів : навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2013. 203 с.
8. Гордон Б. Е. К вопросу о системе судебной экспертологии. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1985. Вып. 31. С. 15–21
9. Джавадов Ф. М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2000.
10. Дудич А. В. Експерт як учасник кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 23 с.
11. Егорова Т. М., Свиридова Л. В. Возможности комплексного судебного психолого-лингвистического исследования по материалам видеозаписи с камеры наружного наблюдения. *Современные аспекты судебной экспертизы : теория и практика : материалы Междунар. научн.-практ. конф. судебных экспертиз (г. Кишинев, 01 окт. 2021 г.)*. Кишинев, 2021. Т.1. С. 94–97.
12. Експертизи у судовій практиці / за ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2005. 388 с.
13. Експертизи у судочинстві України : посібн. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
14. Егорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. *Ароцкерівські читання : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видат. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017) / МЮУ, ХНДІСЕ. Харків : Право, 2017. С. 155—157.*
15. Егорова Т. М. Особливості судово-психологічної експертизи комунікативної взаємодії між особами, зафіксованої в матеріалах відеозапису з камери зовнішнього спостереження // *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук, проф., засл. діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (Харків, 7 – 8 листоп. 2017 р.)*. Харків : Право, 2017. 240 с. С. 204 — 206.
16. Егорова Т. М., Егоров В. В. Щодо проблеми визначення об'єкта

- судово-психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : зб. мат-лів міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річ. створ. ХНДІСЕ (Харків, 10—11.10.2018). Харків : Право, 2018. С. 207 —210.
17. Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2007. 244 с.
 18. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.
 19. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 367 с.
 20. Іванов В. Ф., Костенко Н. В. Контент-аналіз. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Контент-аналіз> (дата звернення: 07.11.2023).
 21. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.08.2024).
 22. Клименко Н. И. Использование экспертом исходных данных для производства экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1982. Вып. 25. С. 37.
 23. Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання. *Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. 2013. № 2. С. 101–106.
 24. Клименко Н. І. Поняття та завдання загальної теорії судової експертології в системі юридичних наук. *Криміналістика і судова експертиза*. Киев: Вища шк., 2019. Вип. 64. С. 48–57.
 25. Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій: навч. посіб. Київ: вид. дім «Ін Юре»2007. 521 с.
 26. Клименко Н. І. Щодо питань про компетенцію судового експерта. *Криміналістичний вісник*. 2010. № 2 (14). С. 19–23
 27. Коваленко А.Б. Психосемантичний підхід до аналізу невербальної комунікації // Актуальні проблеми психології. Київ: Інститут психології ім. Г. С. Костюка АПН України, 2002. Том 1. Ч.7. С. 99-106.
 28. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 р. № 2747- IV (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення 04.09.2024).
 29. Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособие для юрид. вузов и фак., обучающихся по спец. «Правоведение». Харьков: Основа, 1990. 198 с.

30. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Академічний курс: підручник. Київ: «Видавничий Дім «Ін Юре». 2004. 424 с.
31. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 4038-XII № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254k/96-vr> (дата звернення 18.07.2024).
32. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов : Вища шк., 1987. 142 с.
33. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 07.09.2024).
34. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024).
35. Надгорный Г. М. К вопросу о понятии судебно-экспертной отрасли знаний. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1982. Вып. 25. С. 28–33.
36. Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1989. Вып. 38. С. 10–15.
37. Надгорный Г. М. Понятие судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1984. Вып. 29. С. 7–12.
38. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затверджені наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення: 03.09.2024).
39. Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.
40. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-укл.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: Право, 2016. 928 с.
41. Основні принципи системного підходу. URL: <http://um.co.ua/8/8-2/8-209397.html> (дата звернення: 10.10.2023).
42. Пиріг І. В., Бідняк Г.С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні: навч. посібн. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.
43. Пиріг І. В. Судова експертологія: проблеми формування предмета та системи науки. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 2. С. 485–493.
44. Пиріг І. В. Сутність судової експертології та її місце в системі наук.

- Криміналістика і судова експертиза*. Київ: Вища шк., 2017. Вип. 62. С. 20–28.
45. Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів : затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення: 02.08.2024).
 46. Полтавський А. О. До питання репрезентації результатів застосування спеціальних знань документами «Висновок судового експерта», «Висновок спеціаліста» та «Консультаційний висновок спеціаліста» // Актуальні питання кримінального права, процесу і криміналістики, удосконалення діяльності суду і правоохоронної систем. Сєвєродонецьк, 2017. С. 238–243.
 47. Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз : затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення: 02.08.2024).
 48. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення: 25.08.2024).
 49. Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах : Постанова пленуму Верховного суду України від 30.05.1997 р. № 8. (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-97#Text> (дата звернення 12.08.2024).
 50. Прохоров-Лукін Г. В. Теоретичні та методичні основи судово-експертної ситуатології: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНСОЛЬ». 130 с.
 51. Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.
 52. Романов Н. С. Диагностика как метод и задача судебно-экспертного исследования. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1985. Вип. 31. С. 12.
 53. Рувін О. Г., Палеха Б. І., Полтавський А. О., Бондар М. Є. Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Київ : МЮУ ; КНДІСЕ, 2012. Вип. 57. С. 3—9.
 54. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. Киев : РИО МВД УССР, 1970. 256 с.
 55. Сегай М. Я., Стринжа В. К. О структуре экспертного познания. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1985. Вип. 31. С. 9.

56. Сегай М. Я., Стринжа В. К. Типология экспертных задач: методологические аспекты. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк. 1988. Вып. 37. С. 10.
57. Сегай М. Я. Судебная экспертология – наука о судебно-экспертной деятельности. *Вісник АПН України*, 2003. № 2/33–№ 3/34. С. 740–761.
58. Сергеева Д. Б. Допустимість доказів в теорії та КПК України 2012 року. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. № 3. С. 84.
59. Синявський В. В., Серегєєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.
60. Сімакова-Єфремян Е. Б. Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність та проблемні питання комплексних досліджень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2016. Вип. 16. С. 172–183.
61. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика: монографія. Харків: Право. 2016. 456 с.
62. Скрипник М. М., Башинський Е. В. Психологія діяльності експерта. *Криміналістичний вісник*. 2011. № 2 (16). С. 34–37.
63. Скрипник М. Світовий досвід у судово-експертній діяльності. URL: <https://ua-expert.com/ua/news/svitoviy-dosvid-u-sudovo-ekspertniy-diialnosti/> (дата звернення 10.11.2023).
64. Снігерьев О. П., Бубліков А. В., Курдес Е. П. Місце експерта в системі суб'єктів судово-експертної діяльності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук.праць*. Харків. Право, 2019. Вип. 20. С. 139-151.
65. Сопільник Р. Л. Експертне забезпечення правосуддя у контексті сучасних євроінтеграційних процесів в Україні. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1 (23). С. 39-44.
66. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. Ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
67. Тertiшник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність» / за заг. ред. В. М. Тertiшника. Харків. Право. 2021. 280 с.
68. Ткаченко Н.М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 24 с.
69. Холл А. Д. Опыт методологии для системотехники / пер. с англ. 1975. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=trsGAwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 11.10.2023).
70. Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Фундаментальні принципи судово-експертної діяльності: теоретичні та практичні аспекти.

- Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. Київ : Ліра-К, 2022. Вип. 67. С. 38–50. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Khomutenko67.pdf> (дата звернення: 15.11.2023).
71. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15> (дата звернення 07.09.2024).
 72. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 № 1618-IV (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 04.01.2024).
 73. Черноус Ю. М., Лопата О. А. Поняття та завдання судово-експертної діяльності у сучасних реаліях. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ: Вища шк., 2016. Вип. 61. С. 7.
 74. Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
 75. Шакиров К. Судебная экспертология: проблемы и решения (от теории – к практике). Алматы: Қазақ университеті, 2016. 218 с.
 76. Шевцов С. О. Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності: метод. посіб. М-во внутр. справ України; Держ. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. Центр М-ва внутр. справ України Київ. 2011. 332 с.
 77. Шепітько В. Ю. Психологічні закономірності в судово-експертній діяльності//Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: збірник матеріалів засідання «круглого столу», присвяченого 85-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса (11–12 листопада 2008 р.). Харків: Право, 2008. 368 с.
 78. Шерстюк В. М. Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади): монографія / За ред. проф. Шепітька В. Ю. Сімферополь: ООО «ДІАЙПІ», 2008. 196 с.
 79. Шляхов А. Р. Организация производства новых видов судебных экспертиз. *Вопросы криминалистики и судебной экспертизы*. Душанбе, 1963. Вип. 3. С. 11–22.
 80. Шляхов А. Р. Пути совершенствования судебной экспертизы. Проблемы совершенствования следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий в аспекте ликвидации преступности в СССР: материалы Всесоюз. конф. криминалистов и судебных психологов. Алма-Ата: Изд-во Казах. ун-та, 1974. С. 99.
 81. Шульженко А. В. Принципи та особливості судово-експертної діяльності. *Право і суспільство* : науковий журнал. Дніпро: ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2016. № 2 (2). С. 195—199.

82. Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць ХНДІСЕ. Вип. 10. Харків.: Право, 2010. С. 177–185.
83. Щербаковський М. Г. Напрями використання судових експертиз у кримінальному процесі. *Криміналістика і судова експертиза*. Київ: Вища шк., 2016. Вип. 61. С. 24–30.
84. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.
85. Экспертизы в судебной практике: учеб. пособие для студентов юрид. ин-тов и фак-тов / Авт. кол.: В. И. Гончаренко (руководитель), В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др. Киев: Вища шк., 1987. С. 19.
86. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Івано-Франківськ. 2006. 227 с.

МЕТОДИКА ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАПОДІЯННЯ МОРАЛЬНИХ СТРАЖДАНЬ ОСОБИ ТА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

1. ВСТУП

Конституцією України людину, її життя, здоров'я, честь, гідність, недоторканість та безпеку проголошено найвищою цінністю¹. Міжнародно-правовими актами закріплено, що головним обов'язком демократичної держави є належне забезпечення прав та свобод громадянина².

Практика судово-психологічної експертизи за цивільним позовом про відшкодування моральної шкоди посідає провідне місце у переліку традиційних видів судово-психологічних досліджень. Питанню психологічних аспектів моральних страждань, завданих особі у зв'язку з порушенням її прав, присвячено значну науково-методичних напрацювань вітчизняних науковців (О. М. Кокун, С. М. Антосик, Н. В. Алікіна, В. М. Тертишник, М. О. Журавльова, В. Г. Андросюк, Т. М. Єгорова, Т. В. Савкіна та ін.). Водночас донині існують різні методичні підходи щодо проведення судово-психологічної експертизи у справах про відшкодування моральної шкоди, що породжує еклектичність вирішення експертних завдань.

Методику судово-психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди (далі – Методика) розроблено відповідно до вимог законодавства

1 Конституція України : Конституція, Закон України від 28 червня 1996 року № 4038–ХІІ № 254к/96–ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254k/96–вр> (дата звернення 28.07.2024).

2 Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права : Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 № 995_042 (ратифікація від 19.10.1973, підстава – 2148–08). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення 05.10.2024); Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (ІІІ) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року : Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_015 (дата звернення 06.10.2024).

України та нормативно-правових актів, що регулюють судово-експертну діяльність, до науково обґрунтованих методичних напрацювань у галузях судової експертології, психології, судової психологічної експертизи та психологічних досліджень у справах про відшкодування моральної шкоди¹.

У постанові № 4 Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 року моральну шкоду визначено як «...втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб...», та вказується, що вона може полягати «...у приниженні честі, гідності, престижу або ділової репутації, моральних переживаннях у зв'язку з ушкодженням здоров'я, у порушенні права власності (у тому разі інтелектуальної), прав наданих споживачам, інших цивільних прав, у зв'язку з незаконним перебуванням під слідством і судом, у порушенні нормальних життєвих зв'язків через неможливість продовження активного громадського життя, порушенні стосунків з оточуючими людьми, при настанні інших негативних наслідків...»².

Соціально-психологічний аспект неправомірної поведінки, як складної вольової діяльності, що не відповідає правовим нормам та порушує особисті права інших осіб, містить суб'єктивні елементи (наявність або відсутність вини особи), що співвідносяться з особливими юридичними наслідками – з юридичною відповідальністю. У цьому ж аспекті до неправомірної поведінки належать і акти невинного невиконання юридичних обов'язків.

Роз'яснюючи зміст, особливості та порядок відшкодування моральної шкоди, у Постанові № 4 від 31.03.1995 (зі змінами та доповненнями згідно Постанови № 5 від 25.05.2001), Верховний суд України визначив, що переживання особою моральних страждань повинні справити негативний вплив на її соціальне функціонування як особистості³.

Моральні страждання, визначені нормативно-правовими актами, мають психологічний зміст, який полягає у негативних змінах у свідомості людини як соціального суб'єкта та у її діяльності (соціальному функціонуванні), що виникли у зв'язку з порушенням її благ, охоронюваних законом.

Неправомірна або протиправна подія, що виникла у житті людини поза її волевиявленням, різко змінює зміст особистісних цінностей, зумовлює виникнення психологічно руйнівних переживань, які деструктивно впливають на психічну діяльність, призводять до соціальної дезадаптації, що змушує людину докладати додаткових зусиль для відновлення попереднього рівня своєї життєдіяльності. Вагомого значення має не

1 Див. докладніше перелік літератури.

2 Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 року № 4 (із змінами у ред. N 1 (в_001700-09) від 27.02.2009). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95/print> (дата звернення 02.06.2024).

200³ Там само.

тільки негативний вплив обставин і наслідків протиправної ситуації, а і її особистісний смисл, які призводять до змін у структурі особистості, до деформації мети діяльності, до порушень у системі відносин, до розвитку особливостей, раніше не притаманних людині (стійка тривожність, полохливість, дратівливість тощо), до змін в емоційній сфері (знижений настрій, нестійкість емоційних реакцій, вибіркова чутливість та ін.), до зниження продуктивності інтелектуальної діяльності (знижена активність, низька продуктивність) тощо¹.

Психічні страждання (на моральному рівні) – це багаторівневий комплекс почуттів та емоційних станів людини, насичений негативними переживаннями, що виникають під впливом психологічно деструктивних подій, глибоко зачіпають провідні морально-етичні цінності особистості, порушують відчуття благополуччя, самоцуття та змінюють діяльність.

Основою судово-психологічного дослідження (експертизи) щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди є фундаментальні положення наукової психології та методичні напрацювання у галузі судової психологічної експертизи.

1 Василюк Ф. Е. Жизненный мир и кризис : типологический анализ критических ситуаций. *Психологический журнал*. 1995. Тбілісі 16, № 3. С. 90–101; 69. Титаренко Т. М. Психологія життєвої кризи : монографія. Київ : Агро-промвидав України, 1998. 348 с.; 74. Аликина Н.В. Ущемление личности (некоторые правовые и психологические аспекты). *Криминалистика и судебная экспертиза : межведомственный научно-методический сборник*. Киев : Министерство юстиции Украины, 2003. Вып. 51. 443 с. С.196–205; Єгорова Т.М., Сліпець О.О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи за справами про заподіяння моральної шкоди дітям. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : збірник наукових праць. Харків «Право», 2007. С. 442 –445; 83. Журавльова М. О. Обґрунтованість використання презюмованої моральної шкоди експертами-психологами. *Слово національної школи суддів України* : фак. загальнодерж. наук.–практ. та наук.–метод. вид. 2020. № 3 (32). С. 170–177. DOI : 10.37566/2707–6849– 2020–3(32)–15 (дата звернення 10.12.2023); Журавльова М. О. Особливості дослідження моральної шкоди в кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Київ : МЮУ, 2017. Вип. 17. С. 401–406. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2017_17_55 (дата звернення 11.12.2023); уравльова М. Методика проведення психологічної експертизи моральних страждань, завданих групі осіб. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2021. Випуск 3 (25). URL : <https://core.ac.uk/download/543124767.pdf> (дата звернення 10.09.2024); Забара І. М. Теоретичні питання визначення моральної (немайнової) шкоди в законодавстві України // *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 1999. Вип. 14, ч. 2. 99 с.; Кокун О. М., Антосик С. М. Відшкодування моральної шкоди : психологічні аспекти / О. М. Кокун, С. М. Антосик // *Адвокат*. 1998. № 4. С. 17 – 21; Лісничка Т. В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 208 с.; Палиюк В. П. Возмещение морального (неимущественного) вреда : монография. 2–е изд., исп. и доп. Київ : Право, 2000. 272 с.; Паліюк В. П. Умови відшкодування моральної (немайнової) шкоди // *Відшкодування моральної шкоди* : коментар, законодавство, судово практика / За заг. ред. М. К. Галантича. Київ : Юрінком Інтер, 2013. С. 54 – 65; Полішюк Н. Л. Поняття та значення інституту моральної шкоди в цивільному праві України. *Юридична наука*, 2011. № 6. С. 31–36; Прудка, Л. Психологічні передумови заподіяння моральної шкоди. Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права : матеріали міжнародної науково– практичної інтернет–конференції м. Одеса, 28 лютого 2019 р. / за ред. В.П. Маковія, О.Л. Зайцева. Одеса : ОДУВС, 2019. С.79–81.

До основних принципів судово-психологічного дослідження належать : принцип системного підходу, принципи єдності свідомості та діяльності, детермінізму, особистісного підходу, рівневого та динамічного аналізу, каузальний принцип, принцип об'єктивності¹.

Загальний механізм впливу психотравмувальної ситуації у Методиці розглянуто за такою моделлю : протиправна (неправомірна) подія, що становить предмет розгляду у справі, уражає систему цінностей та провідних потреб особистості ⇒ виникнення негативних емоційних переживань ⇒ сформовані раніше провідні потреби втрачають актуальність, деформуються, заміщуються на мотиви уникнення, подолання перешкод, створених цією подією ⇒ докладання додаткових зусиль для подолання перешкод ⇒ стійкий психологічний дискомфорт, негативні емоційні переживання, що пролонговані в часі ⇒ додаткові зусилля для відновлення попереднього чи пристосування до зміненого психічного стану та до обставин у змінених умовах життя ⇒ збільшення та домінування емоційної напруги / психічного дискомфорту ⇒ порушення базових структур особистості та її оптимального соціального функціонування ⇒ ураження особистості (страждання на моральному рівні).

Логічна організація експертного дослідження психічних (моральних) страждань полягає у конкретизації одиниць аналізу та виділення основних і факультативних ознак, що дозволить встановити наявність або відсутність цього психологічного феномену, його атрибутивні характеристики та відносини з іншими психологічними фактами.

Ознаки, на підставі яких надається кваліфікуюча оцінка окремих психологічних феноменів :

- необхідні : ознаки, без яких явище втрачає свою якість, перестає бути самим собою; необхідні основні (суттєві) – ознаки, що зумовлюють усі інші необхідні ознаки (похідні);
- похідні – ознаки, що зумовлені основними; власне похідні – ознаки, що властиві лише явищам певного класу; не власне похідні – ознаки, що властиві не лише явищам певного класу;
- випадкові – ознаки, без яких явище не втрачає своєї якості;

¹ Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 367 с.; Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2007. 244 с.; Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.; Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособие для юрид. вузов и фак., обучающихся по спец. «Правоведение». Харьков : Основа, 1990. 198 с.; Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Академічний курс : підручник. Київ : «Видавничий Дім «Ін Юре». 2004. 424 с.; Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов : Вища шк., 1987. 142 с.; Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.; Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження : навч.- метод. посіб. : монографія. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 206 с. С. 199–205 та

випадкові невід’ємні – ознаки, які притаманні всім явищам певного класу; випадкові від’ємні – ознаки, які притаманні лише окремим явищам того чи іншого класу, але не всім.

Усі перелічені ознаки класифікують на: позитивні (вказують на наявність у явища властивостей або відносин); негативні (вказують на відсутність у явища властивостей або відносин); атрибутивні (характеризують власне явище); реляційні (характеризують явище стосовно інших явищ).

Визначення одиниці аналізу дослідження психічних (на моральному рівні) страждань вимагає, насамперед, визначення самої структури цього психологічного феномену, що дозволить дослідити його, рухаючись шляхом від елементарного до складного.

Елементарною одиницею психічних (моральних) страждань є емоційні реакції та почуття (негативні переживання). Мінімальною операцією дослідження моральних страждань є встановлення їхнього смислу – детермінованість посягання на глибинні особистісні структури.

До основних ознак психічних страждань (на моральному рівні) належать :

а) порушення (ураження) соціальної сутності особистості (глибинних особистісних структур, підданих посяганням);

б) виражені емоційні реакції (негативні переживання), пов’язані з ураженням глибинних особистісних структур, підданих посяганням.

До факультативних (перемінних) ознак страждань (на моральному рівні) належать :

а) посягання на особисті цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи; на самооцінку, усталену систему міжособистісних зв’язків та відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров’я, на соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо;

б) емоційний профіль страждань у вигляді різноманітних реакцій залежно від індивідуально-психологічних особливостей особистості, системи її цінностей, притаманного їй способу емоційного реагування та ситуативних фонових реакцій (страх, гнів, імпульсивність, психічна напруженість, тривога, посттравматичні стресові стани, дистрес, почуття провини, сором, образа, почуття краху, самотності та ізолюваності, почуття втрати сенсу життя та ін.);

в) негативні зміни у соціальному функціонуванні особистості : переорієнтування життєвих цінностей та світогляду; вплив на вольову регуляцію поведінки, на мотивацію досягнення та зміни в основних сферах соціальної активності; зниження самооцінки; згорання соціальних зв’язків; зниження пізнавальної активності, фізичного тону та з’явлення супутніх функціональних розладів; змушеність додаткових витрат психофізіологічних ресурсів; різноманітні форми дезадаптивної поведінки тощо.

У Методиці моральні страждання розглянуто як психологічну підставу для вирішення судом правового питання щодо заподіяння особі моральної шкоди.

Як показує експертна практика, питання щодо можливості уніфікувати та формалізувати діапазон моральних страждань, завданих особі внаслідок порушення її законних благ, є донині дискусійним. Зокрема, не зважаючи на те, що в психології здавна застосовують різноманітні методи формалізації, квантифікації, структурування та ін. ознак психічних явищ і психологічних феноменів з метою їхнього опису, системного, структурного та статистичного аналізу, окремі науковці вважають неможливим об'єктивізувати складники структури моральних страждань особистості у математичних значеннях.

У Методиці надано обґрунтування структуризації, формалізації моральних страждань та визначення орієнтовного розміру їхнього відшкодування.

Розрахунок орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань ураховує увесь комплекс психологічно значущих ознак, встановлених за результатами дослідження, і слугує саме орієнтиром для суду під час прийняття відповідного рішення.

Зазначаємо, що експерт-психолог не вдається до вирішення правових питань стосовно певного виду правопорушення, оскільки правову кваліфікацію правопорушення надано в документі про призначення експертизи / залучення експерта. Для проведення психологічного дослідження правова кваліфікація має значення відомостей (експертно значущих вихідних даних) про параметри ситуації, що детермінували виникнення в підекспертної особи відповідних моральних страждань.

Вихідним критерієм для визначення орієнтовного розміру відшкодування моральної шкоди у Методиці застосовано поняття «презюмовані моральні страждання», які, за загальним, соціально прийнятним уявленням, має відчувати «середня», «нормально» реагуюча людина на вчинене стосовно неї протиправне діяння.

У Методиці надано перелік матеріальних еквівалентів розмірів презюмованих моральних страждань, які виражено у кількості мінімальних заробітних плат для різних видів правопорушень. Підсумковий орієнтовний розмір може як зменшуватися, так і збільшуватися, для чого застосовують коригуючі коефіцієнти. Зокрема, розмір коригуючих коефіцієнтів залежить від індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, його основних цінностей та потреб, ступеня особистісної значущості ситуації ураження його прав, глибини негативних переживань, наявності та глибини негативних змін у психічній сфері та у соціальному функціонуванні та ін. Такий математичний підхід є зручним, прозорим, універсальним і психологічно зрозумілим, оскільки спирається

на психологічні категорії та психологічні аспекти подій, досліджувані у справі.

Висновки щодо орієнтовного розміру відшкодування особі (позивачу, потерпілому) моральних страждань, пов'язаних з протиправним діянням або з бездіяльністю, мають імовірний характер, оскільки остаточне рішення з цього питання є прерогативою суду.

У Методиці визначено об'єкт, предмет, підстави, завдання, умови та порядок проведення психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди з метою встановлення наявності / відсутності моральних страждань, що пов'язані з психологічно деструктивним посяганням на соціальну сутність особистості та прав, охоронюваних законом.

Практичну валідність Методики доведено результатами її впровадження в експертну практику за реєстровим кодом 14.1.75¹.

2.

ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ

Досвід – сукупність знань, умінь, навичок тощо, здобутих у процесі життя, на практиці.

Емоції – психічне відбиття (реакція) у формі безпосереднього суб'єктивного переживання змісту явищ і ситуацій, зумовлене ставленням їхніх властивостей до потреб суб'єкта; суб'єктивна форма вираження потреб. Е. виражають оцінне ставлення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають реалізації діяльності, до конкретних досягнень, до реальних або можливих ситуацій та ін.

Життєва криза – а) психологічний феномен, що характеризується наявністю певної несподіваної події у житті людини, яка спричинила деструктивний / руйнівний вплив на її провідні цінності, потреби, цілі, перспективи, основні сфери діяльності (відносини зі значущим оточенням, професійна діяльність, соціальний статус, здоров'я тощо), змінила соціальне функціонування особистості, порушивши оптимальну життєву активність та безперервну течію життя; б) критичний момент и поворотний пункт на життєвому шляху; в) складний стан, зумовлений значущою проблемою,

¹ Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України: дод. 6 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 року № 301/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 02.08.2024); Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 року № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024).

яку людина не в змозі вирішити звичними способами діяльності або у нетривалий період часу; г) серйозне потрясіння, що зберігає певний шанс виходу на колишній рівень життя; д) подія, що перекреслює наявні життєві задуми, залишаючи єдиний вихід – зміну самої особи; е) домінування деструктивного емоційного фону різної інтенсивності, зумовленого критичними для особистості обставинами.

Життєва програма (психол.) – комплекс стратегічних (віддалених) і близьких цілей життя людини та способів їх досягнення, сукупність професійно–трудових, соціально–культурних якостей і виявів духовного світу.

Індивідуально–психологічні особливості особистості – сукупність специфічних відносно стійких психодинамічних властивостей психіки людини, які проявляються у її поведінці та діяльності.

Моральні страждання – комплекс вищих почуттів та емоційних станів людини, насичений негативними переживаннями, що виникають під впливом психологічно деструктивних подій, глибоко зачіпають провідні морально–етичні цінності та структуру особистості, порушують відчуття благополуччя, самопочуття та змінюють діяльність.

Мотиваційна сфера особистості – сукупність мотиваційних утворень : потреб, диспозицій (мотивів), цілей, установок, поведінкових патернів, інтересів. Розвиненість мотиваційної сфери характеризується її широтою (діапазоном мотиваційних факторів), гнучкістю (різноманітністю засобів задоволення однієї потреби) та ієрархією (співставленням домінуючих та підпорядкованих мотивів).

Особистісний смисл – усвідомлене, внутрішнє пояснення діяльності; усвідомлена значущість об'єктів і явищ дійсності у життєдіяльності суб'єкта; індивідуально–специфічна, особистісно–пристрасна характеристика.

Презюмовані моральні страждання (у психол. значенні) – це страждання, які психологічно закономірно виникають в будь–якої особи у ситуації неправомірного утиску (блокування) її провідних потреб як на біологічному, так і на соціальному рівнях.

Психологічне благополуччя – багаторівневий комплекс базових потреб та мотивів особистості, збереженість психофізіологічних функцій, що забезпечують позитивне функціонування людини відповідно до її відчуття суб'єктивної життєздатності.

Психологічний анамнез – сукупність відомостей про особливості психічного розвитку особи, її соціального функціонування, життєвого шляху, індивідуально–психологічних особливостей та ін., що отримують за допомогою опитування (суб'єктивний анамнез) та аналізу документальних відомостей (об'єктивний анамнез).

Психотравмувальна ситуація – конфліктна, кризова подія (комплекс подій), що ускладнює або унеможливорює задоволення актуальних потреб

особи; має потенційно руйнівний вплив на систему цінностей особистості, на її емоційний стан, на соціальну адаптацію та соціальне функціонування.

Світогляд – інтеграція досвіду, знань і самосвідомості у ціннісну картину світу, яка зумовлює життєву орієнтацію людини, її ставлення до дійсності та до себе.

Ситуація (у психол. значенні) – складна система сигналів, які особистість сприймає у певний період часу від зовнішньої реальності та внутрішнього (суб'єктивного) світу; суб'єктивне сприйняття особистістю факторів оточуючої дійсності. С. – це сукупність обставин, одна (або більше) із яких у складні / кризові життєві періоди може набути домінуючого значення і визначати поведінку особистості з метою виходу із цієї ситуації.

Ситуація проблемна – протиріччя, що не має однозначного співставлення з обставинами та умовами, за яких розгортається діяльність суб'єкта. С.п. характеризує взаємодію суб'єкта з його оточенням, а також психічний стан особистості, яка бере участь в об'єктивній (реальній) і суперечливій за змістом ситуації.

Соціальна сутність особистості – соціальна природа людини як суб'єкта соціокультурного життя, носія індивідуальності у контекстах соціальних відносин, спілкування та предметної діяльності.

Стиль життя – єдність змістовно-світоглядних і формально-композиційних аспектів соціально-психологічної активності людини, специфічна виразність життєвиявлення.

Якість життя – а) інтегральна характеристика специфіки життя, що відображає зміст, соціальну спрямованість, основні форми життєдіяльності особистості (праця, побут, сім'я, дозволя); б) відчуття загальної задоволеності життям, рівень душевного комфорту, що визначається мірою відповідності реального існування особистості її ідеалам, цінностям і прагненням.

Примітка : див. наступні джерела¹.

3. ОБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Об'єктами психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди є особистість – людина як соціальний суб'єкт, сукупність джерел інформації (матеріали справи, продукти психічної діяльності тощо), що відображають відомості про психічну діяльність під експертної особи за обставин справи, що перебуває у провадженні органів досудового розслідування чи суду.

¹ Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.; Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.; Синявський В. В., Серегеєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.

4. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Предметом судово-психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди є сукупність фактичних даних, отриманих із використанням спеціальних знань у галузі психології, що відображають специфіку діяльності (соціально-психологічне функціонування) та психічного стану під експертної особи за обставин, що досліджуються у справі.

5. СУБ'ЄКТИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», суб'єктами судово-експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їхні територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом¹.

Проведення судово-психологічної експертизи стосовно потерпілих за злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, відповідає галузі знань за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження»².

6. ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ, ЩО ВИРІШУЮТЬСЯ МЕТОДИКОЮ

1. Встановлення наявності / відсутності психотравмувального впливу ситуації, що розглядається (розслідується) у справі (провадженні), на під експертну особу.

2. Встановлення наявності / відсутності психічних (на моральному рівні) страждань під експертної особи, їх характеру, ступеня інтенсивності та тривалості впливу на основні сфери її життєдіяльності.

3. Встановлення наявності / відсутності причинно-наслідкового зв'язку між психотравмувальним впливом ситуації, що розглядається

1 Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 року № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 26.08.2024)

2 Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 6 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 року № 301/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 02.08.2024).

(розслідується) у справі (провадженні), та характером моральних страждань під експертної особи.

4. Визначення орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань.

7. ПИТАННЯ, ЩО СТАВЛЯТЬ НА ВИРІШЕННЯ СУДОВОМУ ЕКСПЕРТОВІ

Відповідно до пункту 6. 6 розділу VI Науково–методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Мін'юсту України №53/5 від 08.10.1998, зі змінами¹, на вирішення судово–психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди ставлять такі питання (орієнтовний перелік) :

1. Чи є у під експертної особи П.І.Б. зміни в емоційному стані, індивідуально–психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості і виникли внаслідок впливу певних обставин (зазначити обставини : безпідставне обвинувачення, незаконне позбавлення волі, наклеп, образа, заподіяння шкоди її громадським інтересам тощо)?

2. Чи є ситуація, що досліджується у справі (провадженні), психотравмальною для особи П.І.Б.? Якщо так, то чи завдані особі П.І.Б. моральні страждання?

3. Якщо особі П.І.Б. завдані моральні страждання, який орієнтовний розмір становить грошове відшкодування (компенсація) за завдані страждання?

8. ВИЗНАЧЕННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ЕКСПЕРТА

До компетенції судового експерта–психолога під час проведення дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди належать : встановлення психологічних факторів (чинників) та механізмів, у результаті яких в особи відбулися негативні зміни в індивідуально–психологічних проявах, в оптимальному психічному стані, у провідних сферах діяльності, у соціальній адаптації та соціальному функціонуванні як особистості; визначення орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань.

¹ Науково–методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 року (із змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 03.09.2024).

До компетенції судового експерта-психолога не належить вирішення питань етичного, філософського, медичного (у тому разі – психіатричного), правового характеру (у тому разі – встановлення заподіяння моральної шкоди).

9.

МЕТОДИ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАПОДІЯННЯ МОРАЛЬНИХ СТРАЖДАНЬ ОСОБИ ТА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Діалектичні, формально-логічні, загальнопізнавальні (опис, порівняльний аналіз, інтерпретація, індукція, синтез, планування, моделювання тощо); статистичні (збирання, обробка та аналіз даних, отриманих у ході дослідження), прогнозування.

Окремі методи психологічного дослідження (контент-аналіз, інтен-аналіз, герменевтичний та контекстуальний аналіз, моделювання, метод спрямованого спостереження, метод спрямованої бесіди, психодіагностичні методи та ін.).

Спеціальні методи судово-психологічного експертного дослідження (методики відповідно до їхніх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз¹).

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.05.1998 № 53/5, зі змінами (далі – Інструкція), визначення способу проведення експертизи належить до компетенції експерта².

10.

ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ У СПРАВАХ ЩОДО ЗАПОДІЯННЯ МОРАЛЬНИХ СТРАЖДАНЬ ОСОБИ ТА ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ

Загальний порядок виконання експертом дослідження визначено положеннями Інструкції та Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від

1 Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 року № 1666/5 (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024).

2 Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.08.2024).

08.10.1998 № 53/5, зі змінами та доповненнями (далі – Науково–методичні рекомендації)¹.

10.1 Попереднє (підготовче) дослідження

Основними завданнями, які мають бути вирішеними на стадії попереднього дослідження є : з'ясування мети дослідження, оцінювання наданих матеріалів з точки зору їхньої достатності для вирішення поставлених завдань, формування первинного уявлення щодо досліджуваних об'єктів, побудова гіпотез, планування експертного дослідження.

На етапі попереднього дослідження вирішують такі основні завдання : з'ясування мети та завдань дослідження; визначення питань, що належать до компетенції експерта–психолога; оцінювання наданих на дослідження матеріалів з точки зору їх належного оформлення та достатності для вирішення поставлених завдань; формування первинного уявлення щодо досліджуваних об'єктів; побудова гіпотез; складення плану експертного дослідження.

Алгоритм 1 – з'ясування мети та завдань дослідження

Відповідно до чинного законодавства України, що регулює судово-експертну діяльність, підставою для проведення експертизи є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом, у якому обов'язково зазначають її реквізити, номер справи або кримінального провадження, або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти, що підлягають дослідженню.

Мету та завдання дослідження визначають у питаннях, що сформульовані у постанові, ухвалі суду, зверненні (заяві) сторони захисту, яка має право самостійно залучати експерта на договірних умовах для проведення експертизи².

Алгоритм 2 – визначення питань, що належать до компетенції експерта–психолога

У цьому алгоритмі експерт визначає відповідність формулювання

1 Науково–методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 року (із змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 03.09.2024).

2 Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.08.2024).

питань Науково–методичним рекомендаціям¹, предмету психологічної експертизи цього виду / підвиду та межах компетенції експерта–психолога.

Якщо питання у постанові (ухвалі, заяві) сформульовано неясно, але зміст питань експертів зрозумілий, то, відповідно до Інструкції, після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта), експерт може надати відповідні роз'яснення та викласти питання у коректному формулюванні. У разі виникнення сумніву щодо змісту завдань та обсягу доручення експерт має право невідкладно заявити клопотання органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), щодо уточнення поставлених питань.

Якщо поставлені питання виходять за межі спеціальних знань експерта, він має право відмовитися від проведення експертизи, направивши замовнику мотивоване повідомлення.

Алгоритм 3 – оцінювання наданих на дослідження матеріалів в аспектах їхнього належного оформлення та достатності для вирішення поставлених завдань

При первинному ознайомленні з наданими на дослідження матеріалами встановлюють особливості їх пакування, цілісність об'єктів : томи кримінального провадження мають бути прошитими та пронумерованими, аркуші – пронумерованими, нумерація аркушів – не порушеною. Копії документів (наприклад, медичних), що складаються з декількох аркушів, мають бути прошитими, пронумерованими та належно засвідченими; оригінали з декількох аркушів – пронумерованими.

Якщо отримані матеріали оформлено з порушеннями, що виключають можливість організації проведення експертизи, до замовника направляють відповідний лист, у якому керівник експертної установи терміново у письмовій формі повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта). У разі невживання органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), належних заходів для усунення цих перешкод, керівник експертної установи по закінченні тридцяти календарних днів від дня направлення повідомлення (листа) повертає йому матеріали, а експертиза знімається з виробництва.

У разі наявності певних порушень в оформленні документів, які не виключають їхнього коректного використання (наприклад, не пронумеровані аркуші матеріалів провадження, додаткові матеріали не прошито, порушено нумерацію аркушів тощо, але документи мають необхідні реквізити), експерт надає опис виявлених особливостей у вступній частині висновку експерта.

¹ Науково–методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 року (із змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 03.09.2024).

У випадках недостатності документальних відомостей, що мають значення для проведення дослідження, експерт, користуючись своїми процесуальними правами, спрямовує замовнику клопотання про надання додаткових матеріалів¹. У клопотанні доцільно навести перелік документів, необхідних для дослідження (наприклад, відомостей про особистість підекспертного, які можуть міститися у характеристиках, у протоколах допитів рідних, педагогів, медичних працівників, колег, знайомих тощо). Отримання якомога більшого обсягу вихідних даних дозволяє виконати експертизу відповідно до принципів повноти й об'єктивності, визначених у статті 3 Закону України «Про судову експертизу».

Для організації проведення психологічного обстеження експерт складає клопотання про забезпечення з'явлення підекспертного до експертної установи (або до експерта, який не є фахівцем експертної установи), яке скеровують до замовника експертизи.

У разі незадоволення у регламентований строк клопотання, експерт, керуючись відповідними пунктами Інструкції, складає повідомлення про неможливість надання висновку, експертне провадження знімається з виробництва, а надані на дослідження матеріали повертають замовникові.

Алгоритм 4. Встановлення підстав, що виключають проведення експертизи / дослідження.

Підставами, які виключають проведення експертизи / дослідження, є : постановка питань, що виходять за межі компетенції експерта–психолога (наприклад, щодо встановлення настання психічного розладу або порушення стану фізичного здоров'я внаслідок протиправної події тощо); не з'явлення підекспертної особи для проведення експертного обстеження чи відмова від експертної бесіди.

Алгоритм 4. Уточнення експертних завдань.

Якщо питання в постанові / ухвалі / заяві про залучення експерта, сформульовані неясно, але зміст питань експертові зрозумілий, то відповідно до Інструкції, після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи, експерт може надати відповідні роз'яснення й викласти питання в коректній редакції.

Алгоритм 5. Оцінювання наданих матеріалів з точки зору їхньої достатності для вирішення поставлених питань.

У разі недостатності документальних відомостей для вирішення експертних завдань, експерт, користуючись своїми процесуальними правами, спрямовує особі, яка призначила експертизу (залучила експерта), клопотання про надання додаткових матеріалів. У клопотанні перелічують

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 року № 4038–XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 26.08.2024); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.08.2024).

документи, необхідні для дослідження. Доцільним є наведення переліку відомостей, які мають бути відображені в характеристиках (виробничих, за місцем проживання, педагогічних, психологічних), у протоколах допитів рідних, педагогів, медичних працівників тощо. Отримання якомога більшої кількості матеріалів, у яких відображено особливості особистості підекспертного та його діяльності, дозволяє провести дослідження відповідно принципів повноти й об'єктивності дослідження, передбачених ст. 3 Закону України «Про судову експертизу».

Також складається клопотання про з'явлення підекспертної особи для проведення експертного обстеження (дослідження).

У разі незадоволення клопотання у регламентований строк, керуючись відповідними пунктами Інструкції, судовий експерт складає повідомлення про неможливість надання висновку, а матеріали справи (провадження) повертають особі (органу), яка (–ий) призначила (–ив) експертизу.

Алгоритм 6. Розроблення попередніх версій.

Експертна версія (гіпотеза) є попереднім припущенням, покладеним в логічну основу планування подальшого дослідження. Експертні версії будують на основі завдань та на підставі інформації, яку отримують у ході попереднього вивчення наданих на дослідження об'єктів з метою з'ясування та пояснення специфічного кола обставин, які у ході дослідження набувають доказового експертного значення або спростовуються отриманими результатами. Кількість експертних версій не є обмеженою, оскільки усі дослідницькі дії експерта супроводжується безперервним формуванням і перевіркою гіпотез. Цей процес пізнання дозволяє спланувати дослідження, коригувати його хід, аргументувати правильність експертного рішення та формування висновків тощо.

Алгоритм 7. Складання плану експертного обстеження. На підставі попереднього вивчення матеріалів визначають необхідний комплекс алгоритмів, методів дослідження та послідовність їх застосування, зокрема:

- визначення умов, за яких буде проведено експертне обстеження (у службовому кабінеті психолога чи у спеціальному приміщенні). Основними вимогами щодо умов проведення експертного психологічного обстеження особи є: конфіденційність, наявність робочого місця для експерта та підекспертної особи. У разі неможливості підекспертного з'явитися з об'єктивних причин до експертної установи (експерта–психолога), відповідно до ст. 6 Закону «Про судову експертизу» особа або орган, які призначили експертизу (залучили експерта) повинні забезпечити безперешкодний доступ до об'єкта дослідження і належні умови праці;
- складання плану експертної бесіди, визначення методів експериментально–психологічного дослідження, створення

бланків для фіксації результатів експериментально–психологічного обстеження та бесіди, забезпечення технічним приладдям тощо.

10.2 Аналітичне дослідження

Аналітичне дослідження складається з психологічного аналізу матеріалів справи (провадження) та долучених до них додаткових матеріалів; діагностично спрямованої бесіди, експериментально–психологічного (психодіагностичного) обстеження особистості під експертного, оброблення отриманих результатів та їхнього порівняння, комплексного оцінювання результатів та формування висновків.

Метою аналітичного дослідження є виявлення основних та перемінних (факультативних) ознак, характерних для психічних (на моральному рівні) страждань під експертної особи, які виникли під впливом психологічно деструктивної ситуації, що досліджується у справі (провадженні).

До основних ознак психічних страждань (на моральному рівні) належать :

а) порушення (ураження) соціальної сутності особистості (глибинних особистісних структур, підданих посяганням);

б) виражені емоційні реакції (негативні переживання), пов'язані з ураженням глибинних особистісних структур, підданих посяганням.

До факультативних (перемінних) ознак психічних страждань (на моральному рівні) належать :

а) обставини посягання на : особисті цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи; самооцінку, усталену систему міжособистісних зв'язків та відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров'я; на соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо;

б) емоційний профіль страждань у вигляді різноманітних реакцій залежно від індивідуально–психологічних особливостей особистості, системи її цінностей, притаманного їй способу емоційного реагування та ситуативних фонових реакцій (страх, гнів, імпульсивність, психічна напруженість, тривога, посттравматичні стресові стани, дистрес, почуття провини, сором, образу, почуття краху, самотності та ізолюваності, почуття втрати сенсу життя та ін.);

в) негативні зміни у соціальному функціонуванні особистості : переорієнтування життєвих цінностей та світогляду; вплив на вольову регуляцію поведінки, на мотивацію досягнення та зміни в основних сферах соціальної активності; зниження самооцінки; згорання соціальних зв'язків; зниження пізнавальної активності, фізичного тону та з'явлення супутніх функціональних розладів; змушеність додаткових витрат психофізіологічних ресурсів; різноманітні форми дезадаптивної поведінки тощо.

Виходячи зі змісту ознак психічних страждань (на моральному рівні), для вирішення експертних завдань на стадії аналітичного дослідження необхідно визначити :

- соціально–психологічні параметри ситуації, що розглядається у цивільній справі (розслідується у кримінальному провадженні);
- особливості психічної діяльності підекспертної особи у межах досліджуваної ситуації,
- наявність / відсутність та характер змін в емоційному стані, індивідуально–психологічних проявах та у соціальному функціонуванні підекспертної особи (потерпілого, позивача) у межах досліджуваної ситуації.

10.2.1 Психологічний аналіз матеріалів, наданих на дослідження

На етапі вивчення матеріалів справи (провадження) з'ясовують факти протиправної (неправомірної) події, конкретизують експертні завдання відповідно до інформативних можливостей наданих матеріалів, визначають психологічно значущі факти (явища), які відповідають завданням, поставленим перед експертом, та дозволяють їх вирішити.

Алгоритм 1 – структурування матеріалів, що досліджуються.

Матеріали справи (провадження) для зручності проведення аналізу доцільно розподілити на такі умовні групи : відомості про загальну характеристику ситуації (про обстановку, обставини, динаміку, наслідки тощо); відомості про індивідуально–психологічні особливості підекспертного (його мотиваційну сферу, систему ціннісних орієнтацій, відносин із оточуючими, про основні сфери його життєдіяльності; про психічний стан та особливості поведінки в ситуації, що є предметом розгляду у справі; про негативні зміни у структурі особистості та психічному стані, про стан здоров'я тощо); відомості про поведінку заподіювача шкоди в ситуації, що розглядається.

Важливого значення має позовна заява, зміст якої надає можливість попередньо оцінити особливості сприймання та оцінки підекспертною особою події, що розглядається у справі, надає необхідні орієнтири для проведення подальших етапів роботи з цією особою.

Алгоритм 2 – психологічний аналіз біографічних відомостей про підекспертну особу у період часу, що передував виникненню на її життєвому шляху ситуації, яка досліджується у справі (провадженні).

Під час проведення аналізу відомостей у матеріалах справи (провадження) застосовують біографічний метод, за допомогою якого встановлюють особливості життєвого шляху особистості підекспертного через призму онтогенезу – закономірностей його психічного розвитку та індивідуального досвіду.

Аналізують матеріали стосовно природного сегменту соціального життя підекспертного, у межах якого він найбільш оптимально реалізував своє соціальне функціонування відповідно до власних потреб, цінностей, прагнень, життєвих перспектив тощо (місце та зміст його життєдіяльності, коло оточення, зміст основних сфер діяльності, характер та способи вирішення проблемних ситуацій та ін.).

Особисто значущі події підекспертного та специфіка його досвіду щодо вирішення проблемних життєвих ситуацій, особливості світогляду, система цінностей, мотивотворних чинників поведінки, характер емоційного фону діяльності, система відносин, соціальний статус, характер соціальної активності та зміст основних сфер діяльності тощо відображено у продуктах діяльності підекспертного (у листах, щоденниках, творах тощо), у характеристиках, в інформації, повідомленої свідками (родичами, знайомими, колегами та ін.).

До біографічних документальних джерел належать такі матеріали:

а) щоденники – характеризують внутрішні спонукання особистості, містять відомості про минулі й поточні події її життя, відображають безпосередні враження та почуття. Слід мати на увазі, що зафіксована у щоденниках інформація не завжди відповідає дійсним подіям і може бути плодом уяви, фантазій, мрій, бажань та прагнень. Водночас щоденник надає унікальну можливість вивчення складного та, скоріш за все, прихованого світу особистості;

б) листи, записки – відображають факти повсякденного життя автора, його психічного стану на момент складення листа, характер усвідомлення життєвих подій, відомості про мотиви власних вчинків, відображення ставлення до адресата або до інших осіб. Із листів можливо отримати інформацію про особисті зв'язки автора, про коло його спілкування, плани на майбутнє тощо;

в) продукти діяльності – відображають індивідуальні особливості підекспертної особи, рівень розвитку її інтелектуальної сфери, ставлення до оточення та до певних подій, емоції, почуття тощо. Якщо творчість підекспертного набула визнання в соціумі (грамоти, заохочення, нагороди та ін.), значно збільшується об'єктивність експертної оцінки рівня його розвитку та особливостей соціального функціонування;

г) офіційні біографічні документи – свідоцтва про народження, про шлюб, про освіту, копія паспорту, трудова книжка (або її копія), особова справа кадрових військових та працівників правоохоронних органів, характеристики за місцями навчання, проживання та роботи. Найчастіше в офіційних документах не містяться відомості про внутрішній світ людини, натомість у них відображено головні періоди її життя та їхній зміст;

д) показання свідків події, родичів, друзів, інших осіб – інформація, отримана з матеріалів справи про підекспертного, є описом його

особистості та діяльності. Такий опис є особистою думкою зазначених осіб, яка залежить від особливостей їхнього сприймання та оцінки особистості підекспертного. Не зважаючи на те, що ця інформація є інваріантною, під час проведення експертного аналізу можливо визначити найбільш повторювані смислові елементи у показаннях свідків стосовно особистості підекспертного. При цьому, слід враховувати, що збільшення часового інтервалу між колишніми контактами свідка з підекспертною особою відбивається на точності згадування: чим рідше свідок взаємодівав із підекспертним, тим точніше він запам'ятав обставини контактів та зміст розмов між ними; до того ж, менш значущі, побутові розмови у показаннях свідків викладено більш докладно.

Алгоритм 3 – аналіз документальних відомостей щодо соціально-психологічних параметрів досліджуваної ситуації.

Аналіз ситуації виконують з метою встановлення факторів, механізмів та динаміки, що зумовили виникнення конфліктної ситуації (у її психологічному значенні), її змістовної специфікою, спрямували розвиток конфлікту у певний період часу.

Відомості, необхідні для аналізу ситуації, можуть відображатися у протоколах та відеозаписах проведення слідчих дій, у текстових протоколах та аудіозаписах судових засідань, у позовній заяві, письмових поясненнях, у висновках судових експертиз, у медичній документації, у показаннях свідків тощо.

Дослідження матеріалів справи (провадження) передбачає аналіз таких складників:

а) «протоситуація», у межах якої відповідач (підозрюваний, обвинувачений) та позивач (потерпілий) взаємодіяли в період часу, що передував подіям у справі (провадженні). Фіксують документальні відомості про факти спільної діяльності фігурантів (у разі наявності) та момент її переорганізації у зв'язку із інцидентом (стартовим моментом), що з'явився у спільній діяльності та вимагав певного вирішення;

б) власне ситуація, у межах якої відбувалися події, пов'язані з порушенням правових норм. Фіксують такі документальні відомості: межі проблемної (конфліктної) ситуації; факти (об'єктивні обставини, зовнішні умови), що призвели до виникнення проблеми; часові параметри ситуації та її динаміка (завершена або пролонгована; на момент проведення експертного дослідження не є вирішеною та має додаткові наслідки); асиметрія у розумінні фігурантами проблемності ситуації (наприклад, відповідач у своїх показаннях заперечує конфлікт, а позивач вважає ситуацію конфліктною); умови, спрямованість, способи та динаміка дій сторін для вирішення конфлікту).

Алгоритм 4 – аналіз відомостей про особливості діяльності

підекспертного у досліджуваній ситуації (на момент виникнення конфліктної ситуації).

Зазначені відомості можуть відображатися у протоколах слідчих дій, проведених за участю підекспертного, свідків та інших осіб; у текстових протоколах та аудіозаписах судових засідань; у позовній заяві; у письмових поясненнях; у висновках інших видів судових експертиз, у медичній документації, у показаннях свідків тощо.

У досліджуваних матеріалах необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- наявність джерела посягання на соціальну сутність особистості підекспертного : на особисті цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи; самооцінку, систему міжособистісних зв'язків та відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров'я, соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо;
- специфіка негативних емоційних реакцій (страх, гнів, імпульсивність, психічна напруженість, тривога, почуття провини, сором, образа, почуття краху, почуття втрати сенсу життя, фізичний біль та ін.);
- специфіка проявів індивідуально-психологічних особливостей підекспертного у досліджуваній ситуації;
- характер діяльності підекспертного та ступінь його ініціативності у виникненні ситуації, варіативність прийняття рішення щодо запобігання, уникнення проблемної ситуації та способів її вирішення тощо.

Алгоритм 5 – аналіз відомостей про особливості діяльності підекспертного у період часу, що належить до перебігу подальших життєвих подій.

Зазначені відомості можуть відображатися у протоколах слідчих дій, проведених за участю підекспертного, свідків, потерпілих та інших осіб; у текстових протоколах та аудіозаписах судових засідань; у позовній заяві; у письмових поясненнях; у висновках інших видів судових експертиз, у медичній документації тощо.

У досліджуваних матеріалах необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- пролонгованість у часі дії джерела посягання на соціальну сутність особистості (на особисті цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи; на самооцінку, усталену систему міжособистісних зв'язків та відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров'я, на соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо);
- наявність перешкод у реалізації звичного (усталеного) способу життєдіяльності підекспертного, його життєвих планів та перспектив;
- наявність змін у реалізації звичної життєдіяльності підекспертного

(у значущому колі оточення, у побуті, хобі тощо), специфіка усунення (подолання) проблем, змушеність докладання додаткових зусиль;

- наявність змін в основних сферах діяльності підекспертного та специфіка їх усунення (подолання), змушеність докладання додаткових зусиль;
- специфіка (характер та інтенсивність) проявів емоційного стану підекспертного (страх, психічна напруженість, тривога, посттравматичні стресові стани, дистрес, почуття провини, сором, образа, почуття краху, самотності та ізольованості, почуття втрати сенсу життя та ін.) та його пролонгованість у часі;
- наявність змін у структурі особистості підекспертного (в індивідуально-психологічних особливостях та самооцінці, у системі цінностей, світогляді, переконаннях, у вольовій сфері та мотивації досягнень; у життєвих перспективах, системі соціальних зв'язків, у соціальному статусі; зниження пізнавальної активності, фізичного тону та з'явлення супутніх функціональних розладів; додаткові витрати психофізіологічних ресурсів; різноманітні форми дезадаптивної поведінки тощо).

У матеріалах, наданих на дослідження, аналізують відомості щодо особливостей психічної діяльності підекспертної особи в усьому комплексі обставин досліджуваної ситуації. При цьому, у матеріалах справи (провадження) можуть бути зафіксовані суперечливі відомості щодо поведінкових актів підекспертного (наприклад, за показаннями свідків, відповідачів та ін.), які не узгоджуються з усною інтерпретацією підекспертного.

10.2.2 Дослідження методом спрямованої бесіди (інтерв'ю)

Основою експертної бесіди є спогади підекспертного щодо основних етапів свого життя (біографічна бесіда) у період часу, що передував подіям у справі (провадженні); у період часу, що безпосередньо належить до подій у справі (провадженні), та у подальшому.

Біографічна бесіда є тематично спрямованим діалогом, у ході якого підекспертному задають питання, що за своїм змістом та послідовністю підпорядковані завданням експертизи й є інструментарієм спрямованого спілкування.

Самозвіт підекспертного проводиться у вигляді умовно вільного викладу (з урахуванням специфіки спрямованої бесіди), у ході якого необхідно визначити особливості інтелектуальної переробки інформації, специфіку побудови власного оповідання, аргументацію суджень і умовиводів, індивідуальний стиль спілкування та ін.

У ході бесіди з'ясовують : систему ціннісних орієнтацій підекспертного,

його провідних мотивотворних чинників; коло соціальних зв'язків та особливості взаємовідносин з оточуючими; основні форми діяльності; усталені форми поведінки як у звичайних, так і в проблемних (конфліктних, стресових) ситуаціях; специфіку поведінкового та емоційного реагування у звичній життєдіяльності та у стресових ситуаціях; особливості актуального емоційного стану.

Під час проведення бесіди застосовують психологічний метод включеного спостереження, у процесі якого в експерта формуються попередні гіпотези (уявлення) стосовно яскраво виражених індивідуально-психологічних ознак особистості підекспертного, особливостей його емоційних реакцій, що можуть свідчити на користь значущості окремих подій, про які він повідомляє.

Фіксування усної розповіді підекспертного проводиться або у вигляді письмового запису (за загальноприйнятими правилами ведення протоколу бесіди), або (за згодою підекспертної особи) за допомогою аудіозапису / відеозапису.

Алгоритм 1 – біографічна (анамнестична) бесіда.

Мета : отримання анамнестичних відомостей, викладених підекспертним.

Орієнтовний план автобіографічного усного викладу підекспертного : дата і місце народження; характеристика батьківської сім'ї (кількість дітей, рівень життя, побутові умови, рівень освіти батьків та їх соціальний статус, особливості виховання у сім'ї, психологічна атмосфера та взаємовідносини у родині, основні події сімейного життя); особливості психічного та фізичного розвитку (захворювання, загальний стан здоров'я у різні періоди життя, наявність травм головного мозку тощо); характеристика навчальної діяльності в учбових закладах (рівень успішності, улюблені навчальні предмети, мотиви навчання та ставлення до навчання, рівень загальної обізнаності тощо); характеристика взаємовідносин із оточенням (з однолітками, дорослими); відомості про інтереси, хобі; характеристика та обсяг читання у різні періоди життя, улюблені персонажі; історія вибору професії, визначальний фактор у професійному визначенні; сімейний стан, особливості взаємовідносин у сім'ї; наявність шкідливих звичок (зловживання спиртним, паління, уживання наркотичних та токсичних речовин тощо); наявність стійких порушень поведінки (у дитячому, підлітковому, юнацькому віці та у подальшому), притягнення до кримінальної відповідальності, рецидиви скоєння злочинів; наявність суїцидальних думок та вчинків; наявність травм головного мозку (або інших тяжких захворювань); самохарактеристика у різні вікові періоди.

Характер викладу підекспертним своїх біографічних відомостей залежить від особливостей його особистості та інструкцій з боку експерта.

За допомогою методу анамнестичного аналізу експерт створює

малюнок життя підекспертної особи, відбираючи найбільш значущі вихідні дані, що характеризують особистість, історію та закономірності її розвитку, динаміку життєвого шляху. Якщо підекспертна особа уникає повідомлень про окремі факти свого життя або своєрідно декларує їх, слід фіксувати усі повідомлені відомості, які у процесі подальшого інтерпретування отриманих даних мають порівнюватися з документальними відомостями з метою визначення психологічних особливостей особистості підекспертного.

За результатами анамнестичного дослідження формують проміжні висновки щодо ustalених особливостей мотиваційної сфери підекспертного, його характерологічних особливостей, специфіки взаємовідносин із оточуючими, ustalених способів поведінки, особливостей пізнавальної сфери, соціального функціонування та досягнень тощо.

Алгоритм 2 – бесіда стосовно особливостей діяльності, емоційного стану підекспертного у досліджуваній ситуації

Мета : отримання суб'єктивної інформації щодо особливостей діяльності підекспертного у конфліктній ситуації, яка розглядається у справі.

Зазначена частина експертної бесіди полягає у самозвіті підекспертного щодо його сприймання та осмислення суті досліджуваної ситуації, причин її виникнення та варіантів вирішення; про особливості його поведінки у конфліктній ситуації (характер діяльності та ступінь його ініціативності у виникненні ситуації); про способи його емоційного реагування.

Необхідним є самостійне озвучення підекспертним значущого для нього змісту ситуації: у чому саме полягало посягання на його життєві цінності, на світогляд, життєві плани та перспективи, на сформовану систему відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров'я, на соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо.

Алгоритм 3 – аналіз відомостей про особливості діяльності підекспертного у досліджуваній ситуації у період часу, що належить до перебігу подальших життєвих подій.

Мета : отримання суб'єктивної інформації стосовно особливостей діяльності підекспертного у подальший період часу.

У цій частині бесіди підекспертний озвучує інформацію щодо :

- власного сприйняття подальших подій як пролонгований результат посягання на його особисті цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи; на самооцінку, ustalену систему міжособистісних відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров'я, на соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо;
- наявності перешкод у реалізації звичної життєдіяльності, життєвих планів та перспектив;

- наявності змін у реалізації звичної життєдіяльності (у значущому колі соціальних зв'язків, у побуті, хобі тощо) та специфіки їхнього усунення (подолання), змушеності докладання додаткових зусиль;
- наявності змін в основних сферах діяльності (навчанні, роботі, творчій діяльності тощо) та специфіки їхнього усунення (подолання), змушеності докладання додаткових зусиль;
- специфіки (характеру, інтенсивності, тривалості) негативного емоційного стану;
- наявності негативних змін в індивідуально-психологічних особливостях та в самооцінці, у системі цінностей, світогляді, переконаннях, у вольовій сфері та мотивації досягнень; у життєвих перспективах, системі соціальних зв'язків, у соціальному статусі; у стані здоров'я та фізичному тонусі; у вимушеності витрат додаткових психофізіологічних ресурсів; у різноманітних формах дезадаптивної поведінки тощо.

Необхідним є самостійне озвучення підекспертною особою змісту своїх моральних страждань, причинно-наслідкового зв'язку між моральними стражданнями та діями відповідача, можливостей відновлення свого негативного психічного стану і оптимального способу життєдіяльності. Як правило, такий етап є завершальним елементом експертної бесіди.

10.2.3 Експериментально-психологічне дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості

На цьому етапі дослідження застосовують психодіагностичні методи відповідно до поставлених експертних завдань.

У практиці судової психологічної експертизи рекомендовано застосовувати апробовані, валідні та надійні методи психодіагностичного дослідження, за допомогою яких встановлюють індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертної особи, провідні особливості мотиваційної сфери, динамічні особливості структури особистості, специфіку когнітивної сфери, «уразливе місце» у структурі особистості щодо впливу стресових чинників, особливості емоційного стану та емоційного реагування в складних ситуаціях, особливості вольової регуляції та механізми та способи захисної і компенсаторної поведінки тощо.

До орієнтовного переліку апробованих методів експериментально-психологічного обстеження належать : опитувальники та інший психологічний інструментарій для стандартизованого самозвіту й самооцінки підекспертним своєї поведінки, емоційного стану, мотиваційних чинників, рис характеру, окремих психічних процесів, рівня розвитку інтелектуальної сфери та ін.; проєктивні методи та ін.

Визначення способу проведення експертизи (методик, методів дослідження) належить до компетенції експерта¹.

10.3 Зіставлення (порівняння) результатів аналітичного дослідження

На стадії зіставлення (порівняння) застосовують принципи полісистемності та концептуальної валідності (construct validity), які дозволяють надати проміжну оцінку правильності теоретичних концепцій та версій, покладених в основу дослідження.

Завданням етапу зіставлення (порівняння) є виділення стійко повторюваних ознак щодо змін у психічній діяльності підекспертної особи у її емоційній сфері, індивідуально-психологічних проявах, які виявилися у межах дослідженої ситуації.

Параметри порівняння визначено завданнями судово-психологічного дослідження у справах про відшкодування моральної шкоди. До таких параметрів належать :

- структура особистості підекспертного (усталених індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, емоційно-вольової сфери та його діяльності, що сформувалися протягом життя), яка встановлена за результатами аналізу матеріалів справи (провадження), анамнестичного та експериментально-психологічного досліджень, експертної бесіди та спрямованого спостереження;
- структура особистості підекспертного (індивідуально-психологічних особливостей особистості, емоційно-вольової сфери та діяльності) у ситуації за справою, що виявлені за результатами аналізу матеріалів справи (провадження), анамнестичного та експериментально-психологічного досліджень, експертної бесіди та спрямованого спостереження.

До критеріїв (ознак), що визначають індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертної особи і підлягають процедурі порівняння у межах поставлених завдань, належать : провідні мотиваційні чинники поведінки (потреби, мотиви, цілі, ціннісні орієнтації, ідеали, установки, переконання); характерологічні (типологічні) особливості; особливості когнітивної, емоційної та вольової сфер; способи психологічного захисту у стресових ситуаціях.

До критеріїв (ознак), що визначають специфіку діяльності підекспертної особи, належать : потреби (екзистенційні, духовні, естетичні, пізнавальні,

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.08.2024).

потреби у соціальній захищеності та самоактуалізації тощо); актуальні мотиви (їхній зміст, ступінь підпорядкованості усталеним мотиваційно-смісловим системам, зумовленість об'єктивними вимогами ситуації, зв'язок з окремими характерологічними якостями тощо); мета діяльності як провідний мотиватор (осмислення, передбачення результату діяльності); способи діяльності (зокрема, їх відповідність / невідповідність меті та отриманому результату, типові способи поведінки у конфліктних та стресових ситуаціях); результат (ступінь відповідності потребам, очікуванням, планам, меті).

Порівняльний аналіз індивідуально-психологічних особливостей підекспертної особи, її емоційно-вольової сфери та діяльності в ситуації, що досліджується за справою (провадженням), виконують у два етапи.

Етап I – зіставлення результатів аналізу матеріалів справи (провадження), анамnestичного та експериментально-психологічного досліджень індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, емоційної сфери та основних сфер його діяльності, що сформувалися протягом життя.

Алгоритм 1 – порівняння даних, отриманих у ході експертної бесіди, аналізу матеріалів справи (провадження) та експериментально-психологічного дослідження щодо мотиваційних чинників поведінки підекспертного у його загальній життєдіяльності.

Мета : визначення ієрархії мотиваційних чинників діяльності підекспертного та їхньої специфіки у різних ситуаціях життєдіяльності.

Аналізуючи матеріали справи (провадження), дані, отримані у ході експертної бесіди, та результати експериментально-психологічного обстеження щодо мотиваційних чинників діяльності підекспертного, необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- основні потреби (екзистенційні, духовні, естетичні, пізнавальні, у соціальній захищеності та самоактуалізації тощо);
- зміст сформованих (усталених) мотиваційно-сміслових систем особистості підекспертного;
- зміст актуальних (ситуативних) мотивів поведінки та їхня зумовленість об'єктивними вимогами конкретної життєвої ситуації;
- ступінь підпорядкованості актуальних мотивів усталеним мотиваційно-смісловим системам особистості;
- специфіка мотивації поведінки підекспертного у конфліктних та стресових (проблемних, кризових) ситуаціях.

Слід враховувати, що існують мотиваційні утворення, які є іманентно конфліктними – це мотиви з амбівалентним (подвійним) смислом, коли одночасно наявне позитивне та негативне ставлення до предмету діяльності. Визначення такого мотиваційного конфлікту та його типовості

важливо при аналізі емоційного стану підекспертного у конфліктних (проблемних) ситуаціях. У психотравмувальній ситуації різноспрямованість конфліктних мотиваційних тенденцій може призвести до ускладнень або порушень регуляції діяльності, до ускладнень вибору продуктивної лінії поведінки тощо.

Порівняльний аналіз ситуаційних мотивів передбачає не лише встановлення причин їх виникнення, а й підпорядкування провідним усталеним мотиваційно–смісловим системам особистості підекспертного та об'єктивним умовам (наприклад, очікувань з боку оточення, відповідність ситуації нормам поведінки в соціумі та ін.).

Порівняльний аналіз звичних способів поведінки підекспертного, типових для нього способів вирішення складних ситуацій виконують з обов'язковим розкриттям психологічної суті, механізмів та умов проявів у поведінці відповідних рис особистості (мотиваційної сфери, смислових установок та їх реалізації, вольової регуляції діяльності, типових способів поведінки та ін.).

Проміжні результати : визначення ієрархії мотиваційних чинників поведінки підекспертного, структури його діяльності, типових способів реалізації діяльності у різних життєвих ситуаціях (у тому разі – проблемних, конфліктних, стресових, кризових).

Алгоритм 2 – порівняння даних, отриманих у ході експертної бесіди, аналізу матеріалів справи (провадження) та експериментально–психологічного дослідження, щодо індивідуально–психологічних особливостей особистості підекспертного та його емоційно–вольової сфери.

Мета : встановлення своєрідності структури особистості підекспертного та динамічних тенденцій, що визначають стійкість і спрямованість його діяльності; встановлення умов та механізму формування способів емоційного реагування у різних життєвих ситуаціях.

Аналізуючи матеріали справи (провадження), дані, отримані у ході експертної бесіди, та результати експериментально–психологічного дослідження стосовно структури особистості підекспертного, необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки таких динамічних смислових систем :

- характерологічні (типологічні) особливості, особливості вольової регуляції діяльності тощо;
- локус та ступінь чутливості до емоціогенних подразників («уразливі місця» у структурі особистості щодо впливу стресових чинників);
- специфіка емоційного реагування у звичайних, стресових та конфліктних ситуаціях;
- взаємозв'язок типів емоційного реагування та стереотипів поведінки з типологічними особливостями особистості

підекспертного (недовірливість, тривожність, образливість, підозріливість, збудливість, емоційна нестійкість та імпульсивність реакцій, вразливість, завищена/знижена самооцінка, завищений/знижений рівень самоконтролю, інтернальний / екстернальний типи суб'єктивного контролю тощо).

- механізми та способи захисної і компенсаторної поведінки;

Проміжні результати : визначення типологічних особливостей особистості підекспертного, що зумовлюють своєрідність його поведінки у різних життєвих ситуаціях (у тому разі – у проблемних, конфліктних, стресових, кризових), специфіки його емоційної сфери (локус та ступень чутливості до емоціогенних подразників, провідного типу емоційних реакцій), механізмів та способів побудови психологічного захисту та компенсаторної поведінки.

Алгоритм 3 – фіксування результатів (складення таблиць зіставлення). Цей алгоритм є допоміжним; за необхідності (для зручності проведення подальшого аналізу) складають робочі протоколи або таблиці, у яких фіксують виділені значущі ознаки.

Етап II – зіставлення результатів аналізу матеріалів справи (провадження), експертної бесіди щодо діяльності та психічного стану підекспертного у дослідженій ситуації.

Алгоритм 1– порівняння даних, отриманих у ході експертної бесіди та аналізу документальних відомостей щодо соціально–психологічних параметрів «протоситуації».

Мета : визначення обставин подій, характеру та динаміки спільної діяльності (у разі її наявності) відповідача (підозрюваного, обвинуваченого) та позивача (потерпілого), стартового моменту ситуації (інциденту), який виник у їхній спільній діяльності й вимагав певного вирішення.

Аналізуючи матеріали справи (провадження) та дані, отримані у ході експертної бесіди, відносно соціально–психологічних параметрів «протоситуації», необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- зовнішні фактори : обставини проблемної (психологічно конфліктної) ситуації;
- внутрішні фактори : асиметрія у смисловій оцінці фігурантів щодо проблемності (конфліктності) ситуації, причин її виникнення та способів вирішення;
- характер діяльності відповідача (підозрюваного, обвинуваченого) та ступінь його ініціативності у виникненні інциденту;
- характер діяльності підекспертного та ступінь його ініціативності у виникненні інциденту, варіативність прийняття рішення та способів дій щодо уникнення (усунення) проблемної ситуації;

Проміжні результати : визначення обставин ситуації та психологічних

факторів (сміслова оцінка, характер діяльності, ступень ініціативності фігурантів у виникненні інциденту), за яких обставини взаємодії позивача (потерпілого) та відповідача (підозрюваного, обвинуваченого) набули психологічно конфліктного характеру, що потребував певного вирішення.

Алгоритм 2 – порівняння даних, отриманих у ході експертної бесіди та аналізу документальних відомостей щодо соціально-психологічних параметрів ситуації, яка безпосередньо пов'язана з посяганням на соціальну сутність особистості підекспертного.

Мета : визначення параметрів ситуації, що безпосередньо пов'язані з посяганням на соціальну сутність підекспертної особи.

Аналізуючи матеріали справи (провадження) та дані, отримані у ході експертної бесіди щодо соціально-психологічних параметрів дослідженої ситуації, необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- межі обставин, локус дії та часові параметри ситуації, пов'язаної із порушенням прав підекспертного, відомості про які отримано з викладу підекспертного в ході експертної бесіди та з досліджених матеріалів;
- динаміка конфліктної ситуації (її завершеність або пролонгованість на момент проведення експертного дослідження, наявність додаткових результатів, перешкод і наслідків);
- асиметрія у розумінні фігурантами проблемності ситуації (наприклад, відповідач у своїх поясненнях, показаннях та ін. заперечує порушення прав позивача);
- умови, спрямованість, характер діяльності відповідача (підозрюваного, обвинуваченого) та ступінь його ініціативності у вирішенні ситуації, пов'язаної із порушенням прав позивача (підекспертного).

Проміжні результати : визначення обставин ситуації, що безпосередньо належать до події посягання на соціальну сутність особистості підекспертного, як психологічно конфліктних.

Алгоритм 3 – порівняння даних, отриманих у ході експертної бесіди та аналізу документальних відомостей щодо особливостей діяльності підекспертного у ситуації безпосереднього посягання на його соціальну сутність.

Мета : визначення мотиваційних чинників та характеру діяльності підекспертного у ситуації безпосереднього посягання на його соціальну сутність; визначення психологічно значущих факторів, що зумовили виникнення в підекспертного певного емоційного стану в ситуації посягання на його особистісні цінності та права, охоронювані законом.

Аналізуючи матеріали справи (провадження) та дані, отримані у ході експертної бесіди відносно діяльності підекспертного у зазначеній ситуації,

та результати експериментально–психологічного дослідження стосовно індивідуально–психологічних особливостей особистості підекспертного, необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- спрямованість (локус) джерела посягання на соціальну сутність особистості підекспертного : на особисті потреби, цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи, самооцінку, систему міжособистісних зв'язків та відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров'я, на соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо;
- визначення актуальних мотивів діяльності підекспертного у досліджуваній ситуації, їхня зумовленість об'єктивними вимогами ситуації; ступінь підпорядкованості актуальних мотивів усталеним мотиваційно–смісловим системам підекспертного; наявність / відсутність мотиваційного конфлікту (мотивів із амбівалентним змістом); наявність / відсутність феномену зсуву мотиву на ціль (ситуація відокремлення актуальних мотивів від первинної мотивації та набуття ними самостійного значення, в результаті чого сформовано інші цілі та зміни спрямованості діяльності);
- умови, направленість, характер діяльності підекспертного та ступінь його ініціативності і варіативності дій у вирішенні конфліктної ситуації;
- відповідність/відмінність поведінки підекспертного у досліджуваній ситуації його звичним (типовим) способом вирішення складних (стресових, конфліктних) життєвих ситуацій;
- специфіка емоційних реакцій підекспертного, пов'язаних із посяганням на його соціальну сутність : умови та механізм емоційного реагування у досліджуваній ситуації (з урахуванням притаманного підекспертному комплексу почуттів та стереотипів емоційних реакцій на перешкоди, локусу та ступеня чутливості до емоціогенних подразників);
- взаємозв'язок між типом емоційного реагування та індивідуально–психологічними особливостями особистості підекспертного (недовірливість, тривожність, образливість, підозріливість, емоційна нестійкість та імпульсивність реакцій, вразливість, завищені/знижені самооцінки, інтернальний/екстернальний типи суб'єктивного контролю тощо). У разі притаманності для підекспертного конфліктних (амбівалентних) мотивів діяльності, визначається типовість проявів емоційного стану у ситуації посягання на його особистісні цінності;
- відмінності між проявами емоційного стану підекспертного

у ситуації, що досліджується у справі (провадженні), та його типовими емоційними реакціями у ситуаціях звичної життєдіяльності;

- умови, цілі, характер, специфіка вольової регуляції; специфіка формування психологічно захисної та компенсаторної поведінки.

Проміжні результати : визначення ситуації посягання на соціальну сутність підекспертного як психологічно деструктивного фактору; визначення специфіки емоційного стану підекспертного та його зумовленості дослідженою ситуацією (посягання на соціальну сутність); визначення характеру діяльності та ступеня ініціативності підекспертного у вирішенні (подоланні, усуненні) конфліктної ситуації.

Алгоритм 4 – порівняння даних, отриманих у ході експертної бесіди та аналізу документальних відомостей щодо особливості діяльності підекспертного у досліджуваній ситуації у період часу, що належить до перебігу подальших життєвих подій.

Мета : визначення тривалості та характеру дії ситуації психогенного характеру, специфіки її впливу на особистість та емоційну сферу підекспертного, на основні сфери його життєдіяльності та на соціальне функціонування.

Аналізуючи матеріали справи (провадження) та дані, отримані у ході експертної бесіди щодо діяльності підекспертного у зазначеній ситуації, результати експериментально-психологічного обстеження, необхідно фіксувати повторювані основні та перемінні (факультативні) ознаки, до яких належать :

- пролонгованість дії ситуації посягання на соціальну сутність особистості (на особисті цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи; на самооцінку, усталену систему міжособистих зв'язків та відносин, на особисту недоторканість та свободу; на стан здоров'я, на соціальний статус, авторитет, честь та гідність тощо);
- наявність перешкод у реалізації звичного (усталеного) способу життєдіяльності підекспертного (у значущому колі соціальних зв'язків, у побуті, хобі, у професійній діяльності, навчанні тощо), вимушеність та тривалість у часі докладання додаткових зусиль, специфіка подолання перешкод, порушення життєвих планів та перспектив;
- специфіка (характер та інтенсивність) проявів негативного емоційного стану, його динаміка та пролонгованість (страх, психічна напруженість, тривога, посттравматичні стресові стани, дистрес, почуття провини, сором, образа, почуття краху, самотності та ізольованості, почуття втрати сенсу життя та ін.);
- відповідність / відмінність між проявами емоційного стану

підекспертного у дослідженій у справі ситуації та його типовими емоційними реакціями у ситуаціях звичної життєдіяльності;

- взаємозв'язок між емоційним станом підекспертного, проявами його індивідуально-психологічних особливостей та специфікою і пролонгованістю деструктивного впливу ситуації у справі (посягання на особистісні цінності та соціальну сутність підекспертного);
- наявність / відсутність негативних змін у структурі особистості підекспертного (в індивідуально-психологічних особливостях та самооцінці, у системі цінностей, світогляді, переконаннях, у вольовій сфері та мотивації досягнень; у життєвих перспективах, системі соціальних зв'язків, у соціальному статусі; у зниженні пізнавальної активності, фізичного тону та з'явлення супутніх функціональних порушень; у додаткових витратах психофізіологічних ресурсів; у різноманітних формах дезадаптивної поведінки тощо).
- відповідність / відмінність між смисловими структурами особистості (особисті цінності, переконання, світогляд, життєві перспективи; самооцінка, система міжособистих зв'язків та відносин, почуття особистої недоторканості та свободі, соціальний статус, авторитет, честь та гідність, фізичне та психічне самопочуття тощо), пов'язаними з ситуацією психогенного (психотравмувального) характеру, та смисловими структурами особистості, сформованими раніше (в онтогенезі);
- наявність / відсутність порушень у психофізіологічному функціонуванні підекспертного: у стані його фізичного та психічного здоров'я, їхня ступінь та пролонгованість у часі (відсилання експерта-психолога до зазначених порушень / розладів фізичного стану здоров'я обов'язково має бути підтверджено медичною документацією; відсилання експерта-психолога до характеру та ступеня порушень психічного здоров'я обов'язково має бути підтверджено результатами судово-медичних, судово-психіатричних та медико-соціальних експертиз / висновків).

Проміжні результати: визначення деструктивної дії ситуації як такої, що має пролонгований руйнівний характер; визначення специфіки діяльності підекспертного, пов'язаної із ситуацією порушення його соціальної сутності та з усуненням (подоланням) створених перешкод; визначення відповідності / відмінності між системотворчими елементами у структурі особистості, в емоційній сфері та діяльності підекспертного у ситуації деструктивного характеру та соціальною сутністю його особистості, сформованою раніше (в онтогенезі).

Алгоритм 5 – фіксування результатів (складення таблиць зіставлення). Цей алгоритм є допоміжним; за необхідності (для зручності проведення

подальшого аналізу) складають робочі протоколи або таблиці, у яких фіксують виділені значущі ознаки. Складення таблиць або протоколу порівняння не є обов'язковим.

10.4. Комплексне оцінювання результатів дослідження

Комплексне оцінювання результатів, отриманих у ході аналітичної та порівнювальної стадій, виконують у такій послідовності :

Алгоритм 1 – констатація наявності / відсутності та характеру психологічно деструктивного впливу ситуації, що досліджується у справі (провадженні), на підекспертну особу.

Комплексне оцінювання психологічно деструктивного впливу ситуації, що досліджується у справі, на особистість підекспертного виконується за ознаками :

- спрямованість впливу ситуації на особистість підекспертного (потреби, цінності, життєві перспективи, міжособистісні зв'язки та відносини, особиста недоторканість та свобода, соціальний статус, стан здоров'я, авторитет, честь та гідність тощо); пролонгованість у часі дії ситуації; створення додаткових перешкод для оптимальної життєдіяльності та порушення (руйнування) соціального функціонування підекспертного; наявність перешкод (порушення, руйнування) життєвих планів та перспектив підекспертного;
- наявність / відсутність негативних змін у структурі діяльності підекспертного внаслідок посягання на його сутність як особистості: підпорядкованість актуальних мотивів діяльності ситуації посягання на соціальну сутність особистості; характер, ступінь ініціативності та варіативність дій підекспертного під час безпосереднього посягання на його соціальну сутність та у перебігу подальших подій; вимушеність та способи адаптивної і компенсаторної поведінки (додаткові зусилля, надмірні витрати психофізіологічних ресурсів) задля подолання перешкод і наслідків, зумовлених наявною ситуацією;
- наявність / відсутність негативних змін у структурі особистості підекспертного внаслідок посягання на його сутність як особистості (у змісті, ієрархії мотиваційних чинників, у системі особисто значущих смислів, цінностей, світогляді, у життєвих перспективах, самооцінці, системі міжособистісних зв'язків та відносин, у соціальному статусі, авторитеті, честі та гідності, в індивідуально-психологічних особливостях, в емоційному стані, у специфіці психологічно захисних механізмів діяльності тощо);
- наявність / відсутність негативних змін у психофізіологічному функціонуванні підекспертного : у стані його фізичного здоров'я

та у психічному благополуччі; пролонгованість указаних змін у часі та ступінь зворотності (відновлення) оптимального психофізіологічного стану (встановлюють винятково за умов за наявності відповідних вихідних даних у документації медичного характеру).

Проміжні висновки :

а) оскільки ситуація, що досліджується у справі (провадженні), не має психологічно деструктивного характеру, не зумовила негативних змін у структурі особистості, в емоційній сфері, у психофізіологічному стані та у звичній діяльності підекспертного, не створила додаткових перешкод для його оптимальної життєдіяльності, констатується відсутність психотравмувального впливу ситуації, що розглядається у справі / провадженні;

б) ситуація, що досліджується у справі (провадженні), має психологічно деструктивний характер для особистості підекспертного. Надається загальний опис комплексу ознак, з–поміж яких обирають ті, що встановлені за результатами дослідження (негативні зміни у структурі особистості, в емоційній сфері, у психофізіологічному стані та у звичній діяльності підекспертного, додаткові перешкоди для реалізації його оптимальної життєдіяльності, докладання додаткових зусиль та витрачання психофізіологічних ресурсів задля подолання перешкод і наслідків, порушення соціального функціонування, життєвих планів і перспектив, потенційного розвитку особистості та покращення життєвої ситуації тощо).

Алгоритм 2 – оцінка ступеня психологічно деструктивного впливу ситуації, яка досліджується у справі (провадженні).

За умов констатації в алгоритмі №1 психологічно деструктивного впливу ситуації виконують її оцінювання як фактору, що уражає особистість підекспертного, – тобто як психотравмувальну.

Оцінка ступеня психотравмувального впливу ситуації виконують за ознаками парціальності / тотальності ураження таких структур : соціальної сутності особистості (життєвих цінностей, мотивотворних чинників тощо), структури особистості підекспертного, можливості (зворотності) відновлення стану попередньої життєдіяльності, стану соціального функціонування, потенційних можливостей подальшого розвитку.

Проміжні висновки :

а) ситуація не призвела порушень у життєвих цінностях та в актуальних мотивах підекспертного, у структурі його особистості, у психофізіологічному стані,; не зумовила виникнення проблем в одній або у декількох сферах життєдіяльності, не порушила соціальне функціонування підекспертного як особистості. Констатують відсутність психотравмувального впливу ситуації на особистість підекспертного;

б) ситуація призвела до зворотних (ситуативних) порушень в окремих

життєвих цінностях та в актуальних мотивах підекспертного, в окремих сферах структури його особистості (наприклад, в емоційному фоні), у психофізіологічному стані, зумовила виникнення тимчасових проблем в одній або у декількох не основних сферах життєдіяльності, – що суттєво не вплинуло на соціальне функціонування підекспертного як особистості. Констатують незначний психотравмувальний вплив ситуації та незначний ступінь ураження особистості підекспертного;

в) ситуація призвела до тимчасових (зворотних) змін в ієрархії мотиваційної сфери підекспертного, в окремих сферах структури його особистості (наприклад, в когнітивній сфері, в емоційному фоні), у психофізіологічному стані, до виникнення тимчасових (зворотних) проблем у декількох основних сферах життєдіяльності підекспертного, – що протягом певного періоду часу заважало повною мірою реалізувати звичне (оптимальне) соціальне функціонування, але не перешкодило відновленню попереднього стану життєдіяльності та реалізації життєвих планів і подальшого розвитку. Констатують значний психотравмувальний вплив ситуації, незначний ступінь ураження особистості підекспертного;

г) ситуація призвела до стійких, тривалих змін у системі цінностей, ієрархії мотиваційної сфери, в основних складниках структури особистості підекспертного (індивідуально–психологічних особливостей, емоційної сфери, системи значущих відносин), зумовила порушення в основних сферах життєдіяльності підекспертного, – що протягом тривалого часу унеможливило його повноцінне соціальне функціонування як особистості. Констатують суттєвий психотравмувальний вплив ситуації, значний ступінь ураження особистості підекспертного;

д) ситуація призвела до незворотних порушень системи цінностей, світогляду, мотиваційної сфери, структури особистості підекспертного, основних сфер життєдіяльності, – що позбавило підекспертного можливості усе наступне життя реалізувати своє соціальне функціонування на рівні, який він мав раніше. Констатують суттєвий психотравмувальний вплив ситуації, суттєвий ступінь ураження особистості підекспертного.

Алгоритм 3 – констатація наявності / відсутності та характеру психічних (на моральному рівні) страждань підекспертної особи, оцінка ступеня їх впливу на структуру особистості та основні сфери життєдіяльності підекспертного.

Характер та ступінь впливу страждань (на моральному рівні) на структуру особистості і діяльність підекспертного встановлюють за основними та факультативними (перемінними) ознаками :

а) обов'язкова ознака – наявність ураження глибинних особистісних структур, підданих посяганню (встановлені в алгоритмі №1 цього розділу);

б) обов'язкова ознака – наявність виражених змін в емоційній сфері (стійкі, пролонговані негативні переживання), пов'язані з ураженням

глибинних особистісних структур, підданих посяганню (встановлені в алгоритмі №1 цього розділу);

в) факультативні ознаки, що індивідуалізують зміст психічних (на моральному рівні) страждань підекспертного : специфіка змінених мотиваційних чинників, особисто значущих смислів, цінностей, світогляду, самооцінки, системи міжособистісних значущих зв'язків та відносин, соціального статусу, структури індивідуально-психологічних особливостей, психологічно захисних механізмів діяльності тощо; емоційний профіль (різноманітні реакції та стани – страх, гнів, імпульсивність, психічна напруженість, тривога, посттравматичні стресові стани, дистрес, почуття провини, сором, образу, почуття краху, самотності та ізоляції, почуття втрати сенсу життя та ін.);

г) факультативні ознаки, що індивідуалізують зміст негативних змін у соціальному функціонуванні особистості : переорієнтування життєвих цінностей та світогляду; вплив на вольову регуляцію поведінки, на мотивацію досягнень та соціальну активність; згортання соціальних зв'язків; зниження пізнавальної активності, фізичного тону та з'явлення супутніх функціональних розладів; різноманітні форми дезадаптивної поведінки тощо.

Ступінь інтенсивності психічних (на моральному рівні) страждань підекспертної особи визначають за такими обов'язковими ознаками :

а) пролонгованість у часі негативних переживань підекспертного (до 1 місяця, від 1 до 3 місяців; від 3 до 6 місяців, від 6 місяців до 1 року, понад 1 року);

б) тимчасовість (зворотність), можливість відновлення порушень психологічного благополуччя до рівня, який передував деструктивному впливу дослідженої ситуації;

в) глибина та діапазон змін в основних структурах особистості :

- відсутність змін у структурі особистості та в основних сферах діяльності;
- зміни у функціонуванні окремих структур особистості, що не призвели до порушень в основних сферах діяльності;
- зміни у функціонуванні окремих структур особистості, що призвели до тимчасових порушень в основних сферах діяльності;
- зміни у функціонуванні окремих структур особистості, що призвели до суттєвих (руйнівних) порушень в основних сферах діяльності (життєва криза);
- стійкі зміни у структурі особистості або психічний розлад (який встановлено лікарем-психіатром).

Оцінка ступеня інтенсивності психічних (на моральному рівні) страждань інтенсивності психічних (на моральному рівні) страждань надають за

усіма ознаками : пролонгованості, тимчасовості (зворотності) та глибини і діапазону :

а) несуттєвий ступінь – короткочасні (до 1 місяця) тимчасові негативні емоційні переживання, відсутність змін у структурі особистості та в основних сферах діяльності. Констатують відсутність моральних страждань;

б) помірний ступінь – негативні емоційні переживання тривалістю від 1 місяця до 6 місяців, зворотні зміни у функціонуванні окремих структур особистості, що не призвели до порушень в основних сферах діяльності;

в) значний ступінь – негативні емоційні переживання тривалістю від 6 місяців до 1 року, зворотні зміни у функціонуванні окремих структур особистості, що призвели до тимчасових порушень в основних сферах діяльності;

г) суттєвий ступінь – життєва криза, руйнівні порушення у системі особистісних цінностей, в ієрархії мотивів, в основних сферах діяльності, фізіологічному та психологічному благополуччі, потенційна можливість часткового відновлення попереднього рівня життєдіяльності та соціального функціонування;

д) суттєвий ступінь – стійкий негативний емоційний стан понад 1 року, стійкі зміни у структурі особистості та діяльності, або психічний розлад (згідно медичної документації).

Проміжні висновки :

а) унаслідок дослідженої ситуації констатують наявність / відсутність психічних (на моральному рівні) страждань в підекспертної особи.

б) зміст та характер моральних страждань підекспертної особи безпосередньо зумовлені психотравмувальним впливом дослідженої ситуації, який уразив особистість підекспертного та його соціальне функціонування (указати ступінь ураження : помірний / значний / суттєвий).

Алгоритм 4 – визначення орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань.

Визначення орієнтовного розміру відшкодування психічних страждань підекспертної особи, які є психологічною підставою для встановлення судом завданої їй моральної шкоди, інтегрує усю сукупність психологічно значущої інформації, на підставі якої надають експертну оцінку досліджених психологічних фактів (феноменів).

Висновок у частині визначення розміру відшкодування психічних страждань, завданих особі, має орієнтовний (імовірний) характер, оскільки остаточне рішення з указанного питання є прерогативою суду.

Процедуру розрахунку орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань виконують з урахуванням науково-методичних напрацювань та досвіду сучасної практики судово-психологічних досліджень у справах про відшкодування моральної шкоди.

Вихідним критерієм для визначення орієнтовного розміру

відшкодування є презюмовані моральні страждання, що психологічно закономірно виникають в будь-якої особи у ситуації неправомірного утиску (блокування) її провідних потреб, як на біологічному (фізіологічному), так і на соціальному рівнях.

У Таблиці 1 надано орієнтовний перелік матеріальних еквівалентів розмірів відшкодування презюмованих моральних страждань, які формалізовано у кількості мінімальних заробітних плат (МЗП) для різних видів протиправних діянь, встановлених відповідно до правової кваліфікації у постанові / ухвалі суду /заяві про залучення експерта про призначення / проведення судово-психологічної експертизи цього виду.

Таблиця 1

**Орієнтовний перелік матеріальних еквівалентів
розміру відшкодування презюмованих моральних страждань**

№ з/п	Види протиправних дій / діяння	Розмір відшкодування презюмованих моральних страждань	
		Відносні одиниці	Кількість МЗП
1	2	3	4
1	Спричинення тяжкої шкоди здоров'ю	0,8	288
2	Те ж саме, здійснене з особливою жорстокістю, знущаннями тощо	1	360
3	Спричинення шкоди здоров'ю середньої тяжкості	0,3	108
4	Те ж саме, здійснене з особливою жорстокістю, знущаннями тощо	0,5	180
5	Спричинення легкої шкоди здоров'ю	0,03	12
6	Нанесення побоїв	0,025	9
7	Катування	0,3	108
8	Погроза вбивством або спричиненням тяжкої шкоди здоров'ю	0,2	72
9	Примус до вилучення органів або тканин людини для трансплантації	0,4	144
10	Те ж саме, здійснене відносно залежної або безпомічної особи	0,5	180
11	Зараження венеричною хворобою	0,05	18
12	Зараження ВІЛ – інфекцією	0,5	180
13	Ненадання допомоги хворому, що спричинило шкоди здоров'ю середньої тяжкості	0,03	12

14	Те ж саме, у разі спричинення тяжкої шкоди здоров'ю хворому	0,3	108
15	Викрадення людини	0,8	288
16	Те ж саме, зі спричиненням фізичних страждань	1,00	360
17	Те ж саме, у разі спричинення тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю	1,5	540
18	Незаконне позбавлення волі (за один місяць)	0,3	108
19	Те ж саме, зі спричиненням фізичних страждань	0,5	180
20	Те ж саме, у разі спричинення тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю	0,8	288
21	Незаконне поміщення у психіатричний стаціонар (за один місяць)	0,3	108
22	Те ж саме, у разі спричинення тяжкої або середньої тяжкості шкоди здоров'ю	0,7	252
23	Поширення неправдивих ганебних відомостей	0,03	12
24	Те ж саме, здійснене за допомогою ЗМІ	0,05	18
25	Те ж саме, поєднане із обвинуваченням у скоєнні тяжкого злочину	0,3	108
26	Образа	0,015	6
27	Те ж саме, здійснене у ЗМІ	0,03	12
28	Статеві зносини або інші насильницькі дії сексуального характеру із застосуванням насилля, погроз або з використанням безпомічного стану потерпілого	0,6	216
29	Те ж саме, поєднане із загрозою вбивства чи спричинення шкоди здоров'ю середньої тяжкості	0,8	288
30	Те ж саме, зі спричиненням тяжкої шкоди здоров'ю чи зараженням ВІЛ – інфекцією	1,5	540
31	Примус до дій сексуального характеру шляхом шантажу чи погроз	0,1	36
32	Дискримінація громадянина	0,2	72
33	Порушення недоторканності приватного життя / таємниці листування, телефонних переговорів, поштових або інших повідомлень	0,03	12
34	Порушення недоторканності житла	0,025	9
35	Те ж саме, із застосуванням насилля чи погроз	0,2	72
36	Неправомірною відмова в наданні громадянину інформації	0,025	9
37	Перешкоджання здійсненню виборчих прав	0,03	12

38	Незаконна відмова у прийомі на роботу	0,03	12
39	Незаконне звільнення	0,1	36
40	Інше порушення трудових прав	0,05	18
41	Порушення немайнових прав авторів і винахідників	0,2	72
42	Порушення прав на свободу совісті та віросповідання	0,025	9
43	Розголошення таємниці всиновлення та штучного запліднення	0,2	72
44	Підміна дитини	0,5	180
45	Порушення майнових прав споживачів	0,05	18
46	Те ж саме, за умов спричинення значної шкоди	0,2	72
47	Спричинення смерті близькому родичу	0,3	108
48	Те ж саме, здійснене з особливою жорстокістю	0,8	288
49	Наруга над тілом або місцем поховання близького родича	0,025	9
50	Притягнення невинного до кримінальної відповідальності	0,5	180
51	Те ж саме, поєднане з обвинуваченням у здійсненні тяжкого злочину	1	360
52	Засудження невинного	0,4	144
53	Те ж саме, за умов спричинення тяжких наслідків	1	360
54	Незаконне затримання	0,2	72
55	Незаконне взяття під варту або тримання під вартою (за кожний місяць)	0,04	14,4
56	Інше незаконне обмеження волі (за кожний місяць)	0,01	3,6
57	Примушування до надання показань	0,3	108
58	Те ж саме, поєднане із застосуванням насилля, знущань або тортур	0,8	288
59	Інший незаконний утиск прав і свобод громадянина неправомірними діями чи рішеннями органів влади та управління	0,05	18
60	Те ж саме, за умов спричинення суттєвої шкоди	0,2	72
61	Спричинення смерті близького родича	0,3	108
62	Вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку	0,3	108
63	Ті самі дії, вчинені щодо малолітньої особи або батьком, матір'ю або особою, яка їх замінює	0,5	180

64	ДТП без медичних наслідків	0,05	18
65	Шкідливі умови праці з профзахворюванням (за рік)	0,03	12
66	Погроза позбавленням життя або втратою здоров'я близького родича	0,05	18
67	Сімейне насильство	0,05	18
68	Порушення правил і норм, вимог нормативно-правових актів з охорони праці, що призвело до травмування	0,03	12
69	Те ж саме, що призвело до каліцтва	0,8	288
70	Створення умов, які загрожують життю або здоров'ю внаслідок аварій, пожеж, вибухів, викидання небезпечних хімічних, радіоактивних і біологічно небезпечних речовин	1	360

Примітка: таблиця «Перелік матеріальних еквівалентів розмірів відшкодування презюмованих моральних страждань» може переглядатися та доповнюватися за необхідністю, залежно від змін у законодавстві України.

Психологічно значущі фактори та соціально-психологічні обставини подій, що встановлені за результатами аналітичної частини дослідження, структурують, формалізують і надають у математичних значеннях задля визначення їхнього кількісного еквівалента із використанням формули, модифікованої відповідно до психологічних категорій та відкоригованої з урахуванням чинного законодавства України : $D = d * f_v * i * c * (1 - f_s)$.

У зазначеній формулі застосовано такі позначення :

D – розмір компенсації дійсних моральних страждань;

d – розмір презюмованих моральних страждань визначають за кількістю мінімальних заробітних плат для різних видів протиправних дій;

f_v – коефіцієнт ступеня ініціативи (впливу) та характеру діяльності заподіювача моральних страждань у виникненні та динаміці ситуації, що досліджується у справі / провадженні : $0 \leq f_v \leq 1$;

i – коефіцієнт індивідуальних особливостей підекспертного (позивача, потерпілого) : $0 \leq i \leq 2$;

c – коефіцієнт обставин, що заслуговують на увагу як соціально та психологічно суттєві для підекспертного (позивача, потерпілого) : $0 \leq c \leq 2$;

f_s – коефіцієнт ступеня ініціативи (впливу) та характеру діяльності підекспертного (позивача, потерпілого) у виникненні та динаміці ситуації, що досліджується у справі / провадженні : $0 \leq f_s \leq 1$.

Діапазони значень коригуючих коефіцієнтів визначають відповідно до психологічних параметрів, встановлених за результатами дослідження ситуації у справі (провадженні), специфіки діяльності та характеру ініціативи заподіювача моральних страждань та підекспертного (позивача, 240

потерпілого) у дослідженій ситуації, індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного та його емоційного стану в ситуації посягання на його соціальну сутність (права):

а) f_v – коефіцієнт ступеня ініціативи (впливу, волевиявлення) та характеру діяльності заподіювача моральних страждань у виникненні та динаміці ситуації, що досліджується у справі, у діапазоні значень $0 \leq f_v \leq 1$, де:

$V = 0$ – за умов ситуації, коли заподіювач моральних страждань не мав можливості правильно оцінити ситуацію, прийняти правильне рішення та реалізувати його;

$V = 0,25$ – за умов ситуації, коли заподіювач моральних страждань не мав можливості передбачити розвиток подій (не був поінформований відповідним чином), але мав можливість правильно оцінити ситуацію, прийняти правильне рішення та реалізувати його;

$V = 0,5$ – за умов ситуації, коли заподіювач страждань був поінформований відповідним чином щодо незначної вірогідності виникнення та розвитку ситуації, але мав можливість прийняти правильне рішення і реалізувати його;

$V = 0,75$ – за умов ситуації, коли заподіювач страждань мав можливість (був поінформований відповідним чином) правильно оцінити та передбачити високу вірогідність виникнення та розвитку ситуації, прийняти правильне рішення та реалізувати його;

$V = 1,0$ – за умов ситуації, коли заподіювач страждань був достовірно поінформований, мав можливість правильно оцінити ситуацію та передбачити наслідки своєї діяльності, прийняти правильне рішення та реалізувати його;

б) i – коефіцієнт індивідуальних особливостей підекспертного (позивача, потерпілого) у діапазоні значень $0 \leq i \leq 2$, де:

$i = 0$ – відсутність порушень психологічного благополуччя підекспертного як на момент виникнення конфліктної ситуації, так і в подальшому (відсутність змін у структурі особистості, в емоційній сфері, відсутність порушень у його соціальному функціонуванні);

$i = 0,5$ – наявність короточасних переживань та змін у функціонуванні окремих структур особистості підекспертного, що не призвели до порушень в основних сферах його соціального функціонування;

$i = 1,0$ – наявність змін у функціонуванні окремих структур особистості підекспертного, що призвели до тимчасових, зворотних порушень в окремих сферах його соціального функціонування;

$i = 1,5$ – наявність змін у функціонуванні окремих структур особистості підекспертного, що призвели до руйнівних, частково зворотних порушень в основних сферах його соціального функціонування (життєва криза);

$i = 2,0$ – наявність стійких змін у структурі особистості підекспертного,

що призвели до руйнівних, незворотних порушень в основних сферах його соціального функціонування, або психічний розлад (який встановлено у медичній документації або за результатами судово-психіатричної експертизи);

в) c – коефіцієнт обставин ситуації, що заслуговують на увагу як соціально та психологічно суттєві для підекспертного (позивача, потерпілого); оцінка ступеня деструктивного (психотравмувального) впливу обставин ситуації у діапазоні значень $0 \leq c \leq 2$, де :

$c = 0$ – ситуація не призвела до порушень у жодній із сфер соціальної діяльності підекспертного; відсутність психотравмувального впливу;

$c = 0,5$ – ситуація призвела до виникнення тимчасових проблем в одній або у декількох не основних сферах життєдіяльності підекспертного, – що не вплинуло на його соціальне функціонування як особистості; незначний психотравмувальний вплив;

$c = 1,0$ – ситуація призвела до виникнення тимчасових проблем у декількох основних сферах життєдіяльності підекспертного, – що тимчасово перешкоджало повною мірою реалізувати звичне (оптимальне) соціальне функціонування; значний психотравмувальний вплив;

$c = 1,5$ – ситуація призвела до тривалих порушень в основних сферах життєдіяльності підекспертного, що протягом тривалого часу унеможливило його повноцінне соціальне функціонування; суттєвий психотравмувальний вплив;

$c = 2,0$ – ситуація призвела до довічного (незворотного) порушення основних сфер життєдіяльності підекспертного, що позбавило його можливості усе наступне життя реалізувати своє соціальне функціонування на рівні, який він мав раніше; суттєвий психотравмувальний вплив;

г) f_s – коефіцієнт ступеня ініціативи (впливу, волевиявлення) та характеру діяльності підекспертного (позивача, потерпілого) у виникненні та динаміці ситуації, що досліджена у справі, у діапазоні значень $0 \leq f_s \leq 1$, де :

$S = 1$ – за обставин ситуації, коли підекспертний був достовірно поінформований або був упевнений у високій вірогідності виникнення певних негативних наслідків своїх дій, був готовий до подібного розвитку ситуації, мав можливість правильно оцінити ситуацію, прийняти правильне рішення та реалізувати його;

$S = 0,75$ – за обставин ситуації, коли підекспертний мав можливість передбачити вірогідність виникнення та розвитку ситуації, міг правильно оцінити ситуацію, прийняти правильне рішення щодо уникнення (запобігання) конфліктного розвитку психотравмувальної ситуації та реалізувати його;

$S = 0,5$ – за обставин ситуації, коли підекспертний сприймав виникнення та розвиток ситуації як маловірогідні, але мав можливість правильно

оцінити ситуацію, прийняти правильне рішення щодо запобігання конфліктної (психотравмувальної) ситуації та реалізувати його;

$S = 0,25$ – за обставин ситуації, коли потерпілий (позивач) не мав можливості передбачити розвиток ситуації (не був поінформований відповідним чином), але міг правильно оцінити ситуацію, прийняти правильне рішення щодо запобігання конфліктної (психотравмувальної) ситуації та реалізувати його;

$S = 0$ – за обставин ситуації, коли потерпілий (позивач) не мав можливості правильно оцінити ситуацію (не був поінформований відповідним чином), прийняти правильне рішення щодо запобігання конфліктної (психотравмувальної) та реалізувати його.

Процедура розрахунку орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань під час виконання судово-психологічних досліджень (експертиз), призначених у кримінальному провадженні, що перебуває на стадії досудового розслідування та судового розгляду, має відмінності, оскільки на момент виконання експертизи діям заподіювача шкоди (підозрюваного, обвинуваченого) ще не надано остаточної правової оцінки. Зазначене не дозволяє однозначно застосувати будь-яке значення коефіцієнту f_v під час розрахунку орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань, завданих потерпілому. З урахуванням указанного, при застосуванні формули застосовують усі позиції коефіцієнту f_v у діапазоні $0 \leq f_v \leq 1$ та надають п'ять варіантів імовірних висновків щодо орієнтовного розміру відшкодування потерпілому моральних страждань, які у подальшому можуть бути судом оцінені залежно від правової кваліфікації протиправного діяння.

Якщо на момент виконання експертизи, призначеної у цивільній або адміністративній справі, діям відповідача не надано остаточної правової оцінки, під час розрахунку орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань застосовують усі позиції значень коефіцієнту f_v у діапазоні $0 \leq f_v \leq 1$ та надають п'ять варіантів імовірних висновків щодо орієнтовного розміру компенсації завданих позивачу моральних страждань, які у подальшому можуть бути судом оцінені залежно від правової кваліфікації дій відповідача.

Під час розрахунку орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань особі у випадках, передбачених ч.2 ст. 1167 ЦК, коли відшкодування моральної шкоди настає незалежно від вини органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим, органу місцевого самоврядування, фізичної або юридичної особи : якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки; якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування

як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладання адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт; в інших випадках, встановлених законом, коефіцієнт f_v має дорівнювати 1.

В інших випадках, коли діям заподіювача шкоди надано правову оцінку в судовому порядку, застосовують одне із значень коефіцієнту f_v та надають один імовірний висновок щодо орієнтовного розміру відшкодування завданих підекспертному моральних страждань.

У сучасній практиці судової психологічної експертизи загальноприйнятим є встановлення орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань у значенні, що дорівнює кількості мінімальних заробітних плат (наприклад, 35 МЗП). Оскільки розмір мінімальної заробітної плати у Державному бюджеті України є змінною позицією, розрахунок орієнтовного розміру відшкодування моральних страждань у кількості МЗП є експертно коректним. Остаточне рішення щодо розміру відшкодування завданих позивачеві моральних страждань є прерогативою суду.

10.5 Формування висновків

За результатами комплексного оцінювання ознак ситуації посягання на соціальну сутність особистості підекспертного (порушення його прав), його індивідуально-психологічних особливостей та діяльності у дослідженій ситуації, специфіки його емоційного стану, зумовленого деструктивною (психотравмувальною) дією цієї ситуації, формують категоричні позитивні висновки, умовно-імовірні висновки та висновки, категоричні негативні висновки, висновок про неможливість вирішення окремого питання.

Категоричні позитивні висновки надають у разі встановлення ознак на користь наявності негативних змін у структурі особистості підекспертного, у його індивідуально-психологічних проявах, в емоційному стані, порушень соціально-психологічного функціонування, наявності перешкод у реалізації оптимальної життєдіяльності, психічних страждань (на моральному рівні) та їхнього безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку з деструктивним (психотравмувальним) впливом обставин ситуації, що досліджена у справі (провадженні).

Варіанти категоричних позитивних висновків :

1. У підекспертної особи П.І.Б. наявні негативні зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають її активному соціальному функціонуванню як особистості і безпосередньо виникли внаслідок впливу певних обставин, що розглядаються /розслідуються у справі / провадженні (зазначити обставини : безпідставне обвинувачення, незаконне позбавлення волі, наклеп, образа, заподіяння шкоди її громадським інтересам тощо).

2. Ситуація, що досліджена у справі / провадженні, є психотравмувальною для особи П.І.Б. Унаслідок психотравмувальної дії вказаної ситуації (зазначити обставини з п.1), особі П.І.Б. заподіяно моральні страждання, які, з огляду на їхню пролонгованість у часі, наявність деструктивних змін в індивідуально-психологічних особливостях П.І.Б., в емоційному стані та у його соціальному функціонуванні як особистості, є незначними / помірними) / значними / суттєвими. Встановлені за результатами проведення судово-психологічної експертизи / експертного дослідження моральні страждання П.І.Б. слугують психологічною підставою для визначення судом заподіяння П.І.Б. моральної шкоди.

На питання № 3 надають умовно-імовірний висновок.

3. За умов визнання в судовому порядку факту заподіяння П.І.Б. моральної шкоди внаслідок (зазначити обставини ситуації), що є предметом судового розгляду / розслідування, орієнтовний розмір компенсації за завдані П.І.Б. моральні страждання може становити (кількість : наприклад, 35) мінімальних заробітних плат. Грошовий еквівалент відшкодування П.І.Б. завданої моральної шкоди залежить від розміру мінімальної заробітної плати на момент винесення відповідного рішення суду.

Категоричні негативні висновки формують у разі відсутності ознак на користь негативних змін у структурі особистості, індивідуально-психологічних проявах, в емоційному стані, порушень соціально-психологічного функціонування, наявності перешкод у реалізації оптимальної життєдіяльності, моральних психічних страждань та їхнього безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку із впливом обставин ситуації, що досліджена у справі / провадженні.

Варіанти категоричних негативних висновків :

За обставин ситуації, що розглядається (розслідується) у справі / провадженні, підекспертна особа П.І.Б. не має негативних змін в емоційному стані, в індивідуально-психологічних проявах та в активному соціальному функціонуванні як особистості.

Ситуація, що досліджена у справі / провадженні, не є психотравмувальною для особистості П.І.Б. В підекспертного П.І.Б. не констатовано моральні страждання, які мають бути безпосередньо пов'язаними з предметом розгляду / розслідування у справі / провадженні.

З урахуванням того, що в П.І.Б. не констатовано моральні страждання, що безпосередньо мають бути пов'язаними з ситуацією, що розглядається / розслідується у справі / провадженні, питання № 3 експертом не вирішувалося.

Якщо з одних питань експерт може дати відповідь, а з інших є підстави для повідомлення про неможливість надання висновку, складається один документ – висновок експерта. У цьому разі експерт зазначає, що він

попереджений (обізнаний) про кримінальну відповідальність за [статтями 384, 385](#) Кримінального кодексу України (Інструкція).

Тож у разі встановлення в ході дослідження недостатності відповідних ознак, можливо надати такі варіанти висновків про неможливість вирішення питання :

1. У підекспертної особи П.І.Б. наявні негативні зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають її активному соціальному функціонуванню як особистості.

2. Встановити психотравмувальний характер ситуації, що досліджена у справі / провадженні, для особистості П.І.Б., а також наявність в нього моральних страждань, які можуть бути безпосередньо пов'язаними з предметом розгляду / розслідування у справі / провадженні, не виявляється можливим.

3. З урахуванням неможливості встановлення в П.І.Б. моральних страждань, що безпосередньо можуть бути пов'язаними з ситуацією, що розглядається / розслідується у справі / провадженні, питання № 3 експертом не вирішувалося.

Повідомлення про неможливість надання висновку складають, якщо поставлені питання не належать до компетенції експерта, або якщо надані йому матеріали недостатні для вирішення поставлених питань, а витребувані клопотанням матеріали не було надано в регламентований строк. У цьому разі об'єкти, надані на дослідження, підлягають поверненню органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), разом із повідомленням про неможливість надання висновку (Інструкція).

10.6 Оформлення ходу та результатів експертного дослідження висновком

Вимоги щодо структури та змісту висновку судового експерта визначено у Кримінальному процесуальному кодексі України, у Цивільному процесуальному кодексі України та в інших процесуальних кодексах. Докладний опис структури експертного висновку судової експертизи (експертного дослідження) надано у відповідних пунктах Інструкції.

Посилання на рекомендовану науково-технічну та довідкову літературу здійснюють згідно з Додатком 18 до наказу Міністерства юстиції України від 30.07.2010 № 1722/5 «Про затвердження переліків [рекомендованої науково-технічної та довідкової літератури, що використовується під час проведення судових експертиз](#)»; інші інформаційні джерела, які використовувались експертом при вирішенні поставлених питань, за правилами бібліографічного опису.

Опис методик, використаних у ході дослідження, надають із зазначенням їхніх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення

судових експертиз, який ведеться відповідно до Порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз, затвердженого наказом Міністерства юстиції України від 02 жовтня 2008 р. № 1666/5.

Структура дослідницької частини висновку судово-психологічної експертизи у справах про заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди відповідає алгоритмам дослідження, викладеним у цій Методиці.

11. ВИСНОВКИ

У Методиці судово-психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди визначено предмет, об'єкт, завдання, питання, межі компетенції судового експерта; розроблено алгоритми та критерії оцінювання отриманих результатів.

Методика судово-психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди дозволяє визначити наявність / відсутність, зміст та ступінь моральних страждань під експертної особи у ситуації, що розглядається (розслідується) у справі / провадженні, та надати на розгляд суду орієнтовний розмір відшкодування позивачеві за завдані моральні страждання.

Методику розроблено відповідно до принципів психологічного дослідження та науково-методичних підходів з питань щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди, і співвідноситься з сучасною правничою позицією щодо констатації факту та відшкодування моральної шкоди.

Моральні страждання особи, встановлені за результатом судово-психологічної експертизи (експертного дослідження), слугують психологічною підставою для визнання судом заподіяння позивачеві моральної шкоди. Факт заподіяння моральної шкоди та остаточний розмір її відшкодування є прерогативою суду.

Застосування в експертній практиці методики психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди оптимізує та впорядкує діяльність експерта, надаючи йому можливість виконувати експертне дослідження, дотримуючись принципів повноти та усебічності, передбачених ст. 3 Закону України «Про судову експертизу», та у відповідності до сучасних вимог чинного законодавства України.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Алиев И. А., Аверьянова Т. В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. Баку : Гянджлик, 1992. 186 с.
2. Аликина Н.В. Ущемление личности (некоторые правовые и психологические аспекты). Криминалистика и судебная экспертиза: межведомственный научно-методический сборник. Киев: Министерство юстиции Украины, 2003. Вып. 51. 443 с. С.196-205.
3. Алікіна Н. В., Єгорова Т. М., Савкіна Т. В. Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: збірник наукових праць. Харків: Право, 2016. С. 391— 398.
4. Андросюк В. Г. Установлення моральної шкоди: право та психологія // Актуальні питання судової психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди : зб-к мат-в Всеукр. наук.-практ. конф. (за міжнар. участю) (м. Харків, 03 черв. 2022 року). Харків : Нац. наук. центр «Інс-т суд. експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2022. С. 22-27.
5. Болтівець С. Завдана війною моральна шкода особистості та її психологічна експертиза. *Психологія і суспільство*. № 2, Dec. 2023. С. 169-81. URL : <https://pis.wunu.edu.ua/index.php/uapis/article/view/1229> (дата звернення 21.07.2024).
6. Бондарь М. Е. О понятии «экспертная методика» *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Либидь, 1990. Вып. 40. С. 13–19.
7. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев : Наукова думка, 1989. 200 с.
8. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди: нормативні акти, роз'яснення, коментарі (станом на 1 січня 2001року) / уклад. С. Е. Демський, В. С. Перепічай, В. А. Скоробагатько, М. І. Федішин. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 624с.
9. Дерев'янюк С. П. Проблемні питання експертизи особистості потерпілого при встановленні моральної шкоди // Актуальні питання судової психологічної експертизи у справах за позовами про відшкодування моральної шкоди: зб. мат-лів Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 03.06.2022). Харків: ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2022. С. 41 – 45.
10. Експертизи у судовій практиці / за ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2005. 388 с.
11. Експертизи у судочинстві України : посібн. /за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
12. Єгорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід

- до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. // Ароцкерівські читання: зб. матеріалів міжнар. наук-практ. конф., присвяч. 90-річчю від дня народж. видат. вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25 трав. 2017 р.). Харків: МЮУ, ХНДІСЕ, 2017. 190 с. С. 155 – 157.
13. Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта та предмета судової психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. Матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків : ХНДІСЕ, 2019. С. 428 – 430.
 14. Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Щодо проблеми визначення об'єкту судово-психологічної експертизи // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики (10-11 жовтня 2018 року, м. Харків). Харків: Право, 2018. 250 с. С. 207 – 210.
 15. Єгорова Т.М., Сліпець О.О. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи за справами про заподіяння моральної шкоди дітям. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: збірник наукових праць*. Харків «Право», 2007. С. 442 - 445.
 16. Журавльова М. Методика проведення психологічної експертизи моральних страждань, завданих групі осіб. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2021. Випуск 3 (25). URL : <https://core.ac.uk/download/543124767.pdf> (дата звернення : 10.09.2024).
 17. Журавльова М. О. Обґрунтованість використання презюмованої моральної шкоди експертами-психологами. *Слово національної школи суддів України : фах. загальнодерж. наук.-практ. та наук.-метод. вид.* 2020. № 3 (32). С. 170—177. DOI: 10.37566/2707-6849-2020-3(32)-15 (дата звернення: 10.12.2023).
 18. Журавльова М. О. Особливості дослідження моральної шкоди в кримінальному процесі. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Київ : МЮУ, 2017. Вип. 17. С. 401–406. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trsek_2017_17_55 (дата звернення: 11.12.2023).
 19. Забара І. М. Теоретичні питання визначення моральної (немайнової) шкоди в законодавстві України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. Київ, 1999. Вип. 14, ч. 2. 99 с.
 20. Загальна декларація прав людини. Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року : Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948 року. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_015 (дата звернення : 06.10.2024).

21. Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2007. 244 с.
22. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.
23. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 367 с.
24. Іванов В. Ф., Костенко Н. В. Контент-аналіз. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Контент-аналіз> (дата звернення: 07.11.2023).
25. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення : 09.08.2024).
26. Каламбет С. В., Іванов С. В., Півняк Ю. В. Методологія наукових досліджень: монографія. Дніпропетровськ : Видавництво Маковецький, 2015. 191 с.
27. Кириленко Т. С. Психологія: Емоційна сфера особистості: навч. посібник. Київ : Либідь, 2007. 256 с.
28. Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій: навч. посіб. Київ: вид. дім «Ін Юре» 2007. 521 с.
29. Клименко Н. І. Щодо питань про компетенцію судового експерта. Криміналістичний вісник. Київ : НДЕКЦ, 2010. Вип. 2(14). С. 19-23.
30. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 року № 2747- IV (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15> (дата звернення 04.09.2024).
31. Кокун О. М., Антосик С. М. Відшкодування моральної шкоди: психологічні аспекти / О. М. Кокун, С. М. Антосик. Адвокат . 1998. № 4. С. 17-21.
32. Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособие для юрид. вузов и фак., обучающихся по спец. «Правоведение». Харьков: Основа, 1990. 198 с.
33. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Академічний курс: підручник. Київ: «Видавничий Дім «Ін Юре». 2004. 424 с.
34. Конституція України : Конституція, Закон України від 28 червня 1996 року № 4038-III № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254к/96-вр> (дата звернення 28.07.2024).
35. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов : Вища шк., 1987. 142 с.
36. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 року

- № 2341-III (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення : 09.09.2024).
37. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 року № 4651-VI. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення : 18.08.2024).
38. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность : учебн. пособ. Москва: Смысл, Academia, 2005. 352 с.
39. Лісничка Т. В. Захист особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи (право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність) : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2007. 208 с.
40. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права: Пакт, Міжнародний документ від 16.12.1966 № 995_042 (ратифікація від 19.10.1973, підстава – 2148-08). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042#Text (дата звернення : 05.10.2024).
41. Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. Криминалистика и судебная экспертиза. Киев: Вища шк., 1989. Вып. 38. С. 10–15.
42. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 року (із змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення : 03.09.2024).
43. Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.
44. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-укл.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків: Право, 2016. 928 с.
45. Основні принципи системного підходу. URL: <http://um.co.ua/8/8-2/8-209397.html> (дата звернення: 10.10.2023).
46. Палиук В. П. Возмещение морального (неимущественного) вреда: монография. 2-е изд., исп. и доп. Київ: Право, 2000. 272 с.
47. Палиук В. П. Умови відшкодування моральної (немайнової) шкоди // Відшкодування моральної шкоди: коментар, законодавство, судова практика / За заг. ред. М. К. Галянтича. Київ: Юрінком Інтер, 2013. С. 54 — 65.
48. Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства

юстиції України : дод. 6 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 року № 301/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення: 02.08.2024).

49. Полішко Н. Л. Поняття та значення інституту моральної шкоди в цивільному праві України. *Юридична наука*, 2011. № 6. С. 31-36.
50. Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 року № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення: 02.08.2024).
51. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23.12. 1993 року № 3792 XII (із змінами від 15.12.2021 № 1965-IX). URL: <https://www.google.com/search?client=opera&q=17.+Про+авторське+право+і+суміжні+права&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8> (дата звернення : 05.10.2024).
52. Про захист прав споживачів : Закон України від 12.05.1991 року № 1023-XII (у ред. від 19.11.2022 № 2529-IX. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-12/ed20090203> (дата звернення: 02.10.2024).
53. Про інформацію : Закон України від 02.10.1992 року № 2657 (із змінами від 21.03.2023 № 3005-IX від 21.03.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text> (дата звернення : 03.10.2024).
54. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду : Закон України від 01.12. 94 року № 266/94-ВР (із змінами від 31.03.2023 № 2849-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/94-вр#Text> (дата звернення : 02.10.2024).
55. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 року № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення : 26.08.2024).
56. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 року № 4 (із змінами у ред. N 1 (v_001700-09) від 27.02.2009). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95/print> (дата звернення : 02.06.2024).
57. Про телебачення і радіомовлення : Закон України від 21.12. 1993 року № 3759–XII (із змінами від 01.12.2022 № 2811-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text> (дата звернення : 03.10.2024).
58. Прохоров-Лукін Г. В. Теоретичні та методичні основи судово-експертної ситуатології: методичний посібник. Київ: ТОВ «КОНСОЛЬ». 130 с.
59. Прудка, Л. Психологічні передумови заподіяння моральної шкоди.

- Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток національного права : матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції м. Одеса, 28 лютого 2019 р. / за ред. В.П. Маковія, О.Л. Зайцева. Одеса: ОДУВС, 2019. С.79-81.
60. Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.
61. Романов Н. С. Диагностика как метод и задача судебно-экспертного исследования. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1985. Вып. 31. С. 12.
62. Рувін О. Г., Палеха Ю. І., Полтавський А. О., Бондар М. Є. Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Київ, 2012. Вып. 57. С. 3–9.
63. Савкіна Т. В. Розробка методичних рекомендації з проведення судово-психологічної експертизи моральної шкоди : звіт НДР (заключ.) / МЮУ, ХНДІСЕ ; кер. Т.В. Савкіна ; викон. : А.С. Ячина. О.О. Сліпець. 106U000861. Х. : ХНДІСЕ, 2008. 61 с.
64. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. Киев : РИО МВД УССР, 1970. 256 с.
65. Сегай М. Я., Стринжа В. К. О структуре экспертного познания. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк., 1985. Вып. 31. С. 9.
66. Сегай М. Я., Стринжа В. К. Типология экспертных задач: методологические аспекты. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк. 1988. Вып. 37. С. 10.
67. Сегай М. Я. Судебная экспертология – наука о судебно-экспертной деятельности. *Вісник АПН України*, 2003. № 2/33–№ 3/34. С. 740–761.
68. Синявський В. В., Серегєєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.
69. Сімакова-Єфремян Е. Б. Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність та проблемні питання комплексних досліджень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. Харків, 2016. Вип. 16. С. 172–183.
70. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика: монографія. Харків: Право. 2016. 456 с.
71. Скрипник М. Світовий досвід у судово-експертній діяльності. URL: <https://ua-expert.com/ua/news/svitoviy-dosvid-u-sudovo-ekspertniy-diyalnosti/> (дата звернення 10.11.2023).
72. Сопільник Р. Л. Експертне забезпечення правосуддя у контексті сучасних євроінтеграційних процесів в Україні. *Криміналістичний вісник*. 2015. № 1 (23). С. 39–44.
73. Стефанчук Р. О. Цивільне право України. Навчальний посібник. Київ: 253

- Прецедент, 2005. URL : http://www.ebk.net.ua/Book/law/stefanchuk_tsipvu/zmist.htm (дата звернення :15.12.2022).
74. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. Ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
 75. Тertiшник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081 «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність». Харків : Право, 2021. 280 с.
 76. Титаренко Т. М. Психологія життєвої кризи: монографія. Київ: Агро-промвидав України, 1998. 348 с.
 77. Ткаченко Н.М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 24 с.
 78. Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження: навч.- метод. посіб.: монографія. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 206 с. С. 199–205.
 79. Холл А. Д. Опыт методологии для системотехники / пер. с англ. 1975. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=trsGAwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=ru#v=onepage&q&f=false> (дата звернення: 11.10.2023).
 80. Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Фундаментальні принципи судово-експертної діяльності: теоретичні та практичні аспекти. Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. Київ : Ліра-К, 2022. Вип. 67. С. 38–50. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Khomutenko67.pdf> (дата звернення: 15.11.2023).
 81. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15>(дата звернення : 18.08.2024).
 82. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 року № 1618-IV (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення 05.06.2024).
 83. Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
 84. Шакиров К. Судебная экспертология: проблемы и решения (от теории – к практике). Алматы: Қазақ университеті, 2016. 218 с.
 85. Шепітько В. Ю. Психологічні закономірності в судово-експертній діяльності//Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: збірник матеріалів засідання «круглого столу», присвяченого 85-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса (11–12 листопада 2008 р.). Харків: Право, 2008. 368 с.

86. Шерстюк В. М. Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади): монографія / За ред. проф. Шепітька В. Ю. Сімферополь: ООО «ДІАЙПІ», 2008. 196 с.
87. Шульженко А. В. Принципи та особливості судово-експертної діяльності. *Право і суспільство* : науковий журнал. Дніпро: ВВПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2016. № 2 (2). С. 195—199.
88. Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. праць ХНДІСЕ. Вип. 10. Харків.: Право, 2010. С. 177–185.
89. Щербаковский М. Г., Щербаковская Л. П. Компетенция и компетентность судебного эксперта. *Криминалистика и судебная экспертиза: межвед. научн.-метод. сборник*. Киев : Министерство юстиции Украины, 2013. Вип. 58. Ч.2. С. 95-104.
90. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків: В деле, 2015. 560 с.
91. Экспертизы в судебной практике: учеб. пособие для студентов юрид. ин-тов и фак-тов / Авт. кол.: В. И. Гончаренко (руководитель), В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др. Киев: Вища шк., 1987. С. 19.

МЕТОДИКА СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПОТЕРПІЛИХ ЗА ЗЛОЧИНАМИ, ПОВ'ЯЗАНИМИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

1. ВСТУП

Конституція України визнає і гарантує основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина відповідно до загальновизнаних норм міжнародного права¹. Проведення судово-психологічної експертизи стосовно потерпілих у кримінальних провадженнях, пов'язаних із торгівлею людьми, регламентовано Конституцією України та нормативно-правовими актами, що регулюють судово-експертну діяльність².

1 Конституція України : Конституція, Закон України від 28 червня 1996 року № 4038–XII № 254к/96–ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254к/96–вр> (дата звернення 28.07.2024).

2 Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341–III (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст.131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341–14#Text> (дата звернення 09.09.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651–VI. (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651–17#Text> (дата звернення 18.08.2024); Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038–12> (дата звернення 26.08.2024); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text> (дата звернення 09.08.2024); Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705–98#Text> (дата звернення 03.09.2024); Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 6 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249–15#Text> (дата звернення 02.08.2024); Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924–98#Text> (дата звернення 02.08.2024).

Кримінальні правопорушення, пов'язані з торгівлею людьми, здійснюються переважно транснаціональною організованою злочинністю. Цей вид злочинів набув світового масштабу, що загрожує національній безпеці будь-якої держави, і є актуальним також для України².

За даними ОБСЕ, значний масштаб торгівлі людьми в Україні зумовлений низкою соціально-економічних та політичних причин: тяжким економічним станом громадян, попитом на дешеву робочу силу та нелегальною трудовою міграцією, активною діяльністю злочинних угруповань та недостатністю переслідування торговців людьми, насильством у сім'ї; корупцією, військовим конфліктом та ін.³.

Законом України «Про протидію торгівлі людьми» закріплено гарантії гендерної рівності потерпілих осіб, порядок визначення їхнього статусу, надання допомоги та ін.⁴. Статтею 149 Кримінального кодексу України («Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини») діяння проти свободи, зведення цінності особистості до рівня її матеріальної оцінки, продаж та купівля людини визнано тяжким злочином проти особистості; у пункті 2 примітки до цієї статті надано поняття «уразливий стан»

1 International Labour Office (2012) ILO Global Estimate of Forced Labour : Results and Methodology. ILO [Google Scholar] (дата звернення 14.09.2024); Zimmerman C. & Borland R. (2009) Caring for Trafficked Persons : Guidance for Health Providers. International Organization for Migration [Google Scholar] (дата звернення 20.01.2024); Office on trafficking in persons/ An Office of the Administration for Children & Families. URL : <https://www.acf.hhs.gov/otip/about/what-is-human-trafficking> (дата звернення 26.11.2023); Sally W. Stoecker. The rise in Human Trafficking and Role of Organized Crime // Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization. Vol. 8, No 1. Winter. 2000; Trafficking in Women and Children // Trends in Organized Crime. Vol. 3, № 4, 1998. Summer; Конвенція Організації Об'єднаних Націй «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» від 18.12.1979 р. (у ред. від 06.10.1999). URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 26.11.2023); Справочное руководство ОБСЕ по обучению полиции : Торговля людьми. Вена, 2013. URL : <https://www.osce.org/files/f/documents/5/1/109936.pdf> (дата звернення 26.02.2024).

2 Про затвердження Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 05.06.2002 р. № 766. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 28.01.2024); Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 р. № 3739–VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19–20. 817 с. С. 173; Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами : Закон України від 06.09.2018 р. № 2539–VIII (у ред. від 06.10.2018). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата звернення 10.06.2024); Конвенція «Про примусову чи обов'язкову працю» № 29 від 28.06.1930 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 20.11.2023); Конвенція «Про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами» (укр/рос) від 02.12.1949 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 25.11.2023); Конвенція «Про рабство» від 25.09.1926 р. зі змінами, внесеними Протоколом від 7 грудня 1953 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 26.11.2023); Навч. посіб. у сфері протидії торгівлі людьми для суддів та прокурорів. Ознайомчі матеріали для держав-членів ЄС, асоційованих членів і держав-кандидатів на вступ. Відень, 2007. URL : <https://www.osce.org/files/f/documents/f/a/75880.pdf> (дата звернення 27.02.2023) та ін.

3 Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мініюсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024).

4 Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 р. № 3739–VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19–20. 817 с. С. 173.

особи, який визначено як такий, що «позбавляє або обмежує її здатність усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними, приймати за своєю волею самостійні рішення, чинити опір насильницьким чи іншим незаконним діям, збіг тяжких особистих, сімейних або інших обставин...»¹.

Звертаючись до визначення уразливого стану у п.2 Примітки до ст. 140 КК України, можна констатувати, що у ньому центральне місце займають психологічні категорії «особистість», «діяльність», «воля», «волевиявлення». Сучасні дослідники зазначають, що за певною сукупністю обставин людина змушена погодитися бути експлуатованою, а тому соціально уразливий стан не обмежує її здатність усвідомлювати свої дії, повною мірою керувати ними та чинити опір неправомірному впливові².

Оскільки правове поняття «уразливий стан» є оцінним, орган досудового розслідування / суд призначають судово-психологічну експертизу, за результатами якої встановлюють психологічно значущі чинники, що роблять особистість потерпілого психологічно уразливою в ситуації прийняття пропозиції торговця людьми та її реалізації у своїй діяльності.

Методологічні аспекти дослідження діяльності потерпілої особи у рамках кримінального правопорушення, пов'язаного з торгівлею людьми, ґрунтуються на окремих положеннях кримінального права, на нормативно-правових актах, що регулюють судово-експертну діяльність, на основних засадах теорії судової експертизи, наукової психології і судової психологічної експертизи.

В основу методики судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми (далі – Методика) покладено норми кримінального права та інших правових актів України щодо торгівлі людьми³, нормативно-правові акти, що регулюють судово-експертну

1 Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст.131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 09.09.2024).

2 Орлеан А. М. Ознаки складу злочину «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини», які потребують найбільшої уваги під час практичного застосування цієї норми. Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми : матерію Міжнародного наук.–практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 11–12 березня 2016 року). Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2016. С. 112–116

3 Про затвердження Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002–2005 роки : постановою Кабінету Міністрів України від 05.06.2002 р. № 766. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 28.01.2024); Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 р. №3739-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19–20. 817 с. С. 173; Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами : Закон України від 06.09.2018 р. № 2539-VIII (у ред. від 06.10.2018). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата звернення 10.06.2024); Конвенція «Про примусову чи обов'язкову працю» № 29 від 28.06.1930 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 20.11.2023); Конвенція «Про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами» (укр/рос) від 02.12.1949 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 25.11.2023); Конвенція «Про рабство» від 25.09.1926 р. зі змінами, внесеними Протоколом від 7 грудня 1958 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення 26.11.2023);

діяльність¹, принципи судової експертизи, основні положення системного підходу та теорії пізнання, загальнонаукові принципи дослідження та судової експертології, а також роботи науковців всесвітнього рівня у галузі психології і судової психологічної експертизи (Б. Г. Ананьєв, Р. С. Белкін, В. О. Коновалова, Т. М. Титаренко, М. В. Костицький, М. М. Коченов, А. Р. Шляхов, Шепітько В. Ю. та ін.).

У Методиці в основу психологічного дослідження покладено традиційне розуміння волі як властивості психіки, що характеризується цілеспрямованою самодетермінацією і саморегуляцією людиною своєї діяльності в супереч зовнішнім і внутрішнім перешкодам, впливам та іншим факторам².

Ураховуючи специфіку предмета психології, судової експертизи та судової психологічної експертизи, локусом експертного дослідження є складний вольовий акт потерпілої особи у ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми.

Практичну валідність Методики доведено результатами її впровадження в експертну практику за реєстровим кодом 14.1.80³.

1 Конституція України : Конституція, Закон України від 28 червня 1996 року № 4038–ХІІ № 254к/96–ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254k/96-vr> (дата звернення 28.07.2024); Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341–ІІІ (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25–26, ст.131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 09.09.2024); Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651–VІ. (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення 18.08.2024); ро судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038–ХІІ (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 26.08.2024); Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.08.2024); Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 03.09.2024); Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 6 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 02.08.2024); Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024).

2 Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.; Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.; Синявський В. В., Серегєєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.

3 Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення 02.08.2024).

2. ОСНОВНІ ТЕРМІНИ ТА ВИЗНАЧЕННЯ

Внутрішній інтелектуальний план (ВІП) – внутрішнє бачення, уявлення, розумова схема послідовності кроків діяльності задля досягнення мети.

Вольова дія – усвідомлено прийняте рішення щодо виконання цілеспрямованої дії на основі внутрішньої та зовнішньої необхідності.

Вольова поведінка – поведінка, якою людина свідомо керує; є цілеспрямованою та пов'язаною з прийняттям відповідальних рішень; сполучається з боротьбою мотивів; передбачає прикладання внутрішніх зусиль для реалізації діяльності, подолання перешкод, що виникають на шляху досягнення мети. В.п. виникає у значущих для особистості ситуаціях або за наявності перешкод, які важко долати.

Воля – властивість психіки, що характеризується цілеспрямованою самодетермінацією і саморегуляцією людиною своєї діяльності всупереч зовнішнім і внутрішнім перешкодам, впливам та іншим факторам.

Вплив – процес, спрямований на зміни в іншій особі світоглядних цінностей, потреб, мотивів, поглядів, настанов та поведінки.

Досвід – сукупність знань, умінь, навичок тощо, здобутих у процесі життя, на практиці.

Емоції – психічне відбиття (реакція) у формі безпосереднього суб'єктивного переживання змісту явищ і ситуацій, зумовлене ставленням їхніх властивостей до потреб суб'єкта; суб'єктивна форма вираження потреб. Е. виражають оцінне ставлення до окремих умов, які сприяють або перешкоджають реалізації діяльності, до конкретних досягнень, до реальних або можливих ситуацій та ін.

Знання – а) сукупність сприйнятої і засвоєної людиною інформації у вигляді понять, суджень, уявлень, що зберігається у довготривалій пам'яті і може бути відтвореною у діяльності; б) образи предметів, явищ зовнішнього світу, різноманітних дій, вчинків людини; в) результат пізнавальної діяльності.

Життєва криза (від грецької *kreses*) – а) критичний момент й поворотний пункт на життєвому шляху; б) складний стан, зумовлений значущою проблемою, яку людина не в змозі вирішити звичними способами діяльності або у нетривалій період часу; в) серйозне потрясіння, що зберігає певний шанс виходу на колишній рівень життя; г) подія, що перекреслює наявні життєві задуми, залишаючи єдиний вихід – зміну самої особи; д) домінування деструктивного емоційного фону різної інтенсивності, зумовленого критичними для особистості обставинами.

Життєва програма (психол.) – комплекс стратегічних (віддалених) і близьких цілей життя людини та способів їх досягнення, сукупність

професійно–трудових, соціально–культурних якостей і виявів духовного світу.

Індивідуально–психологічні особливості особистості – сукупність специфічних відносно стійких психодинамічних властивостей психіки людини, які виявляються у її поведінці та діяльності.

Мета – усвідомлений образ передбачуваного результату (образ «потрібного майбутнього» за Н. А. Берштейном), що визначає, спрямовує і регулює діяльність / цілеспрямовані поведінкові акти / довільну поведінку особистості.

Мотив – матеріальний або ідеальний «предмет», що спонукає і спрямовує до себе діяльність або вчинок; психічний образ цього предмету. Провідний М. має функції спрямування діяльності та смислоутворення (особистісного смислу). Полімотивована діяльність супроводжується боротьбою мотивів, фіналом якої є прийняття рішення на основі внутрішньої системи цінностей.

Мотиваційна сфера особистості – сукупність мотиваційних утворень : потреб, диспозицій (мотивів), цілей, установок, поведінкових патернів, інтересів. Розвиненість мотиваційної сфери характеризується її широтою (діапазоном мотиваційних факторів), гнучкістю (різноманітністю засобів задоволення однієї потреби) та ієрархією (співставленням провідних та ситуативних мотивів).

Мотивування – процес спонукання людини до діяльності та спілкування для досягнення певної мети.

Особистісний смисл – усвідомлене, внутрішнє пояснення діяльності; усвідомлена значущість об'єктів і явищ дійсності у життєдіяльності суб'єкта; індивідуально–специфічна, особистісно–пристрасна характеристика.

Прогноз (психол.) – передбачення майбутніх подій, наслідків власної діяльності, засноване на аналізі реальних фактів або на власній інтуїції.

Психологічне благополуччя – багаторівневий комплекс базових потреб та мотивів особистості, збереженість психофізіологічних функцій, що забезпечують позитивне функціонування людини відповідно до її відчуття суб'єктивної життєздатності.

Психологічний анамнез – сукупність відомостей про особливості психічного розвитку особи, про її соціальне функціонування, життєвий шлях, індивідуально–психологічні особливості та ін., що отримуються за допомогою опитування (суб'єктивний анамнез) та аналізу документальних відомостей (об'єктивний анамнез).

Рішення – процес розумових операцій, що знижує первинну невизначеність проблемної ситуації. У процесі формування Р. виділяють три основні стадії : пошук, прийняття та реалізацію. Механізми прийняття рішення залежать від наявності або відсутності певних гарантій досягнення мети діяльності та отримання правильного результату.

Самостійність – а) незалежність людини у прийнятті рішень, у певному виборі та його реалізації у діяльності; б) уміння ставити перед собою певні завдання і самій знаходити шляхи їх виконання, брати на себе відповідальність; в) дія (діяльність) за власним волевиявленням.

Світогляд – інтеграція досвіду, знань і самосвідомості у ціннісній картині світу, яка зумовлює життєву орієнтацію людини, її ставлення до дійсності та до себе.

Ситуація (у психол. значенні) – складна система сигналів, які особистість сприймає у певний період часу від зовнішньої реальності та внутрішнього (суб'єктивного) світу; суб'єктивне сприйняття особистістю факторів оточуючої дійсності (за Роттером). С. – це сукупність обставин, одна (або більше) із яких у складні / кризові життєві періоди може набути домінуючого значення і визначати поведінку особистості з метою виходу із цієї ситуації.

Ситуація проблемна – протиріччя, що не має однозначного співставлення з обставинами та умовами, за яких розгортається діяльність суб'єкта. С.п. характеризує взаємодію суб'єкта з його оточенням, а також психічний стан особистості, яка бере участь в об'єктивній (реальній) і суперечливій за змістом ситуації.

Складний вольовий акт – результат сполучення (суміщення) суперечливих суб'єктивних (внутрішніх, особистісних) факторів, які взаємодіють із об'єктивно складною ситуацією, утворюючи для особистості значущу для неї проблему та змушуючи її долати.

Соціальна сутність особистості – феномен, що відображає соціальну природу людини як суб'єкта соціокультурного життя, носія індивідуальності у контекстах соціальних відносин, спілкування та предметної діяльності.

Спонування – а) апелювання до мотиваційної сфери особистості; формування іншої людини потреби, бажання до певний дій, учинків; б) дія, спрямована на актуалізацію кого-небудь бажання робити що-небудь; в) дія примушування, схилення, заохочування кого до певного вчинку.

Сугестивність (англ. suggestibility) – індивідуальна некритична податливість, готовність підкоритися, прийняти ідеї інших (зовнішні) як власні (внутрішні); полегшене слідування порадам, указівкам навіть за умов їх протилежності власним переконанням і інтересам, зниження критичності. С. підсилюється дією ситуативних мотивів, стресових факторів, дефіцитом часу, недостатністю компетентності, негативним психофізіологічним станом та ін.

Сугестивний вплив (навіювання) – будь-який психічний вплив однієї людини (суб'єкт) на іншу (об'єкт). С.п. має на меті актуалізацію або зміну певних установок, ціннісних орієнтацій, вчинків людини, яка виступає об'єктом.

Уразливість психологічна – індивідуальна особливість особистості, яка може слугувати сприятливим підґрунтям для психічної травми за умов

дії будь-якого об'єктивно малозначного фізичного або психічного впливу. У. вважається предиктором формування аутоагресивної поведінки (переважно суїцидальної); підвищена чутливість до ситуацій конкретного типу.

Установка – позиція особистості, що полягає у визначенні її ставлення до цілей, завдань; виражає готовність до діяльності, спрямованої на їхню реалізацію. У. залежить від того, що є суб'єктивно значущим для особистості.

3. ОБ'ЄКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Об'єктами судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми, є особистість та сукупність матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, продукти психічної діяльності тощо), які містять відомості про специфіку діяльності потерпілої особи у ситуації злочину, пов'язаного з торгівлею людьми.

4. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ

Предметом судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, є сукупність фактичних даних, отриманих із використанням спеціальних знань у галузі психології, які відображають специфіку вольової регуляції діяльності потерпілої особи у ситуації злочину, що розслідується у кримінальному провадженні

5. СУБ'ЄКТИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Відповідно до ст. 7 Закону України «Про судову експертизу», суб'єктами судово-експертної діяльності є державні спеціалізовані установи, їхні територіальні філії, експертні установи комунальної форми власності, а також судові експерти, які не є працівниками зазначених установ, та інші фахівці (експерти) з відповідних галузей знань у порядку й на умовах, визначених цим Законом¹.

Проведення судово-психологічної експертизи стосовно потерпілих за злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, відповідає галузі знань за експертною спеціальністю 14.1 «Психологічні дослідження»².

¹ Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення 26.08.2024).

² Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється

6.

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ, ЩО ВИРІШУЮТЬСЯ МЕТОДИКОЮ

1. Встановлення індивідуально-психологічних особливостей особистості під експертного, його мотиваційної, когнітивної, емоційної, волевої сфер та міри їхнього впливу на його психічну діяльність (обмежувати / не обмежувати здатність до усвідомлення характеру, значення, наслідків своїх дій та повною / неповною мірою керувати ними).
2. Встановлення особистої значущості для під експертного обставин ситуації, за яких він прийняв пропозицію торговця людьми (з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей його особистості та обставин ситуації – насилля, погроз, шантажу, тяжких життєвих обставин тощо).
3. Встановлення здатності під експертного до пошуку альтернативних способів вирішення проблемної / складної / кризової ситуації, що виникла у його житті на момент пропозиції торговця людьми, та здатності чинити опір дії, що нав'язувалася торговцем людьми.
4. Встановлення специфіки (правильності / неправильності, критичності / некритичності) уявлення під експертного про мету своєї діяльності та про її наслідки у ситуації, пов'язаної із пропозицією торговця людьми.
5. Встановлення психічного стану, характеру та ступеня його впливу на свідомість і психічну діяльність під експертного у ситуації, що належить до пропозиції торгівлі людьми.
6. Встановлення характеру та повноти волевиявлення (за його структурними параметрами) під експертного на всіх етапах розвитку ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми.
7. Встановлення міри здатності під експертного усвідомлювати характер і значення пропозиції торговця людьми, передбачати її наслідки, приймати самостійне рішення щодо пропозиції торговця людьми та повною мірою довільно керувати своєю діяльністю у ході реалізації прийнятого рішення.

7.

ПИТАННЯ, ЩО СТАВЛЯТЬ НА ВИРІШЕННЯ СУДОВОМУ ЕКСПЕРТОВІ

Відповідно до пункту 6. 6 розділу VI Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Мін'юсту України №53/5 від 08.10.1998,

кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України: дод. 6 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення 02.08.2024).

зі змінами', на вирішення судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми, ставлять такі питання (орієнтовний перелік) :

1. Які домінуючі індивідуально-психологічні особливості особистості потерпілої особи (П.І.Б.), її когнітивної, мотиваційної та емоційно-вольової сфер?

2. Яка особистісна значущість для потерпілої особи (П.І.Б). обставин життєвої ситуації, за яких вона погодилася із пропозицією торговця людьми?

3. У якому емоційному стані була потерпіла особа (П.І.Б.) у період часу, що належить до прийняття нею пропозиції торговця людьми?

4. Ураховуючи умови ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні, індивідуально-психологічні особливості особи (П.І.Б.), особливості її когнітивної сфери та емоційного стану, чи мала вона правильне уявлення про сутність пропозиції торговця людьми?

5. Чи була здатною особа (П.І.Б.), з урахуванням її індивідуально-психологічних особливостей, інтелектуальної сфери, емоційного стану, індивідуальної значущості для потерпілої особи обставин ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми, повною мірою вільно та усвідомлено приймати рішення щодо пропозиції торговця людьми, повною мірою прогнозувати наслідки свого рішення та повною мірою довільно реалізовувати своїми діями (як варіант : повною мірою керувати своїми діями щодо реалізації рішення)?

8.

ВИЗНАЧЕННЯ КОМПЕТЕНЦІЇ ЕКСПЕРТА

До компетенції судового експерта при проведенні судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми, належать : встановлення психологічних фактів (систем), факторів та механізмів, у результаті яких потерпіла особа (підекспертний) була обмежена повною мірою усвідомлено і довільно приймати рішення на користь пропозиції торговця людьми та повною мірою довільно керувати своїми діями у ході реалізації свого рішення.

До компетенції судового експерта-психолога не належить вирішення питань етичного, морального, правового (у тому числі – визначення

1 Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертів та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 (зі змінами). URL : [https : //zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text](https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text) (дата звернення 03.09.2024).

уразливого стану потерпілого у його юридичному значенні), медичного (у тому числі, психіатричного) характеру.

9. МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОТЕРПІЛИХ ЗА ЗЛОЧИНАМИ, ПОВ'ЯЗАНИМИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

Діалектичні, формально–логічні, загальнопізнавальні (опис, порівняльний аналіз, інтерпретація, індукція, синтез, планування, моделювання тощо); статистичні (збирання, обробка та аналіз даних, отриманих у ході дослідження), прогнозування.

Окремі методи психологічного дослідження (контент–аналіз, інтен–аналіз, герменевтичний та контекстуальний аналіз, моделювання, метод спрямованого спостереження, метод спрямованої бесіди, психодіагностичні методи та ін.).

Спеціальні методи судово–психологічного експертного дослідження (методики відповідно до їхніх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз).

Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 08.05.1998 № 53/5, зі змінами (далі – Інструкція), визначення способу проведення експертизи належить до компетенції експерта¹.

10. ПОРЯДОК ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО–ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПОТЕРПІЛИХ ЗА ЗЛОЧИНАМИ, ПОВ'ЯЗАНИМИ З ТОРГІВЛЕЮ ЛЮДЬМИ

Загальний порядок виконання експертом дослідження визначено положеннями Інструкції та Науково–методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 № 53/5, зі змінами та доповненнями (далі – Науково–методичні рекомендації)².

¹ Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 09.08.2024).

² Науково–методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 (зі змінами). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення 03.09.2024).

10.1 Попереднє (підготовче) дослідження

На етапі попереднього дослідження вирішують такі основні завдання : з'ясування мети та завдань дослідження; визначення питань, що належать до компетенції експерта-психолога; оцінювання наданих на дослідження матеріалів з точки зору їх належного оформлення та достатності для вирішення поставлених завдань; формування первинного уявлення щодо досліджуваних об'єктів; побудова гіпотез; складення плану експертного дослідження.

Алгоритм 1 – з'ясування мети та завдань дослідження

Відповідно до чинного законодавства України, що регулює судово-експертну діяльність, підставою для проведення експертизи є процесуальний документ про призначення експертизи, складений уповноваженою на те особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом, у якому обов'язково зазначають її реквізити, номер справи або кримінального провадження або посилання на статтю закону, якою передбачено надання висновку експерта, перелік питань, що підлягають вирішенню, а також об'єкти, що підлягають дослідженню.

Мета та завдання дослідження визначають у питаннях, що сформульовані у постанові, ухвалі суду, зверненні (заяві) сторони захисту, яка має право самостійно залучати експерта на договірних умовах для проведення експертизи.

Алгоритм 2 – визначення питань, що належать до компетенції експерта-психолога

У цьому алгоритмі експерт визначає відповідність формулювання питань Науково-методичним рекомендаціям, предмету психологічної експертизи цього виду / підвиду та межах компетенції експерта-психолога.

Якщо питання у постанові (ухвалі, заяві) сформульовано неясно, але зміст питань експертові зрозумілий, то, відповідно до Інструкції, після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта), експерт може надати відповідні роз'яснення та викласти питання у коректному формулюванні. У разі виникнення сумніву щодо змісту завдань та обсягу доручення експерт має право невідкладно заявити клопотання органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), щодо уточнення поставлених питань.

Якщо поставлені питання виходять за межі спеціальних знань експерта, він має право відмовитися від проведення експертизи, направивши замовнику мотивоване повідомлення.

Алгоритм 3 – оцінювання наданих на дослідження матеріалів в

аспектах їхнього належного оформлення та достатності для вирішення поставлених завдань

При первинному ознайомленні з наданими на дослідження матеріалами встановлюють особливості їх пакування, цілісність об'єктів : томи кримінального провадження мають бути прошитими та пронумерованими, аркуші – пронумерованими, нумерація аркушів – не порушеною. Копії документів (наприклад, медичних), що складаються з декількох аркушів, мають бути прошитими, пронумерованими та належно засвідченими; оригінали з декількох аркушів – пронумерованими.

Якщо отримані матеріали оформлено з порушеннями, що виключають можливість організації проведення експертизи, до замовника направляють відповідного листа, у якому керівник експертної установи терміново у письмовій формі повідомляє про це орган (особу), який (яка) призначив (ла) експертизу (залучив (ла) експерта). У разі невживання органом (особою), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), належних заходів для усунення цих перешкод, керівник експертної установи по закінченні тридцяти календарних днів від дня направлення повідомлення (листа) повертає йому матеріали, а експертиза знімається з виробництва.

У разі наявності певних порушень в оформленні документів, які не виключають їхнього коректного використання (наприклад, не пронумеровані аркуші матеріалів провадження, додаткові матеріали не прошито, порушено нумерацію аркушів тощо, але документи мають необхідні реквізити), експерт надає опис виявлених особливостей у вступній частині висновку експерта.

У випадках недостатності документальних відомостей, що мають значення для проведення дослідження, експерт, користуючись своїми процесуальними правами, спрямовує замовнику клопотання про надання додаткових матеріалів. У клопотанні доцільно навести перелік документів, необхідних для дослідження (наприклад, відомостей про особистість підекспертного, які можуть міститися у характеристиках, у протоколах допитів рідних, педагогів, медичних працівників, колег, знайомих тощо). Отримання якомога більшого обсягу вихідних даних дозволяє виконати експертизу відповідно до принципів повноти й об'єктивності, визначених у статті 3 Закону України «Про судову експертизу».

Для організації проведення психологічного обстеження експерт складає клопотання про забезпечення з'явлення підекспертного до експертної установи (або до експерта, який не є фахівцем експертної установи), яке скеровують до замовника експертизи.

У разі незадоволення у регламентований строк клопотання, експерт, керуючись відповідними пунктами Інструкції, складає повідомлення про

неможливість надання висновку, експертне провадження знімається з виробництва, а надані на дослідження матеріали повертають замовникові.

Алгоритм 4 – розроблення попередніх версій

Експертна версія (гіпотеза) є попереднім припущенням, покладеним в логічну основу планування подальшого дослідження. Експертні версії будують на основі завдань та на підставі інформації, яку отримують у ході попереднього вивчення наданих на дослідження об'єктів, з метою з'ясування та пояснення специфічного кола обставин, які у ході дослідження набувають доказового експертного значення або спростовуються отриманими результатами. Кількість експертних версій апіорі не може бути обмеженою, оскільки усі дії експерта супроводжуються безперервним формуванням і перевіркою гіпотез, що дозволяє спланувати дослідження, коригувати його хід, аргументувати правильність експертного рішення та формування висновків тощо.

Алгоритм 5 – складання плану експертного дослідження

Виходячи із експертних завдань та попередніх версій, експерт планує хід дослідження, яке має такі основні складники :

- психологічний (герменевтичний) аналіз матеріалів кримінального провадження та долучених до них матеріалів; виділення експертно значущих вихідних даних;
- визначення умов проведення експертного обстеження (у службовому кабінеті психолога або в спеціальному приміщенні);
- вибір методів та методик дослідження; створення бланків для фіксації результатів експериментально–психологічного обстеження та експертної бесіди, забезпечення технічним приладдям тощо;
- складення плану експертної бесіди та експериментально–психологічного обстеження;
- складення плану аналітичного дослідження, порівняння отриманих результатів, їхнього комплексного оцінювання та формування висновків.

Алгоритм 6 – забезпечення умов проведення психологічного обстеження підекспертної особи

Основними вимогами щодо проведення психологічного обстеження підекспертного є забезпечення умов конфіденційності (наявність окремого звукоізолюваного приміщення, у якому не має бути сторонніх осіб), наявність робочого місця експерта (письмовий стіл, стілець, технічні засоби, стимульний матеріал, бланки фіксації результатів експериментально–психологічного обстеження, ПК тощо) та забезпечення умов для зручної діяльності підекспертного (стіл, стілець або крісло, ручка, олівці тощо).

Якщо підекспертний з об'єктивних причин не може з'явитися до експертної установи / експерта (наприклад, у зв'язку з обмеженими фізичними можливостями), постановою (ухвалою) органу, що призначає

експертизу / залучив експерта, забезпечується проведення експертного дослідження за місцем знаходження підекспертного. Відповідно до ст. 6 Закону України «Про судову експертизу», особа або орган, які призначили експертизу (залучили експерта) повинні забезпечити судовому експертові безперешкодний доступ до об'єкта дослідження і належні умови праці.

10.2 Аналітичне дослідження

Метою аналітичного дослідження є виявлення ознак, характерних для довільної або підпорядкованої регуляції особою своєї діяльності за обставин ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми.

Виходячи з експертних завдань, психологічне дослідження передбачає аналіз актуальної поведінки підекспертного як функції безперервної різноспрямованої взаємодії із ситуацією, в яку він був включений, та зворотного зв'язку з цією ситуацією. Це вимагає урахування впливу на психічну діяльність підекспертного як його сформованих (сталих) особистісних факторів, так і різноманітних ситуаційних перемінних.

Структура психічних явищ та психологічних систем (свідомість, особистість, індивідуальність, діяльність, вольовий акт та ін.) містить комплекс іманентних (необхідних і достатніх, стійких) та факультативних (перемінних) компонентів. Необхідними і достатніми компонентами – це такі, де їхня наявність є обов'язковою для збереження явищем або системою своєї сутності, без яких це явище / система перестає бути самим / самою собою. Факультативні (перемінні) ознаки – це такі, без яких явище не втрачає своєї сутності, вони наділяють психічне явище або психологічну систему індивідуальністю, специфікою, властивою саме конкретній особистості.

В основу експертного дослідження діяльності підекспертного в ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми, покладено психологічну категорію «складний вольовий акт», який розглядають як результат сполучення (суміщення) суперечливих суб'єктивних (внутрішніх, особистісних) факторів, що взаємодіють із об'єктивно складною ситуацією, утворюючи для особистості значущу проблему та змушуючи її долати.

До іманентних ознак складного вольового акту належать : особиста значущість складної ситуації, що склалася у житті підекспертного; усвідомлення мети своєї діяльності та прагнення досягти цієї мети; усвідомлення суб'єктивних і об'єктивних можливостей задля досягнення мети; формування мотивів, що стверджують або відкидають досягнення мети; боротьба мотивів та вибір між ними; прийняття однієї із можливостей як рішення; реалізація прийнятого рішення; подолання зовнішніх перешкод, об'єктивних складнощів у процесі реалізації прийнятого рішення.

До факультативних (перемінних) ознак складного вольового акту

належать : емоційний профіль особистості у вигляді різноманітних реакцій залежно від її індивідуально–психологічних особливостей, системи її цінностей, притаманного їй способу емоційного реагування та ситуативних фонових реакцій (страх, гнів, імпульсивність, психічна напруженість, тривога, посттравматичні стресові стани, дистрес, почуття провини, сором, образа, почуття краху, самотності та ізоляваності, почуття втрати сенсу життя та ін.); переорієнтування життєвих цінностей та світогляду, зниження самооцінки, різноманітні форми дезадаптивної поведінки тощо.

Для вирішення експертних завдань на стадії аналітичного дослідження необхідно визначити :

- соціально–психологічні параметри ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні;
- особливості психічної діяльності під експертного у межах ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні;
- характер вольової регуляції під експертним своєї діяльності у межах ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні.

За результатами психологічного аналізу надають експертну оцінку кожному компоненту структури складного вольового акту під експертного у ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми.

Алгоритми аналітичного етапу дослідження включають : психологічний аналіз матеріалів, діагностично спрямовану бесіду, експериментально–психологічне обстеження; зіставлення і порівняння результатів, отриманих у ході аналізу матеріалів кримінального провадження, експертної бесіди та експериментально–психологічного обстеження.

10.2.1 Психологічний аналіз матеріалів, наданих на дослідження

Психологічний аналіз наданих на дослідження матеріалів проводиться із застосуванням методів контент–аналізу, інтент–аналізу, комунікативного аналізу та герменевтики і передбачає визначення психологічно значущих феноменів, які відповідають експертним завданням і дозволяють їх вирішити.

Алгоритм 1 – структурування досліджуваних матеріалів.

Відомості, що містяться у матеріалах кримінального провадження, доцільно розподілити на такі групи вихідних даних :

- дані, що містять інформацію про індивідуально–психологічні особливості особистості під експертного, його мотиваційну сферу, систему ціннісних орієнтацій, емоційну сферу, систему відносин із оточуючими, основні сфери його життєдіяльності, кризові періоди розвитку тощо;
- відомості про наявну життєву ситуацію у період часу, що належить

до пропозиції торговця людьми, – в аспекті її об'єктивної складності для підекспертного;

- дані про загальну характеристику ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми;
- відомості, які відображають зміст усвідомлення підекспертним ситуації, пов'язаної із пропозицією торговця людьми, – в аспекті привабливості для нього цієї пропозиції;
- відомості про психічний стан та особливості поведінки підекспертного в ситуації, що є предметом розслідування, а саме : вплив на ситуацію, пов'язану з пропозицією торговця людьми; специфіка вольової регуляції поведінки у ситуації, що склалася, – в аспекті етапів складного вольового акту;
- відомості про інші психологічно значущі фактори, які є суттєвими для визначення психологічно уразливого стану підекспертного у межах ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні.

Алгоритм 2 – психологічний аналіз біографічних відомостей про підекспертну особу.

У цьому алгоритмі застосовують біографічний (анамнестичний) метод, за допомогою якого аналізують природний сегмент життя підекспертного : особливості формування як особистості, соціальну орієнтацію, самооцінку, світогляд, основні життєві цінності та смисли, соціальні установки, прагнення та цілі, провідні і ситуаційні мотиви, індивідуально–психологічні особливості, специфіку довільної регуляції діяльності, типовий характер емоційного фону, кризові періоди життя та типові способи поведінки, коло оточення, систему відносин, соціальний статус, зміст провідних сфер діяльності тощо.

Психологічно значущі біографічні відомості відображено у таких матеріалах :

а) щоденники (у сучасній практиці зустрічаються зрідка), які характеризують внутрішні спонукання, прагнення, особисті цінності й цілі, містять відомості про значущі події життя, відображають безпосередні враження, переживання, почуття, проблеми людини, боротьбу мотивів та способи дій задля вирішення цих проблем. Слід зазначити, що інформація у щоденниках не завжди відповідає дійсним фактам і може бути плодом уяви, фантазій, мрій, бажань і прагнень. Однак щоденник надає унікальну можливість вивчення складного та, скоріш за все, прихованого світу особистості;

б) листи, записки – також в експертній практиці зустрічаються зрідка; з огляду на сьогодення, частіше мають місце дописи у месенджерах та у соціальних мережах. Під час проведення психологічного аналізу фіксують : факти стосовно повсякденного життя автора, його психічного стану на момент складення допису, зміст усвідомлення життєвих подій, відомості

про мотиви власних вчинків та вчинків інших людей, дописи про ставлення до адресата або до інших осіб, відомості про коло спілкування, плани на майбутнє, певні вчинки тощо;

в) письмові твори, малюнки та ін., у яких відображено рівень розвитку та специфіку когнітивної сфери підекспертного, особливості ставлення до оточення та актуального навколишнього, емоції, почуття, прагнення, цінності, цілі, установки, індивідуально-психологічні особливості особистості автора. Значно збільшує об'єктивність експертної оцінки особистості підекспертного наявність документальних відомостей про соціальне визнання його творчості (грамоти, заохочення, дипломи, нагороди, гранти та ін.);

г) документи, у яких містяться офіційні біографічні відомості (у тому числі, про проблемні життєві ситуації) : паспортні дані, свідоцтва про народження, шлюб, народження дітей; про освіту, трудова книжка (або її копія), особова справа кадрових військових та працівників МВС, характеристики за місцями навчання, проживання та роботи, виписки із пенсійної справи, довідки про доходи тощо, довідки про заборгованість у банківських установах, свідоцтво про розірвання шлюбу, довідки про статус переселенця, відомості про судимість тощо. В офіційних документах практично не міститься відомостей про внутрішній світ людини, проте у них відображено об'єктивні відомості про головні періоди її життя та діяльності;

д) показання свідків події, родичів, друзів, інших осіб у протоколах допитів, у письмових опитуваннях, в аудіозаписах судових засідань та ін. Інформація, повідомлена оточенням, є суб'єктивним описом особистості підекспертного та його діяльності. З огляду на те, що такий опис залежить від особливостей сприймання та розуміння оточуючими особистості підекспертного, ця інформація є інваріантною і навіть може бути суперечливою. Однак, її цінність полягає у можливості наповнити психологічний портрет особистості підекспертного унікальними, специфічними деталями.

У процесі психолого-біографічного аналізу відомостей, які містяться у матеріалах кримінального провадження та у долучених до них матеріалах, встановлюють ознаки, що характеризують процес соціалізації особистості, індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертного, що мають значення для визначення «уразливих ланок» у структурі його особистості та діяльності.

До таких ознак належать :

- наявність об'єктивно складних періодів у житті підекспертного (наприклад, хвороба, виховання у неповній сім'ї, сирітство, позбавлення місця постійного проживання, звільнення з роботи, розірвання шлюбу, смерть рідних, відсутність постійного заробітку,

участь у бойових діях, перебування у місцях відбування покарання, перебування у полоні тощо); ускладнення у системі відносин із оточуючими (з батьками, однолітками, педагогами, колегами, керівництвом тощо), порушення поведінки у дитячому і дорослому віці; ускладнення у навчанні, професійній освіті (дублювання класів, незадовільна навчальна успішність, низький рівень освіти); проблеми з працевлаштуванням та безробіття; проблеми під час проходження військової служби; прояви суїцидальної поведінки за їхньої наявності (думки, наміри, демонстрація, дії) та їх причина (за умов наявності такої інформації) та ін.;

- потенційно «уразливі ланки» у структурі особистості підекспертного : завищена або занижена самооцінка; соціально неприйнятні життєві цінності, соціальні установки та прагнення; акцентуйовані характерологічні особливості; низький рівень розвитку когнітивної сфери; підвищена емоційна реактивність; низький рівень довільної регуляції діяльності; схильність до імпульсивних учинків; типові способи поведінки у складних життєвих ситуаціях; віктимна поведінка; схильність до підпорядкування та сугестивність; соціальний інфантизм; соціальна депривація тощо;
- ієрархія мотивів (провідних і ситуативних). Роль провідних мотивів при формуванні ситуаційної мотивації. Соціально прийнятне / не прийнятне співставлення ситуаційних мотивів із об'єктивними вимогами наявної ситуації; роль ситуаційних мотивів у складних ситуаціях. Специфіка мотиваційного вибору в результаті боротьби ситуативних і провідних мотивів.

Результатом психолого–біографічного аналізу досліджених матеріалів є встановлення потенційно «уразливих ланок» у структурі особистості підекспертного (у системі його цінностей, емоційно–вольової та когнітивної сфер, способів поведінки у складних життєвих ситуаціях тощо), які сформувалися в онтогенезі і деструктивно вплинули на вольову регуляцію поведінки у кризові періоди його життя.

Алгоритм 3 – аналіз документальних відомостей стосовно соціально–психологічних параметрів ситуації та діяльності підекспертного, що передувала його контактуванню з торговцем людьми.

Ситуація, що передувала досліджуваним подіям, пов'язаним із торгівлею людьми, має умовну назву «протоситуація», аналіз якої дозволяє встановити психологічну етіологію феномену, що аналізується.

У ході дослідження «протоситуації» виявляють фактори, що зумовили виникнення і динаміку об'єктивних труднощів у житті підекспертного, у період часу, який передував його контактуванню з торговцем людьми, наділили цю ситуацію особливо значущим для підекспертного смыслом та завдали напрямку його подальшої діяльності.

Відомості, необхідні для психологічного аналізу «протоситуації», як правило, містяться у текстових протоколах та в аудіо– відеозаписах проведення процесуальних дій (допитів, слідчих експериментів, НСРД тощо), у текстових протоколах та в аудіозаписах судових засідань, у заяві потерпілого, у письмових поясненнях, у записах трудової книжки, довідках за місцем роботи і проживання, у характеристиках, медичній документації, у висновках судових експертиз (судово–психіатричної, судово–медичної, комплексної судової психолого–психіатричної та ін.) тощо.

Дослідження «протоситуації» за відомостями, що містяться у матеріалах кримінального провадження та долучених до них матеріалів, передбачає фіксування та аналіз таких даних :

- наявність об'єктивно складних обставин у житті підекспертного, які склалися у період часу, що передував його контактуванню з торговцем людьми (наприклад, звільнення з роботи, відсутність постійного заробітку, тяжкий матеріальний стан, позбавлення житла, вимушене переселення, смерть рідних, сирітство (для дітей), розірвання шлюбу тощо). Локусами цього аналізу є відомості про особисту значущість для підекспертного наявної ситуації та усвідомлення її як складної;
- специфіка діяльності підекспертного у межах «протоситуації» : активність у пошуках усунення проблем, способи вирішення складної ситуації (наприклад, численні пошуки роботи або тимчасового заробітку, накопичення кредитів і боргів, пошуки житла тощо) та їх результативність / не результативність (або фактична відсутність таких способів);
- специфіка емоційного стану підекспертного (наприклад, розпач, відчай, почуття краху, розгубленість, апатія, злість, образа тощо); його інтенсивність і пролонгованість, вплив негативного емоційного стану на не результативність шляхів і способів вирішення складної життєвої ситуації.

У результаті аналізу наданих на дослідження матеріалів щодо «протоситуації» встановлюють такі ознаки : об'єктивно складні обставини життєвої ситуації у період часу, що передував контактуванню підекспертного з торговцем людьми; зміст його усвідомлення наявної життєвої ситуації як особисто значущої і складної (можливо, безвихідної); оцінка задіяних способів вирішення складної ситуації як нерезультативних, оцінка власних ресурсів як непродуктивних; домінування інтенсивного, пролонгованого негативного емоційного стану.

Алгоритм 4 – аналіз відомостей про особливості психічної діяльності підекспертного у ситуації, що відноситься до прийняття пропозиції торговця людьми та її реалізації у діяльності.

У матеріалах кримінального провадження щодо діяльності

підекспертного на момент його контактування з торговцем людьми та прийняття пропозиції останнього, необхідно дослідити :

- відомості про специфіку проявів індивідуально-психологічних особливостей підекспертного у досліджуваній ситуації;
- відомості про специфіку актуальних на той час негативних емоційних реакцій (страх, гнів, імпульсивність, психічна напруженість, тривога, почуття провини, сором, образа, почуття безвиході або краху, почуття втрати сенсу життя та ін.);
- відомості про характер діяльності підекспертного, його ініціативність (у разі наявності) у виникненні ситуації (наприклад, пошуки в інтернеті інформації про торговців людьми, участь в обговоренні у соціальних мережах можливостей заробітку завдяки посередництву торговців людьми, надання в інтернеті об'яв про пошуки посередника для опублікування фото-відеоматеріалів порнографічного характеру, надання об'яв про згоду на виконання будь-якої роботи без офіційного оформлення; об'яви про згоду на виконання будь-якої роботи за умов безоплатного харчування або надання безкоштовного житла, об'яви про будь-яку роботу за кордоном за умов погашення боргів тощо);
- відомості про перші епізоди взаємодії між торговцем людьми та підекспертним : динаміка взаємодії (наприклад, одноразове або багаторазове контактування, завершене або пролонговане); обставини та умови ситуації (безпосередній контакт або спілкування в інтернеті, у соціальних мережах, месенджерах тощо); асиметрія у документальних відомостях щодо обставин та розвитку ситуації (наприклад, підозрюваний (торговець людьми) у своїх показаннях заперечує факт і мету спілкування з потерпілим, а останній (підекспертний) повідомляє про ініціативу з боку торговця людьми стосовно зустрічі); зміст спілкування з торговцем людьми (обговорення проблеми потерпілого, наведення прикладів торговцем людьми своєї допомоги тим, хто потрапив у біду, висування варіантів допомоги потерпілому, озвучення райдужних перспектив в результаті такої допомоги або поганої перспективи у разі відмови потерпілого від допомоги, та ін.); зміст конкретної пропозиції торговця людьми (наприклад, великий заробіток за кордоном, отримання житла тощо); наявність прихованого змісту (наприклад, пропозиція жінці працювати офіціанткою у закордонному кафе і приховування перспективи надання нею сексуальних послуг клієнтам);
- відомості про когнітивний компонент : повнота / неповнота розуміння підекспертним мети і змісту пропозиції торговця

людьми; уявлення про свою майбутню діяльність відповідно до цієї пропозиції та формування потреби її досягти;

- відомості про боротьбу мотивів, що утверджують або відкидають можливості реалізації потреби; про усвідомлення можливих ризиків у ході реалізації рішення за умов прийняття пропозиції торговця людьми; про передбачення (прогноз) певних негативних наслідків у разі прийняття пропозиції та її реалізації;
- відомості про момент прийняття підекспертним рішення, відповідного пропозиції торговця людьми; про планування своєї подальшої діяльності відповідно до обраної мети; про вибір способу реалізації цього рішення; про оцінку своїх можливостей і здатності досягти обрану мету; співвіднесення їх з об'єктивними вимогами наявної ситуації;
- відомості про подальшу діяльність підекспертного у ході реалізації прийнятого рішення; про коригування способів досягнення мети (у разі наявності); про подолання об'єктивних труднощів, що виникали у ході реалізації прийнятого рішення;
- відомості про усвідомлення підекспертним досягнутого результату і про його оцінку в аспекті відповідності меті діяльності.

У результаті психологічного аналізу досліджених матеріалів встановлюють такі ознаки :

- висока особиста значущість складної ситуації на момент контактування з торговцем людьми (загрози, примус, залежність від агенту впливу, складні життєві обставини та їх наслідки тощо);
- індивідуально-психологічні особливості, що відобразилися у діяльності підекспертного у ході його взаємодії із торговцем людьми;
- дефекти когнітивної та (або) емоційної сфер;
- вірне або неправильне уявлення підекспертного про мету і суттєві елементи пропозиції торговця людьми (наприклад, умов майбутньої роботи за кордоном, умов оплати праці тощо); невідповідність мети пропозиції торговця людьми дійсним інтересам потерпілого (підекспертного) та його мотивації (наприклад, жінка бажала за кордоном заробити гроші, працюючи офіціанткою в кафе, але торговець запропонував їй час від часу надавати клієнтам сексуальні послуги);
- стартовий момент переорганізації змісту свідомості та діяльності потерпілого у зв'язку з пропозицією торговця людьми (боротьба мотивів);
- ускладнення прогнозування (за наявності) наслідків своїх дій у разі прийняття пропозиції;

- ускладнення вибору альтернатив (за наявності) у процесі прийняття рішення щодо пропозиції торговця людьми;
- специфіка планування подальшої діяльності, спрямованої на досягнення своєї мети;
- наявність негативного емоційного стану (тривалий негативний психофізіологічний стан, фрустрація, відчай, розгубленість тощо), що дезорганізує психічну діяльність підекспертного на стадії прийняття рішення;
- способи реалізації прийнятого рішення та їх коригування залежно від змін певних обставин;
- неповне розуміння того, що сталося (досягнутих цілей та їхніх негативних наслідків).

Указані психологічно значущі ознаки дозволяють визначити порушення (або їхню відсутність) у структурі складного вольового акту підекспертного у дослідженій ситуації.

10.2.2 Дослідження методом спрямованої бесіди (інтерв'ю)

Метою експертної бесіди є актуалізація та структурування спогадів підекспертного стосовно основних етапів його життя (біографічна частина бесіди) та у період часу, що безпосередньо належить до подій, які розслідуються у кримінальному провадженні.

У ході бесіди з'ясовують : систему цінностей підекспертного, його провідні мотиваційні чинники; соціальну спрямованість; систему відносин із оточуючими; основні форми діяльності; усталені способи поведінки як у звичайних, так і у складних життєвих ситуаціях; специфіку емоційного реагування у звичній життєдіяльності та у стресових ситуаціях; особливості актуального емоційного стану; самооцінку.

Метод спрямованої бесіди виконує функції як діагностичного інструментарію, так і способу формування та підтримки контакту з підекспертним. В експертній практиці бесіда традиційно передуює експериментально–психологічному дослідженню, оскільки вона спрямована на формування в підекспертного адекватного ставлення до процедури обстеження, на мобілізацію його психічних ресурсів для виконання складної, багатоетапної, емоційно насиченої процедури експертного обстеження.

Фіксування усної розповіді підекспертного проводиться або шляхом складення письмового протоколу, або (за згодою підекспертного) за допомогою аудіозапису / відеозапису.

У процесі експертної бесіди одночасно застосовується метод включеного спостереження, який є спеціально організованим експертним сприйманням, побудованим на основі певної гіпотези або гіпотез, і

реалізується відповідно до розробленого плану. Під час спрямованого спостереження експерт фіксує зовнішні прояви та динаміку невербальних реакцій підекспертного, що можуть свідчити на користь значущості для нього певних подій, про які він повідомляє. Слід зазначити, що метод спостереження має певні недоліки, які можуть призвести до експертних помилок, а саме : гало-ефект (призводить до узагальненого враження експерта, ігнорування тонкої специфіки діяльності підекспертного); «ефект поблажливості» (позитивна оцінка особистості підекспертного та його поведінки у досліджуваній ситуації); «помилка центральної тенденції» (експерт надає надто старанну оцінку поведінці підекспертного, ігноруючи основні ознаки та зосередившись та факультативних); помилка першого враження (перше враження про підекспертного визначає подальшу оцінку його особистості та поведінки у досліджуваній ситуації).

Самозвіт підекспертного проводять у вигляді умовно вільного викладу (з урахуванням специфіки спрямованої бесіди), під час якого експерт визначає особливості інтелектуальної переробки інформації, специфіку побудови оповідання, аргументацію власних суджень і умовиводів, їх логічну узгодженість, індивідуальний стиль спілкування та ін.

До інформативно значущих параметрів експертної бесіди також належать : паузи у промові, які можна інтерпретувати як прояви емоційного стану (найчастіше – негативного), як спротив, що маскується або придушується, або як прояви інтелектуальних ускладнень; відхилення від теми бесіди, застрягання на сторонніх деталях; озвучення спонтанних асоціацій; зовнішні прояви емоційних реакцій; діапазон невербальної продукції тощо.

Метод спрямованої бесіди є традиційним у психологічній практиці та обов'язковим елементом судово-психологічного дослідження.

Алгоритм 1 – біографічна (анамнестична) частина бесіди.

Біографічна бесіда спрямована на виявлення ключових факторів у процесі формування особистості підекспертного, його життєвого шляху, кризових періодів життя та психічного розвитку, процесу соціалізації, стилю життя, звичних (усталених) способів поведінки та емоційного реагування, адаптації до складних ситуацій тощо. У результаті експертної бесіди встановлюють причинний зв'язок між важливими подіями у житті та формуванням системи його відносин, виявляють «стартові» фактори, що зумовили формування вікових періодів психічного розвитку особистості або деградації.

Структура автобіографічного усного викладу підекспертного, як правило, має такі основні складники : дата і місце народження; характеристика батьківської сім'ї (кількість дітей, рівень життя, побутові умови, рівень освіти батьків та їх соціальний статус, особливості виховання у сім'ї, психологічна атмосфера та взаємовідносини у родині, основні події

сімейного життя, система цінностей у родині тощо); особливості психічного та фізичного розвитку (захворювання, загальний стан здоров'я у різні періоди життя, наявність травм головного мозку тощо); характеристика навчальної діяльності в учбових закладах (рівень успішності, улюблені предмети, мотиви навчання та ставлення до навчання, рівень загальної обізнаності тощо); характеристика взаємовідносин із оточуючими (однолітками, дорослими; відомості про інтереси, хобі; характеристика та обсяг читання у різні періоди життя, улюблені персонажі; історія вибору професії, визначальний фактор у професійному визначенні; сімейний стан (у дорослому віці) та особливості взаємовідносин у власній сім'ї; наявність поганих звичок (зловживання спиртним, паління, уживання наркотичних та токсичних речовин тощо); наявність стійких порушень поведінки (у дитячому, підлітковому, юнацькому та дорослому віці), притягнення до кримінальної відповідальності, рецидиви скоєння злочинів; наявність суїцидальних думок та вчинків; наявність травм головного мозку або інших психічних розладів; самохарактеристика.

Характер викладу підекспертним своїх біографічних відомостей залежить від особливостей його особистості та інструкцій з боку експерта. За результатами анамнестичної бесіди експерт реконструює динаміку життєвого шляху розвитку підекспертної особи, створює малюнок її життя, відбираючи найбільш значущі факти, що характеризують особистість, історію та закономірності її розвитку.

Слід мати на увазі, що підекспертний може уникати розповіді про окремі факти свого життя або викривлювати їх, або подавати їх у вигідному для себе аспекті. Не зважаючи на указане, слід фіксувати усі повідомлені відомості, які у процесі подальшого психологічного аналізу й інтерпретування отриманих даних мають порівнюватися з документальними відомостями, що містяться у кримінальному провадженні, – що дозволяє створити досягти більшої об'єктивності у створенні «психологічного портрету» особистості підекспертного.

У процесі анамнестичної бесіди визначають і фіксують експертно значущі ознаки стосовно індивідуального психічного розвитку підекспертного (онтогенез), що надає змогу констатувати сформовані особливості мотиваційної та емоційно-вольової сфер підекспертного, систему його цінностей, характерологічні особливості, специфіку взаємовідносин із оточенням, усталені способи поведінки, особливості пізнавальної сфери, соціального функціонування та досягнень тощо.

Результатом анамнестичної бесіди є визначення психологічно «уразливих ланок» у структурі особистості підекспертного, які сформувалися в онтогенезі і деструктивно вплинули на вольову регуляцію його поведінки у певні кризові / складні періоди його життя (як варіант – у повсякденній діяльності).

Алгоритм 2 – бесіда щодо особливостей діяльності та емоційного стану підекспертного у ситуації, що досліджується у кримінальному провадженні.

Метою цієї частини бесіди є : отримання суб'єктивних відомостей стосовно специфіки діяльності підекспертного у ситуації, пов'язаної із прийняттям пропозиції торговця людьми та її реалізації; встановлення наявності / відсутності негативних факторів, що могли деструктивно вплинути на його діяльність у ситуації, яка розслідується у кримінальному провадженні.

Відомості, отримані у ході розповіді підекспертного, структурують аналогічно схемі психологічного аналізу документальних матеріалів :

- суб'єктивні відомості про «протоситуацію» : особиста значущість наявної життєвої ситуації та її усвідомлення як складної; способи вирішення складної життєвої ситуації, що передувала контактуванню з торговцем людьми; психічний стан підекспертного; продуктивність / не продуктивність задіяних способів вирішення складної життєвої ситуації (або фактична їх відсутність). У результаті аналізу відомостей, отриманих від підекспертного, встановлюють такі ознаки : зміст особистої значущості наявної життєвої ситуації та її оцінка як складної (можливо, безвихідної); усвідомлення власних способів вирішення складної ситуації як не результативних; оцінка власних ресурсів як непродуктивних;
- суб'єктивні відомості про особливості психічної діяльності підекспертного у ситуації прийняття пропозиції торговця людьми : специфіка проявів індивідуально-психологічних особливостей підекспертного у досліджуваній ситуації; специфіка актуальних негативних емоційних реакцій; характер діяльності підекспертного, його ініціативність (за наявності) у виникненні ситуації; перші епізоди взаємодії із торговцем людьми (ініціатива з боку підекспертного чи торговця людьми, мета контактування, стартовий момент переорганізації взаємодії у зв'язку із пропозицією торговця людьми, що вимагала / передбачала від підекспертного прийняття подальшого рішення); динаміка, обставини та обстановка ситуації; зміст спілкування з торговцем людьми (зміст конкретної пропозиції); специфіка усвідомлення підекспертним сутності, мети пропозиції; уявлення про майбутню діяльність відповідно до власного розуміння пропозиції, формування потреби її досягти; боротьба мотивів, що утверджують або відкидають можливості реалізації потреби; усвідомлення можливих ризиків у ході реалізації обраного рішення; прогноз певних наслідків (у тому числі – негативних) у разі реалізації прийнятого рішення; прийняття підекспертним пропозиції торговця людьми; планування

своїї подальшої діяльності відповідно до обраної мети, потреб, прагнень тощо; вибір способу реалізації рішення (в аспекті свідомого цілепокладання як основи планування); оцінка власних можливостей і здатності досягти обрану мету; співвіднесення їх з об'єктивними вимогами наявної ситуації; характер діяльності у ході реалізації прийнятого рішення; коригування способів досягнення мети (за наявності такого коригування); подолання об'єктивних труднощів, що виникали у ході реалізації прийнятого рішення; усвідомлення отриманого результату та його порівняння з раніше сформованою метою діяльності.

У результаті експертної бесіди встановлюють такі ознаки :

- висока особиста значущість складної ситуації на момент контактування з торговцем людьми (загрози, примус, залежність від агенту впливу, складні життєві обставини та їх наслідки тощо);
- прояви індивідуально-психологічних особливостей у діяльності підекспертного під час його взаємодії із торговцем людьми;
- дефекти когнітивної та (або) емоційної сфер (або їх відсутність);
- вірне або неправильне уявлення підекспертного про мету і суттєві елементи пропозиції торговця людьми; невідповідність мети пропозиції торговця людьми дійсним інтересам потерпілого (підекспертного) та його мотивації;
- стартовий момент переорганізації змісту свідомості та діяльності потерпілого у зв'язку із пропозицією торговця людьми (боротьба мотивів);
- ускладнення у прогнозі (вірний або знижений) наслідків своїх дій у разі прийняття пропозиції;
- ускладнення (у разі наявності) у виборі альтернатив у процесі прийняття рішення щодо пропозиції торговця людьми;
- специфіка планування подальшої діяльності підекспертного, спрямованої на досягнення своєї мети;
- наявність негативного емоційного стану (тривалий психофізіологічний стан, фрустрація, відчай, розгубленість тощо), що дезорганізує психічну діяльність підекспертного на стадії прийняття рішення;
- способи реалізації прийнятого рішення та їх коригування у залежності від змін певних обставин;
- неповнота/повнота розуміння того, що сталося (досягнутих цілей та їх негативних наслідків).

Указані психологічні ознаки мають значення для вирішення поставлених перед експертизою завдань, оскільки констатують порушення окремих елементів структури складного вольового акту підекспертного у дослідженій ситуації.

10.2.3 Експериментально–психологічне дослідження

Метою експериментально–психологічного дослідження є об'єктивація індивідуально–психологічних особливостей особистості підекспертного, його мотиваційної, когнітивної, емоційно–вольової сфер, механізмів і способів захисної і компенсаторної поведінки, які можуть мати значення ознак на користь «уразливого місця» у структурі указаних систем, зокрема, під впливом стресових факторів.

На стадії експериментально–психологічного дослідження відбувається відбір та застосування психодіагностичних методів. З огляду на те, що судово–психологічна експертиза має унікальну організацію та процедуру, яка визначається експертними завданнями, рівнем професійного досвіду експерта, індивідуальними особливостями підекспертної особи, особистим ставленням підекспертного до виконання експериментальних завдань, умовами проведення експериментального дослідження тощо, тому не існує і не може існувати заздалегідь підготовленого універсального набору психодіагностичних методів, які можна було б застосувати стосовно усіх підекспертних осіб.

У процесі проведення судової психологічної експертизи рекомендують застосовувати методи і методики, валідні, надійні, апробовані і впроваджені в експертну практику.

До орієнтовного переліку апробованих методів експериментально–психологічного обстеження належать : опитувальники та інший психологічний інструментарій для стандартизованого самозвіту й самооцінки підекспертним своєї поведінки, емоційного стану, мотиваційних чинників, рис характеру, окремих психічних процесів, рівня розвитку інтелектуальної сфери та ін.; проєктивні методи та ін.

Визначення способу проведення експертизи (методик, методів дослідження) належить до компетенції експерта.

10.2.4 Порівняльний аналіз отриманих результатів

Метою цього етапу дослідження є отримання нових експертно значущих фактів про властивості порівнюваних психічних феноменів і психологічних систем, встановлення зв'язків між ними та закономірностей взаємодії.

Оскільки кожний порівнюваний феномен є елементом певної системи, то зміни у будь–якому елементі неодмінно призводять до змін інших пов'язаних елементів та системи у цілому (наприклад, зрушення мотиву на ціль призведе до змін у системі «діяльність»).

У ході порівняння застосовують принципи полісистемності та концептуальної валідності (construct validity), які дозволяють надати

проміжну оцінку правильності теоретичних концепцій, покладених в основу дослідження, та експертних версій.

Ураховуючи багаторівневість, багатомірність, взаємопроникнення та динамічність психологічних феноменів, досить складно чітко окреслити коло порівнюваних ознак. Указане досягають методом сегментації : інформація про досліджуване явище (або систему) поділяють на окремі сегменти, які у заданих параметрах зіставлення порівнюють між собою за різними критеріями (ознаками). Така сегментація дозволяє дослідити характер і функціонування явища / системи та їхню динаміку у межах цілого.

Процедура порівняльного аналізу означає порядок його проведення, який обмежується експертними завданнями та визначається заданими параметрами і критеріями.

Процедура порівняння психічних явищ та психологічних систем полягає у зіставленні і порівнянні результатів психологічного аналізу досліджених матеріалів, експертної бесіди, спрямованого спостереження та експериментально-психологічного обстеження підекспертної особи за заданими параметрами та критеріями, і завершується проміжними висновками.

Під параметром (заг.) розуміється будь-яка перемінна (показник), для якої встановлено одне або більше значень, що залишаються постійними у межах вирішуваного завдання (параметри можуть бути зміненими на інші значення для інших параметричних варіацій первинного дослідження).

Критерій (заг.) – це ознака, на підставі якої приймається рішення щодо оцінки чого-небудь на відповідність пред'явленим вимогам.

Параметри порівняння у процесі проведення судово-психологічної експертизи потерпілих у кримінальних провадженнях, пов'язаних із торгівлею людьми, визначено її предметом і завданнями.

До таких параметрів належать :

- структура особистості та структура діяльності, які сформувалися в онтогенезі, й які встановлюють за результатами біографічного аналізу матеріалів кримінального провадження та долучених до них матеріалів, анамнестичної частини експертної бесіди, спрямованого спостереження та експериментально-психологічного обстеження;
- структура діяльності та її вольова регуляція у період часу, що належить до ситуації, яка розслідується у кримінальному провадженні. Указані параметри встановлюють за результатами аналізу досліджених матеріалів, експертної бесіди, спрямованого спостереження та експериментально-психологічного дослідження;
- структура складного вольового акту в ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні.

До основних критеріїв (ознак), що визначають індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертного і підлягають процедурі порівняння у межах поставлених завдань, належать : провідні мотиваційні чинники поведінки (потреби, мотиви, цілі, ціннісні орієнтації, ідеали, соціальні установки, переконання тощо); характерологічні (типологічні) особливості; особливості когнітивної, емоційної та вольової сфер; способи психологічного захисту у складних життєвих ситуаціях.

До критеріїв (ознак), що визначають специфіку діяльності підекспертного, належать : провідні потреби (екзистенційні, духовні, естетичні, пізнавальні, у соціальній захищеності та самоактуалізації тощо); актуальні (ситуаційні) мотиви (їх зміст, ступінь підпорядкованості провідним мотиваційно-смісловим системам, зумовленість об'єктивними вимогами ситуації, зв'язок із окремими характерологічними рисами особистості тощо); мета діяльності як провідний мотиватор (усвідомлення, передбачення результату діяльності); способи діяльності (їхня відповідність / невідповідність меті та отриманому результату, типові способи поведінки у життєво складних ситуаціях); результат (ступінь відповідності потребам, очікуванням, планам, меті). При цьому, слід враховувати, що структура діяльності не має лінійної спрямованості, оскільки може перетинатися з іншими способами дій, перериватися, не завершившись досягненням мети.

До критеріїв (ознак), що визначають специфіку складного вольового акту підекспертного у ситуації, яка розслідується у кримінальному провадженні, належать : усвідомлення мети своєї майбутньої діяльності, відповідної пропозиції торговця людьми; формування потреби її досягти; усвідомлення власних можливостей для досягнення цієї мети; формування мотивів, що утверджують або відкидають ці можливості; боротьба мотивів і формування вибору; прийняття однієї із можливостей як рішення; реалізація прийнятого рішення; подолання зовнішніх перешкод, об'єктивних труднощів у процесі реалізації прийнятого рішення.

Перелік указаних вище ознак не є вичерпним і може доповнюватися відповідно до інформаційних можливостей досліджених матеріалів, результатів експертної бесіди, результатів експериментального обстеження та діагностичних можливостей застосованих психодіагностичних методів.

З метою об'єктивності відбору експертно значущих порівнюваних ознак та запобігання еkleктичності процедури порівняння, виконують процедуру елімінування – виключення у процесі порівняння ознак, факторів, показників, що завідомо не зв'язані з досліджуваним об'єктом та/або з предметом дослідження.

Результати порівняльного аналізу дозволяють досить надійно верифікувати експертні гіпотези на підставі виділення відмінностей та збігу між загальними характеристиками досліджуваного психічного феномену

або психологічної системи та їхніми унікальними ознаками, і є основою для подальшого проведення синтезування отриманих даних та формування висновків експертизи.

10.2.4.1 Порядок проведення зіставлення і порівняння результатів аналітичного дослідження

Порівняльний аналіз виконують за такими алгоритмами : зіставлення і порівняння результатів біографічного аналізу; зіставлення і порівняння результатів аналізу діяльності підекспертного у ситуації, що передувала його контактуванню з торговцем людьми («протоситуація»); зіставлення і порівняння результатів аналізу вольової регуляції підекспертним своєї поведінки у ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми.

Алгоритм І – зіставлення і порівняння результатів біографічного (анамнестичного) аналізу

Завданням цього алгоритму є порівняння результатів психологічного аналізу досліджених матеріалів, анамнестичної бесіди та експериментально–психологічного обстеження з метою встановлення сформованих в онтогенезі структур особистості підекспертного та його діяльності.

Параметри зіставлення і порівняння результатів біографічного аналізу структурують, конкретизують і локалізують відповідно до експертних завдань : складні / кризові періоди у житті підекспертного; елементи структури особистості підекспертного та його діяльності, які сформувалися в онтогенезі й виявилися у складних життєвих ситуаціях; специфіка мотиваційної сфери підекспертного.

У ході порівняльного аналізу фіксують збіг або розбіжності між повторюваними ознаками відповідно до поставлених питань у таких сферах : соціальна орієнтація (самооцінка, основні життєві цінності і прагнення, соціальні установки), індивідуально–типологічні особливості, специфіка мотиваційної, когнітивної і емоційно–вольової сфер, особливості вольової регуляції та типові способи поведінки у складних життєвих ситуаціях. За результатами порівняння формують проміжні висновки.

Для зручності фіксування результатів порівняння можна складати робочу таблицю (див. Таблицю 1).

Таблиця 1

Зіставлення і порівняння результатів психолого-біографічного (анамнестичного) аналізу

Параметри та критерії (ознаки) порівняння	За результатами психологічного аналізу матеріалів провадження	За результатами анамнестичної бесіди	За результатами експериментально- психологічного обстеження
1	2	3	4
1. Складні / кризові періоди у житті підекспертного : тяжка хвороба, смерть близьких, сирітство, проблеми у школі та у подальшій професійній освіті, розірвання шлюбу, втрата житла, втрата постійного доходу, проблеми працевлаштування, притягнення до кримінальної відповідальності та відбування покарання, соціальна депривація, вимушене переселення, участь у бойових діях, жебрацтво, фінансова залежність (від певних осіб або заборгованість у банківських установах).	Документально зафіксовані відомості (надати опис) про факти складних життєвих ситуацій та їх характеристика : обставини, прологованість у часі, діяльність підекспертного у ході вирішення складної ситуації, результативність дій підекспертного тощо.	Опис та оцінювання підекспертним складних періодів свого життя та їх причин, специфіки своєї діяльності (зміст усвідомлення, способи дій для подолання складної ситуації, емоційний стан, ставлення до труднощів, самооцінка власних ресурсів і продуктивності власних зусиль тощо	Акцентовані характерологічні особливості; рівень когнітивної сфери; емоційна реактивність; специфіка співставлення провідних та ситуаційних мотивів, рівень довільної регуляції діяльності; схильність до підпорядкування та сугестивність; тощо.
	Порівняння між відомостям, зафіксованими у матеріалах кримінального провадження, результатами експертної бесіди та експериментально-психологічного обстеження.		
	Проміжний висновок : складні періоди життя підекспертного є психологічно деструктивними факторами, що негативно відбилися на процесі формування його особистості та діяльності		
2. Елементи структури особистості підекспертного та його діяльності, які сформувалися в онтогенезі й виявилися у складних життєвих ситуаціях : соціальна орієнтація (життєві цінності, соціальні установки, прагнення, цілі тощо), індивідуально-типологічні особливості, специфіка когнітивної і емоційно-вольової сфер, особливості вольової регуляції діяльності та типових способів поведінки у складних життєвих ситуаціях., самооцінка, віктимність, схильність до підпорядкування, сугесивність, соціальний інфантилізм тощо.	Документально зафіксовані відомості за указаними параметрами і критеріями	Самоопис підекспертним своєї особистості, потреб, життєвих цінностей, цілей і установок, прагнень, емоцій і почуттів у стресових ситуаціях, звичних способів поведінки, системи відносин із оточенням, схильності до підпорядкування тощо.	Акцентовані характерологічні особливості; рівень розвитку когнітивної сфери; емоційна реактивність; рівень довільної регуляції діяльності; схильність/ відсутність схильності до підпорядкування та сугестивності; тощо.

	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально–психологічного обстеження.		
	Варіанти проміжних висновків : а) складні (кризові) періоди життя підекспертного негативно вплинули на формування його особистості та діяльності, зумовивши домінування у поведінці імпульсивних учинків, виражену емоційну реактивність, знижений рівень розвитку когнітивної сфери, сформованість соціально несхвалюваних життєвих цінностей, соціальний інфантилізм, низьку толерантність до стресових впливів, низький рівень опосередкованості діяльності (довільної регуляції) тощо, – які є психологічно «уразливими ланками» у структурі особистості підекспертного; б) складні (кризові) періоди життя підекспертного негативно вплинули на формування його особистості та діяльності, зумовивши домінування у поведінці ситуаційних мотивів, соціально несхвалювані життєвих цінності, соціальний інфантилізм. З урахуванням того, що підекспертний у складних життєвих ситуаціях виявляє відсутність зниження функціонування когнітивної сфери та довільної регуляції своєї поведінки, не схильний до підвищеної сугестивності та підпорядкування впливу з боку інших, – констатуються окремі ознаки психологічно «уразливих ланок» у структурі особистості підекспертного (у системі його цінностей та ієрархії мотивів).		
3. Специфіка мотиваційної сфери підекспертного : ієрархія мотивів (провідних і ситуативних), їхня роль у формуванні ситуаційної мотивації; роль ситуаційних мотивів у складних життєвих ситуаціях. Боротьба мотивів у складних ситуаціях і специфіка мотиваційного вибору	Документально зафіксовані відомості (надати опис; виокремити стійкі, повторювані ознаки за указаними параметрами)	Самоопис підекспертним своєї мотиваційної сфери (виокремити стійкі, повторювані ознаки за указаними параметрами)	Результати експериментально–психологічного обстеження щодо індивідуально–типологічних особливостей особистості, мотиваційної, когнітивної, емоційно–вольової сфер, ціннісних орієнтацій і установок та ін.
	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально–психологічного обстеження.		
	Варіанти проміжних висновків : а) в ієрархії мотивів, що сформувалася в онтогенезі, переважають ситуаційні, які у процесі мотиваційного вибору у складних життєвих ситуаціях визначають спрямованість діяльності підекспертного та зумовлюють зниження її опосередкованості; б) в ієрархії мотивів підекспертного, що сформувалася в онтогенезі, переважають провідні, які у процесі мотиваційного вибору у складних життєвих ситуаціях визначають спрямованість діяльності підекспертного та довільність її регуляції.		

Алгоритм 2 – зіставлення і порівняння результатів аналізу діяльності підекспертного у межах «протоситуації»

Завданням цього алгоритму є порівняння результатів психологічного аналізу матеріалів кримінального провадження, експертної бесіди та експериментально–психологічного обстеження з метою встановлення змісту

усвідомлення підекспертним наявної життєвої ситуації («протоситуації»), специфіки його діяльності, мотиваційної та емоційно-вольової сфер у межах ситуації, що передувала його контактуванню з торговцем людьми.

Параметри зіставлення і порівняння результатів аналізу «протоситуації» структурують, конкретизують і локалізують відповідно до експертних завдань : наявність об'єктивно складної життєвої ситуації у період часу, що передував контактуванню підекспертного з торговцем людьми, особиста значущість цієї ситуації; способи вирішення складної життєвої ситуації та їхня результативність; психічний стан підекспертного у межах наявної ситуації.

У процесі порівняльного аналізу фіксують збіг або розбіжності між повторюваними ознаками, що мають значення для експертної оцінки психічного феномену (або психологічної системи) відповідно до поставлених питань : об'єктивно складні обставини життєвої ситуації у досліджуваній період часу; зміст усвідомлення підекспертним наявної життєвої ситуації як особисто значущої і складної (можливо, безвихідної); оцінка власних способів дій задля вирішення складної ситуації як нерезультативних, оцінка власних ресурсів як непродуктивних; домінування інтенсивного, пролонгованого негативного емоційного стану.

Для зручності фіксування зіставлення та результатів порівняння можна скласти робочу таблицю (див. Таблицю 2).

Таблиця 2

Зіставлення і порівняння результатів психологічного аналізу особливостей психічної діяльності підекспертного у межах «протоситуації»

Параметри та критерії (ознаки) порівняння	За результатами психологічного аналізу матеріалів провадження	За результатами експертної бесіди	За результатами експериментально-психологічного обстеження
1	2	2	4
1. Наявність об'єктивно складної життєвої ситуації у період часу, що передував контактуванню підекспертного із торговцем людьми, особиста значущість цієї ситуації : звільнення з роботи, відсутність постійного заробітку, тяжкий матеріальний стан, позбавлення житла, вимушене переселення, смерть рідних, сирітство (для дітей), розірвання шлюбу, фінансова залежність тощо. Актуальність ситуації для особистості підекспертного	Документально зафіксовані відомості про факти складної життєвої ситуації (надати опис) : її обставини, прологованість у часі тощо.	Опис підекспертним наявної ситуації : її обставин, прологованість у часі, негативного змісту ситуації в аспекті унеможливлення (або ускладнення) задоволення актуальних для нього потреб; оцінка підекспертним наявної ситуації як складної (або безвихідної)	Акцентовані характерологічні особливості; система цінностей; рівень функціонування когнітивної сфери; специфіка емоційної сфери; співставлення провідних та ситуаційних мотивів, рівень довільної регуляції діяльності; здатність до вчинення опору або схильність до підпорядкування; тощо.

	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально-психологічного обстеження. Варіанти проміжних висновків : а) усвідомлення підекспертним об'єктивно складної ситуації («протоситуації»), з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей, системи цінностей та рівня розвитку когнітивної сфери, як особисто значущої і надзвичайно складної (або безвихідної) для її вирішення; б) усвідомлення підекспертним об'єктивно складної ситуації («протоситуації»), з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей, системи цінностей та рівня розвитку когнітивної сфери, як особисто значущої.		
2. Способи вирішення складної життєвої ситуації та їх результативність : активність (пасивність), варіативність пошуків і способів усунення проблем (численні пошуки роботи або тимчасового заробітку, пошуки житла тощо) та їх результативність / не результативність (або фактична відсутність таких способів)	Документально зафіксовані відомості (надати опис; виокремити зафіксовані факти пошуків альтернативних способів і шляхів вирішення складної ситуації, результативність/ не результативність альтернативних способів вирішення проблем тощо)	Опис підекспертним змісту своєї діяльності у пошуках шляхів і способів вирішення складної ситуації, самооцінка, усвідомлення не продуктивності власних ресурсів і не результативності своєї діяльності	Результати експериментально-психологічного обстеження індивідуально-психологічних особливостей особистості, типових способів поведінки у складних / стресових ситуаціях та самооцінки. Результати експериментального дослідження когнітивної сфери
	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально-психологічного обстеження. Варіанти проміжних висновків : а) оцінка підекспертним власних способів дій для вирішення надзвичайно складної для нього ситуації як не результативних, оцінка власних ресурсів як непродуктивних; б) оцінка підекспертним власних способів дій для вирішення значимої для нього ситуації як не результативних, але недостатньо альтернативних і невичерпаних.		
3. Специфіка емоційного стану підекспертного : характеристика проявів емоційного стану, його інтенсивність, пролонгованість у часі, динаміка, характер відображення у діяльності у межах наявної ситуації	Документально зафіксовані відомості за указаними параметрами і критеріями	Опис підекспертним свого емоційного стану, його динаміки, проявів, пояснення причин власних дій.	Результати експериментально-психологічного обстеження індивідуально-психологічних особливостей, способів емоційного реагування, самооцінки
	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально-психологічного обстеження. Варіанти проміжних висновків : а) домінування інтенсивного, пролонгованого негативного емоційного стану, який, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей підекспертного та його емоційної сфери, деструктивно вплинув на його діяльність у межах «протоситуації»; б) домінування негативного емоційного стану, який, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей підекспертного та емоційної сфери, не мав психологічно деструктивного впливу на його діяльність у межах «протоситуації».		

Алгоритм 3 – зіставлення і порівняння результатів аналізу вольової регуляції підекспертним своєї поведінки у ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми

Завданням цього алгоритму є порівняння результатів психологічного аналізу матеріалів кримінального провадження, експертної бесіди та експериментально-психологічного обстеження з метою констатації специфіки вольової регуляції поведінки підекспертного у ситуації, пов'язаної із прийняттям пропозиції торговця людьми та її реалізації у діяльності.

Параметри зіставлення і порівняння структурують, конкретизують і локалізують відповідно до експертних завдань та структури складного вольового акту : усвідомлення (уявлення) підекспертним пропозиції торговця людьми, мети майбутньої діяльності, формування потреби її досягти; усвідомлення зовнішніх (об'єктивних) та суб'єктивних (власних) можливостей для досягнення мети; формування мотивів, що затверджують або відкидають можливість досягнення мети; боротьба мотивів і формування вибору; реалізація прийнятого рішення; подолання зовнішніх перешкод, об'єктивних труднощів у процесі реалізації прийнятого рішення.

Фіксують збіг або розбіжності між такими повторюваними ознаками : особиста значущість складної / кризової ситуації на момент контактування з торговцем людьми; індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертного, специфіка емоційного стану та характер його впливу на діяльність у ході взаємодії із торговцем людьми; дефекти когнітивної та (або) емоційної сфер; вірне або неправильне уявлення про мету і суттєві елементи пропозиції торговця людьми; невідповідність мети пропозиції торговця людьми дійсним інтересам підекспертного та його мотивації; боротьба мотивів; прогноз наслідків своїх дій у разі прийняття пропозиції торговця людьми; наявність / відсутність ускладнень у виборі альтернатив під час прийняття рішення щодо пропозиції торговця людьми; специфіка планування підекспертним своєї подальшої діяльності задля досягнення мети; наявність / відсутність негативного емоційного стану, що дезорганізує психічну діяльність на стадії прийняття рішення; способи реалізації прийнятого рішення та їхнє коригування залежно від змін обставин; повнота розуміння того, що сталося (досягнутих цілей та їх негативних наслідків).

За результатами порівняння формують проміжні висновки.

Для зручності фіксування зіставлення та результатів порівняння можна складати робочу таблицю (див. Таблицю 3).

Таблиця 3

Зіставлення і порівняння результатів психологічного аналізу вольової регуляції підекспертним своєї поведінки у ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми

Параметри та критерії (ознаки) порівняння	За результатами психологічного аналізу матеріалів провадження	За результатами експертної бесіди	За результатами експериментально-психологічного обстеження
1	2	3	4
1.Усвідомлення (уявлення) підекспертним пропозиції торговця людьми, мети майбутньої діяльності, формування потреби її досягти (з урахуванням обставин наявної складної ситуації) : звільнення з роботи, відсутність постійного заробітку, тяжкий матеріальний стан, позбавлення житла, вимушене переселення, смерть рідних, сирітство (для дітей), розірвання шлюбу, фінансова залежність, примус (фізичне насилля, шантаж, погрози помстою та ін.). Актуальність та висока особиста значимість для підекспертного складної/кризової ситуації на момент його контактування з торговцем людьми. Специфіка усвідомлення підекспертним мети та основних смислових елементів пропозиції торговця людьми. Формування образу майбутньої діяльності (мети) та потреби її досягти.	Документально зафіксовані відомості за указаними параметрами і кriterіями (надати опис)	Опис підекспертним свого усвідомлення ситуації, що склалася на момент контактування з торговцем людьми, як надзвичайно значимої і складної/ кризової для нього. Опис свого розуміння мети пропозиції торговця людьми та основних смислових елементів цієї пропозиції. Формування уявлення/ усвідомлення змісту пропозиції та її основних смислових елементів, формування образу (мети) своєї майбутньої діяльності відповідно до пропозиції торговця людьми. Виникнення потреби досягти мету.	Результати експериментально- психологічного обстеження індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, його мотиваційної, когнітивної, емоційної сфер, ціннісних орієнтацій, соціальних установок, толерантності до стресогенних факторів, специфіки психологічного захисту тощо.
Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально- психологічного обстеження.			
Варіанти проміжних висновків : а) висока значущість для підекспертного наявної життєвої ситуації, оцінка її як надскладної / безвихідної, домінування мотивації усунення / вирішення складної ситуації; дефекти когнітивної сфери; неправильне уявлення про суттєві смислові елементи пропозиції торговця людьми; формування у свідомості образу майбутньої діяльності (мети) та потреби її досягти; невідповідність мети пропозиції торговця людьми дійсним інтересам підекспертного та його мотивації; б) за умов дій примусових чинників : висока особиста значущість загрози, примусу та їхніх наслідків; об'єктивна (встановлена у матеріалах кримінального провадження) і суб'єктивна залежність підекспертного від агента примусу; висока значущість наявної ситуації, оцінка її як безвихідної; обмеження можливості вільного вибору альтернативних шляхів і способів вирішення наявної кризової ситуації; невідповідність мети пропозиції торговця людьми дійсним інтересам підекспертного, його мотивації та волевиявленню; в) значущість для підекспертного наявної життєвої ситуації, оцінка її як складної, але не безвихідної; домінування мотивації усунення / вирішення складної ситуації; відсутність дефектів когнітивної сфери; правильне уявлення про суттєві смислові елементи пропозиції торговця людьми; формування у свідомості образу майбутньої діяльності (мети) та потреби її досягти; відповідність мети пропозиції торговця людьми дійсним інтересам підекспертного та його мотивації			

2. Усвідомлення під експертним зовнішніх (об'єктивних) та суб'єктивних (власних) можливостей для досягнення мети (з урахуванням його індивідуально-психологічних особливостей, специфіки емоційного стану та розвитку когнітивної сфери).	Документально зафіксовані відомості за указаними параметрами і критеріями (надати опис)	Самооцінка під експертним своїх індивідуально-психологічних особливостей, емоційного стану (вразливість, довірливість, відчай, страх, крах, фрустрація, стрес, образа, апатія, позитивні емоції тощо), когнітивної сфери та їх впливу на його діяльність у ході взаємодії із торговцем людьми; оцінка об'єктивних умов, можливостей і обставин для досягнення мети; оцінка під експертним своїх можливостей для досягнення мети	Результати експериментально-психологічного обстеження індивідуально-психологічних особливостей особистості під експертного, його когнітивної та емоційної сфери, самооцінки
	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально-психологічного обстеження.		
	Варіанти проміжних висновків : а) наявність негативного емоційного стану, що дезорганізує психічну діяльність; наявність порушень когнітивної сфери (зниження критичності та прогностуючої функції), – які, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості під експертного, ускладнюють/обмежують повноту і правильність (адекватність) усвідомлення об'єктивних обставин, умов і власних можливостей для досягнення мети. б) наявність негативного емоційного стану, що ускладнює, але не дезорганізує психічну діяльність; зниження критичності, – які, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості під експертного, ускладнюють, але не обмежують повноту і правильність (адекватність) усвідомлення об'єктивних обставин, умов і власних можливостей для досягнення мети; в) відсутність емоційного стану, що ускладнює психічну діяльність; збереження критичності та прогностуючої функції, – які, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості під експертного, не ускладнюють і не обмежують повноту і правильність (адекватність) усвідомлення об'єктивних обставин, умов і власних можливостей для досягнення мети		
3. Формування мотивів, що затверджують або відкидають можливість досягнення мети : розумовий відбір умов досягнення мети, з урахуванням об'єктивних і суб'єктивних можливостей, визначення імовірності досягнення мети, прогноз певних наслідків , затвердження можливості досягнення мети	Документально зафіксовані відомості за указаними параметрами і критеріями (надати опис)	Самозвіт під експертного за указаними параметрами і критеріями	Результати експериментально-психологічного обстеження індивідуально-психологічних особливостей особистості під експертного, мотиваційної сфери, системи цінностей, когнітивної сфери (мислення, уяви), самооцінки
	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально-психологічного обстеження.		
	Варіанти проміжних висновків : а) наявність порушень когнітивної сфери (зниження критичності та прогностуючої функції мислення, схильність до надмірного фантазування), – які, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості під експертного, обмежують усвідомлене затвердження мотивів для досягнення мети; б) відсутність порушень когнітивної сфери; усвідомлене затвердження мотивів для досягнення мети.		

4. Боротьба мотивів і формування вибору : боротьба мотивів; специфіка емоційного стану (негативний фізіологічний стан, фрустрація, стрес, відчай, розгубленість, байдужість, радість, піднесеність тощо); прийняття однієї із можливостей в якості рішення на користь пропозиції торговця людьми; мотивотворний чинник (провідний або імпульсивний). Планування подальшої діяльності, спрямованої на досягнення своєї мети.	Документально зафіксовані відомості за указаними параметрами і критеріями (надати опис)	Самозвіт підекспертного щодо боротьби мотивів, вагань, зваження усіх прийнятих та неприйнятих можливостей щодо пропозиції торговця людьми; стартовий момент переорганізації психічної діяльності – прийняття однієї із можливостей в якості рішення на користь пропозиції торговця людьми; наявність/відсутність створення плану своїх дій; детальність або схематичність плану (у разі його наявності), відображення у плані етапів і способів майбутніх дій, прогнозу можливих перешкод.	Результати експериментально–психологічного обстеження системи цінностей, ієрархії мотивів, когнітивної сфери, внутрішнього інтелектуального плану дій (ВІП), індивідуально–психологічних особливостей підекспертного.
	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально–психологічного обстеження.		
	Варіанти проміжних висновків : а) наявність порушень когнітивної сфери (зниження критичності та прогнозуючої функції мислення, схильність до надмірного фантазування), переважання імпульсивного мотиву, ускладнення у виборі альтернатив вирішення складної ситуації у процесі прийняття рішення щодо пропозиції торговця людьми; алогічність, не відповідність імпульсивного мотиву прийняттю позитивного рішення щодо пропозиції торговця людьми та основним життєвим цінностям підекспертного; не сформованість внутрішнього інтелектуального плану дій (ВІП)), відсутність плану майбутніх дій і способів досягнення мети, інтенсивний негативний емоційний стан на стадії прийняття рішення, – які, з урахуванням індивідуально–психологічних особливостей особистості підекспертного, деструктивно вплинули на процес прийняття усвідомленого позитивного рішення щодо пропозиції торговця людьми; б) відсутність порушень когнітивної сфери; відсутність ускладнень у виборі альтернативних рішень; переважання провідних мотивів та їх відповідність життєвим цінностям; усвідомлене затвердження однієї із можливостей на користь позитивного рішення щодо пропозиції торговця людьми; планування і вибір способів досягнення мети, – які, з урахуванням індивідуально–психологічних особливостей особистості підекспертного та емоційного фону його діяльності, деструктивно не вплинули на процес прийняття усвідомленого позитивного рішення щодо пропозиції торговця людьми; в) відсутність боротьби мотивів та порушень когнітивної сфери; безальтернативне, усвідомлене затвердження позитивного рішення щодо пропозиції торговця людьми відповідно власних провідних мотивів і життєвих цінностей; планування і вибір способів досягнення мети, – які, з урахуванням індивідуально–психологічних особливостей особистості підекспертного та емоційного фону його діяльності, деструктивно не вплинули на процес прийняття усвідомленого позитивного рішення щодо пропозиції торговця людьми.		

5. Реалізація прийнятого рішення : Відстрочення на тривалий час виконання рішення або його швидке виконання; специфіка виконання дій щодо реалізації рішення (активність, інтенсивність зусиль, відповідно до розробленого плану або безсистемне, варіативне, задіяні способи тощо	Документально зафіксовані відомості за заданими параметрами і критеріями (надати опис)	Самозвіт підекспертного щодо періоду відстрочення, його причин, свого стану, або опис причин безпосереднього (швидкого) виконання рішення; опис задіяних способів реалізації та їх оцінка в аспектах відповідності плану, результативності і продуктивності; активність, пасивність, підпорядкування обставинам або іншій особі у ході реалізації рішення; оцінка інтенсивності своїх зусиль (витрачання власних ресурсів) та емоційного фону, що супроводжував діяльність.	Результати експериментально– психологічного обстеження прогнозуючої та плануючої функцій когнітивних процесів, індивідуально– психологічних особливостей підекспертного.
	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально– психологічного обстеження.		
	Варіанти проміжних висновків : а) реалізація рішення у швидкому темпі; діяльність активна, переважає ситуативна мотивація поведінки; помірні зусилля, відсутність слідування раніше розробленому плану; помилки усвідомлення наслідків своїх дій; вибір арсеналу задіяних способів безсистемний, шляхом проб та помилок або відповідно до інструкцій з боку торговця людьми; негативний емоційний фон із переважанням імпульсивних реакцій, – що у сукупності є ознаками порушень довільної регуляції підекспертним інструментального боку своєї діяльності у дослідженій ситуації. Констатуються порушення операційного компоненту складного вольового акту; б) реалізація рішення безпосередньо після його прийняття; діяльність пасивна, підпорядкована вимогам з боку торговця людьми, переважає ситуативна мотивація поведінки; виконання етапів і застосування способів дій безсистемне, підпорядковане інструкціям торговця людьми; негативний (або індивідуальний) емоційний фон знижує продуктивність діяльності, що у сукупності є ознаками порушень мотиваційного, когнітивного та операційного компонентів складного вольового акту; в) реалізація рішення у швидкому темпі, діяльність активна, із витрачанням інтенсивних зусиль; відхід від розробленого плану; оцінка задіяних способів в аспекті їх результативності; емоційний фон не знижує продуктивність діяльності; арсенал задіяних способів варіюється та адекватний поставленій меті та умовам її реалізації. Порушення операційного компоненту складного вольового акту відсутні; г) реалізацію рішення відстрочено на тривалий час, внутрішня (у тому числі – мотиваційна, когнітивна, емоційна) підготовка відстроченої дії (що є ознаками наміру, зафіксованого прийнятим рішенням, спрямованістю свідомості на досягнення мети); у ході подальшої реалізації наміру – активність діяльності, витрачання інтенсивних зусиль, слідування розробленому плану щодо етапів діяльності та способів її реалізації; оцінка задіяних способів в аспекті їх результативності; емоційний фон не знижує продуктивність діяльності; арсенал задіяних способів варіюється та адекватний поставленій меті та умовам її реалізації. Порушення операційного компоненту складного вольового акту відсутні.		

6. Подолання зовнішніх перешкод, об'єктивних труднощів у процесі реалізації прийнятого рішення : коригування етапів виконання рішення, окремих способів дій відповідно до змін обстановки та обставин ситуації. Специфіка розуміння результатів своїх дій та їх відповідності/ не відповідності меті діяльності, усвідомлення негативних наслідків своїх дій.	Документально зафіксовані відомості за указаними параметрами і критеріями (надати опис)	Самозвіт підекспертного щодо наявності змін обставин та обстановки ситуації, у зв'язку з чим виникли ускладнення вибору альтернативних шляхів і способів реалізації рішення (надати опис); коригування своєї діяльності (етапів і способів дій); порівняння та оцінка відповідності отриманого результату меті діяльності; усвідомлення негативних наслідків своїх дій (у вигляді різноманітних форм примусу, обмеження волі та ін.)	Результати експериментально– психологічного обстеження щодо специфіки формування вибору альтернативних варіантів виконання дій; результати дослідження когнітивної, емоційної, мотиваційної сфер
	Порівняння та фіксування стійких, повторюваних ознак, встановлених у ході дослідження матеріалів, експертної бесіди та експериментально– психологічного обстеження. Варіанти проміжних висновків : а) ускладнення вибору альтернативних способів діяльності у зв'язку зі змінами обставин та обстановки ситуації; негнучкість/відсутність коригування підекспертним своєї діяльності та способів дій; подолання труднощів і перешкод супроводжується вираженням негативним емоційним фоном; ускладнення усвідомлення негативних наслідків своїх дій, – що у сукупності є ознаками порушень когнітивного, емоційного та операційного компонентів складного вольового акту; б) відсутні ускладнення вибору альтернативних способів діяльності у зв'язку зі змінами обставин та обстановки ситуації; коригування підекспертним етапів своєї діяльності та способів дій гнучке; емоційний фон не знижує продуктивність діяльності; розуміння результатів діяльності відповідає досягнутій меті; відсутність ускладнень усвідомлення негативних наслідків своїх дій. За указаними ознаками не констатуються порушення когнітивного, емоційного та операційного компонентів складного вольового акту.		

Перелік ознак та зміст, кількість проміжних висновків не є вичерпними і можуть доповнюватися залежно від інших дотичних завдань, інформаційного навантаження досліджуваних матеріалів, результатів експертної бесіди та експериментально–психологічного обстеження, арсеналу психологічного інструментарію тощо.

Натомість, алгоритми, параметри і критерії порівняння є уніфікованими і стандартними для проведення порівняльного аналізу складної вольової поведінки підекспертних осіб у будь–якій юридично релевантній ситуації (наприклад, у справах про укладення правочинів – угод, дарування, заповіту тощо).

Запропоновані алгоритми проведення порівняльного аналізу дозволяють верифікувати експертні гіпотези, сформовані на попередньому етапі дослідження, і є основою для подальшого проведення синтезування отриманих даних та формування висновків експертизи.

КОМПЛЕКСНЕ ОЦІНЮВАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

На етапі комплексного оцінювання результатів аналітичного дослідження виконують багатомірне зіставлення, узагальнення, надають експертну оцінку дослідженим феноменам, відповідно до поставлених питань окреслюють підстави для формування висновків.

Синтезування та комплексне оцінювання результатів аналітичного етапу дослідження здійснюють за принципами системно-рівневого підходу, детермінізму, багатомірності, єдності свідомості та діяльності, розвитку та ін., які дозволяють оцінити вольову регуляцію діяльності підекспертного у дослідженій ситуації в аспекті багаторівневої психологічної системи, компоненти якої динамічно взаємодіють.

Найбільш динамічною у структурі особистості є психологічна підсистема «ситуація – смисл – стан», у якій психічні стани, що виникають у складних ситуаціях, впливають на смислові структури особистості, змінюючи їхні зміст та ієрархію.

Незбалансованість систем «особистість – діяльність» та «ситуація – смисл – стан» завжди пов'язана з оцінкою людиною ситуації як складної / критичної; за межами цього контексту нерівноважний стан практично не виникає, а смислові структури особистості характеризуються стійкістю. Трансформація смислових структур призводить до змін у системі «смысл», змінюючи поведінку людини. Смыслові впливи на психічні стани опосередковуються психічними процесами та індивідуально-психологічними особливостями особистості.

Опосередкованість діяльності особистості забезпечується функціонуванням системи «воля», у структурі якої провідним компонентом є складний вольовий акт, який також має ієрархічну організовану структуру. У разі наявності певних змін функціонування будь-якого компоненту структури складного вольового акту порушується баланс усієї системи «воля», що призводить до порушень вищої ієрархічної системи «особистість – діяльність», роблячи людину психологічно «уразливою».

Усі указані вище психологічні феномени (смысли, мета, мотиви, ситуація, рішення, дії тощо), специфіка їх проявів та механізми взаємодії у Методиці розглянуто в контексті системи «складний вольовий акт», який опосередковує діяльність потерпілого у злочинах, пов'язаних із торгівлею людьми.

В аспекті судово-психологічного дослідження потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми, порушення вольової регуляції діяльності потерпілої особи детерміновані низкою об'єктивних і суб'єктивних факторів.

На етапах аналітичного дослідження було проведено перевірку

експертних гіпотез і надано проміжні висновки стосовно : «базисних» характеристик особистості підекспертного; психологічно значущого змісту ситуації, у межах якої підекспертний прийняв пропозицію торговця людьми і реалізував її у своїй подальшій діяльності; визначено психологічно «уразливі ланки» у структурі його складного вольового акту, що у ситуації делікту призвели до певних порушень довільної регуляції діяльності підекспертного.

Комплексне оцінювання досліджених явищ здійснюють на підставі критерія достатності ознак. Питання щодо цього критерія у психології є дискусійним і остаточно не вирішеним. У практиці судово-психологічної експертизи загальновизнаним є розуміння достатності ознак як умови, що гарантує реалізацію певного психологічного феномену (системи) і визначається за параметрами змісту, повторюваності та стійкості ознак, – тобто, з урахуванням динамічності психічного, наділяє цей феномен (систему) унікальністю протягом періоду часу його функціонування.

Виходячи з експертних завдань та поставлених питань, алгоритми комплексного оцінювання становлять :

- оцінювання міри впливу індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, мотиваційної, когнітивної, емоційної, вольової сфер, що сформувалися в онтогенезі, на його психічну діяльність (обмежували / не обмежували здатність повною мірою усвідомлювати характер, значення, наслідки своїх дій та довільно керувати ними);
- оцінювання особистісної значущості для підекспертного життєвої ситуації, за яких він прийняв пропозицію торговця людьми;
- оцінювання специфіки (правильності / неправильності) уявлення підекспертного про мету своєї діяльності та її наслідки у ситуації, пов'язаної із пропозицією торговця людьми;
- оцінювання динаміки, характеру і повноти волевиявлення (за його структурними параметрами) підекспертного на всіх етапах ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми;
- оцінювання міри здатності підекспертного усвідомлювати характер і значення пропозиції торговця людьми, передбачати її наслідки, приймати самостійне рішення на користь цієї пропозиції та довільно керувати своєю діяльністю у ході реалізації прийнятого рішення.

Алгоритм 1 – оцінювання міри впливу індивідуально-психологічних особливостей особистості підекспертного, його мотиваційної, когнітивної, емоційної, вольової сфер, що сформувалися в онтогенезі, на його психічну діяльність (обмежували / не обмежували здатність повною мірою усвідомлювати характер, значення, наслідки своїх дій та довільно керувати ними).

До основних критеріїв (ознак), що визначають індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертного і підлягають процедурі оцінювання у межах поставлених завдань, належать : провідні мотиваційні чинники поведінки (потреби, мотиви, цілі, ціннісні орієнтації, ідеали, соціальні установки, переконання тощо; ієрархія провідних і ситуаційних мотивів); характерологічні (типологічні) особливості особистості; особливості когнітивної, емоційної та вольової сфер; способи поведінки та психологічного захисту у складних життєвих ситуаціях.

Комплексному оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані на стадії порівняльного аналізу (див. Таблиці 1 – 3).

Варіанти проміжних висновків комплексного оцінювання :

а) у структурі особистості підекспертного, що сформувалася в онтогенезі, домінують : акцентуйовані характерологічні особливості (указати тип акцентуації та його коротку характеристику); соціально несхвалювані життєві цінності і смисли (надати короткий перелік), соціальний інфантизм; в ієрархії мотивів домінують ситуаційні; низька толерантність до стресових впливів, емоційна нестійкість та підвищена реактивність, схильність до імпульсивних учинків; знижений рівень розвитку когнітивної сфери (указати, який тип мислення переважає, у чому виявляються ускладнення сприймання, розумових процесів, пам'яті, уявлення, можливо – схильність до фантазування); низький рівень опосередкованості діяльності (довільної регуляції); звичні способи поведінки у складних життєвих ситуаціях, наявність порушень поведінки тощо.

Указані індивідуально-психологічні особливості особистості підекспертного, специфіка його мотиваційної, когнітивної, емоційно-вольової сфер є сформованими, усталеними психологічно «уразливими ланками», що типово деструктивно відобразилися на його поведінці у складних/кризових життєвих ситуаціях.

З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей, специфіки мотиваційної, когнітивної, емоційно-вольової сфер, підекспертний виявляє принципову здатність до усвідомлення фактичного характеру, значення, та наслідків своїх дій. Ураховуючи низький рівень розвитку опосередкованості діяльності, переважання ситуаційних мотивів, високу емоційну реактивність, здатність підекспертного до вольової регуляції своєї поведінки є обмеженою;

б) у структурі особистості підекспертного, що сформувалася в онтогенезі, домінують : акцентуйовані індивідуально-типологічні особливості (указати тип та його коротку характеристику); соціально несхвалювані життєві цінності і смисли (надати короткий перелік), соціальний інфантизм; в ієрархії мотивів домінують провідні; виявляє виражену толерантність до стресових впливів, емоційна стійкість, середній

рівень розвитку когнітивної сфери (вказати, який тип мислення переважає, наявність/відсутність ускладнень сприймання, розумових процесів, пам'яті, уявлення, можливо – схильність до фантазування); достатній рівень опосередкованості діяльності (довільної регуляції); звичні способи поведінки у складних життєвих ситуаціях, наявність порушень поведінки тощо.

Указані індивідуально–психологічні особливості особистості підекспертного, специфіка його мотиваційної, когнітивної, емоційно–вольової сфер суттєво не вплинули на його поведінку у складних / кризових життєвих ситуаціях.

З урахуванням індивідуально–психологічних особливостей, специфіки мотиваційної, когнітивної, емоційно–вольової сфер, здатність підекспертного до усвідомлення фактичного характеру, значення, прогнозування наслідків своїх дій та їх довільної регуляції не є обмеженою.

Алгоритм 2 – оцінювання особистісної значимості для підекспертного обставин життєвої ситуації, за яких він прийняв пропозицію торговця людьми.

До критеріїв (ознак), що визначають специфіку значущості для особистості підекспертного обставин життєвої ситуації, за яких він прийняв пропозицію торговця людьми, належать : об'єктивні умови та обставини ситуації («протоситуації»); провідні потреби (екзистенційні, духовні, естетичні, пізнавальні, у соціальній захищеності та самоактуалізації тощо); актуальні (ситуаційні) мотиви (їхній зміст, ступінь підпорядкованості провідним мотиваційно–смісловим системам, зумовленість об'єктивними вимогами ситуації, зв'язок із окремими характерологічними рисами особистості тощо); мета діяльності як провідний мотиватор (усвідомлення, передбачення результату діяльності).

У цьому ж алгоритмі окрему увагу слід приділити оцінюванню здатності підекспертного до пошуку альтернативних способів вирішення проблемної / складної / кризової життєвої ситуації, на момент / період часу, що належить до пропозиції торговця людьми.

Комплексному оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані на стадії порівняльного аналізу (див. Таблиці 1 – 3).

Варіанти проміжних висновків комплексного оцінювання :

а) підекспертний усвідомлював наявну життєву ситуацію, з урахуванням його індивідуально–психологічних особливостей, системи цінностей, рівня розвитку когнітивної сфери, та усвідомлення нерезультативності альтернативних шляхів вирішення проблеми, як особистісно значущої і надзвичайно складної (або безвихідної) для її вирішення.

У межах «протоситуації» констатують домінування в підекспертного інтенсивного, пролонгованого негативного емоційного стану, який суттєво вплинув на зміни у його системі цінностей, відносин та ієрархії мотивів

(надати опис змін у вказаних психологічних системах, визначити стартовий момент переформатування цінностей та прийняття пропозиції торговця людьми як такої, що є найбільш прийнятною (можливо – єдиною) для вирішення актуальних для підекспертного проблем).

Указаний негативний емоційний стан є психологічно «уразливою ланкою», що деструктивно вплинув на діяльність підекспертного у складній / кризовій життєвій ситуації, обмежуючи його здатність до раціонального усвідомлення суті пропозиції торговця людьми та її негативних наслідків;

б) підекспертний усвідомлював наявну ситуацію, з урахуванням його індивідуально- психологічних особливостей, системи цінностей, ієрархії мотивів, рівня розвитку когнітивної сфери та невичерпаності альтернативних шляхів вирішення проблеми, як особистісно значущу, але не критичну.

Негативний емоційний стан, з урахуванням індивідуально- психологічних особливостей підекспертного, системи його цінностей і провідних мотивів, не мав психологічно деструктивного впливу на його діяльність у межах «протоситуації».

Алгоритм 3 – оцінювання специфіки (правильності/неправильності) уявлення підекспертного про мету своєї діяльності та її наслідки у ситуації, пов'язаної із пропозицією торговця людьми.

До критеріїв (ознак), що визначають специфіку уявлення підекспертного про мету своєї діяльності та її наслідки у ситуації, пов'язаної із пропозицією торговця людьми, належать : особливості когнітивного компоненту : повнота / неповнота розуміння підекспертним суті та мети пропозиції торговця людьми; уявлення про свою майбутню діяльність відповідно до цієї пропозиції; усвідомлення можливих ризиків у ході реалізації свого рішення за умов прийняття пропозиції торговця людьми; передбачення (прогноз) певних негативних наслідків у разі прийняття пропозиції та її реалізації.

Комплексному оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані на стадії порівняльного аналізу (див. Таблиці 2 – 3).

Варіанти проміжних висновків комплексного оцінювання :

а) з урахуванням наявності дефектів когнітивної сфери (наприклад, зниження аналітичної функції, критичності та прогнозуючої функції тощо), підекспертний мав значні ускладнення у правильному розумінні суттєвих смислових елементів пропозиції торговця людьми. Зміст свідомості підекспертного щодо образу майбутньої діяльності (мети) та потреби її досягти не відповідали змісту пропозиції торговця людьми.

Указані порушення у когнітивній сфері є психологічно «уразливими ланками», що деструктивно вплинули на діяльність підекспертного, обмежуючи його здатність до раціонального усвідомлення суті пропозиції торговця людьми та її негативних наслідків;

б) з урахуванням відсутності дефектів когнітивної сфери, підекспертний не мав ускладнень у правильному розумінні суттєвих смислових елементів пропозиції торговця людьми. Зміст свідомості підекспертного щодо образу майбутньої діяльності (мети) та потреби її досягти відповідали змісту пропозиції торговця людьми.

Указані особливості когнітивної сфери підекспертного не обмежили його здатність до раціонального усвідомлення суті пропозиції торговця людьми та її негативних наслідків.

Алгоритм 4 – оцінювання динаміки, характеру і повноти волевиявлення (за його структурними параметрами) підекспертного на всіх етапах ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми

До критеріїв (ознак), що визначають специфіку волевиявлення (за структурними параметрами складного вольового акту) підекспертного на усіх етапах ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми, належать: стартовий момент переорганізації мотивів та діяльності потерпілого у зв'язку з пропозицією торговця людьми; боротьба мотивів; специфіка планування подальшої діяльності, спрямованої на досягнення своєї мети; емоційний фон, способи реалізації прийнятого рішення та їх коригування у залежності від змін певних обставин та подолання перешкод; усвідомлення результату (досягнутих цілей та їх негативних наслідків).

Комплексному оцінюванню підлягають проміжні результати, отримані на стадії порівняльного аналізу (див. Таблицю 3).

Варіанти проміжних висновків комплексного оцінювання:

а) у процесі реалізації свого рішення на користь пропозиції торговця людьми підекспертний виявив ускладнення вибору альтернативних способів діяльності у зв'язку зі змінами обставин та обстановки ситуації; негнучкість / відсутність коригування своєї діяльності та способів дій; подолання труднощів і перешкод супроводжувалося вираженням негативним емоційним фоном; констатуються ускладнення у розумінні результатів досягнутого та їхньої оцінки відповідно до мети діяльності; ускладнення усвідомлення негативних наслідків своїх дій.

Указані особливості свідчать на користь системних порушень у когнітивному, емоційному, мотиваційному та операційному компонентах складної вольової діяльності / складного вольового акту, які є психологічно «уразливими ланками», що деструктивно вплинули на діяльність підекспертного, обмежуючи його здатність до усвідомлення характеру і значення своїх дій, планування своїх дій і передбачення їх наслідків, довільного керування своєю діяльністю у ході реалізації мети;

б) у процесі реалізації свого рішення на користь пропозиції торговця людьми підекспертний не виявив ускладнення вибору альтернативних способів діяльності у зв'язку зі змінами обставин та обстановки ситуації; коригування етапами своєї діяльності та способами її реалізації було

довільним і гнучким; емоційний фон не знизив продуктивності діяльності; повною мірою усвідомлював відповідність результатів своєї діяльності досягнутій меті.

За указаними ознаками не констатуються порушення когнітивного, емоційного та операційного компонентів складного вольового акту.

Здатність підекспертного до усвідомлення характеру і значення своїх дій, планування своїх дій і передбачення їхніх наслідків, довільне керування своєю діяльністю у ході реалізації мети у дослідженій ситуації не були порушеними.

Алгоритм 5 – комплексне оцінювання проміжних результатів, отриманих за алгоритмами 1 – 4.

Встановлюють міру здатності (у повній / неповній мірі) підекспертного усвідомлювати характер і значення пропозиції торговця людьми, передбачати її наслідки, приймати самостійне рішення на користь цієї пропозиції та повною/неповною мірою довільно керувати своєю діяльністю у ході реалізації прийнятого рішення.

Результати оцінювання за алгоритмом 5 покладають в основу формулювання висновків.

10. ФОРМУЛЮВАННЯ ВИСНОВКІВ

За результатами комплексного оцінювання формують категоричні позитивні висновки щодо порушень довільної регуляції діяльності підекспертного у дослідженій ситуації делікту, категоричні негативні висновки щодо відсутності порушень довільної регуляції діяльності підекспертного у дослідженій ситуації делікту, а також висновки про неможливість вирішення питань.

Категоричні позитивні висновки надають у разі встановлення ознак щодо негативних змін у структурі складного вольового акту, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей підекспертного, його емоційного стану, когнітивного і мотиваційного компонентів та їхнього причиново-наслідкового зв'язку з деструктивним впливом обставин ситуації.

Варіанти категоричних позитивних висновків :

- для особистості підекспертного П.І.Б., його когнітивної, мотиваційної та емоційно-вольової сфер характерні такі індивідуально-психологічні особливості : (надати перелік);
- ситуація, що склалася у житті П.І.Б. на момент пропозиції торговця людьми, з урахуванням індивідуально-психологічних особливостей його особистості, системи цінностей, провідних мотивів та актуальних мотивів, мала для П.І.Б. високу значущість

і усвідомлювалася ним як надзвичайно складна / безвихідна внаслідок таких обставин : (надати перелік);

- у період часу, що належить до ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми, ч. І.Б. перебував у виражено негативному емоційному стані (наприклад, стрес, відчай, розгубленість, почуття краху, пригніченість тощо), який деструктивно вплинув на його свідомість і діяльність;
- ураховуючи умови ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні, індивідуально–психологічні особливості особистості підекспертного П.І.Б., специфіку його когнітивної та мотиваційної сфер, виражено негативний емоційний стан, він не мав правильного уявлення про сутність пропозиції торговця людьми;
- з урахуванням умов ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні, індивідуально–психологічних особливостей особистості П.І.Б., його мотиваційної, когнітивної сфер, виражено негативного емоційного стану, він не був здатний повною мірою усвідомлювати фактичний зміст власних дій та повною мірою прогнозувати їхні наслідки;
- з урахуванням умов ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні, індивідуально–психологічних особливостей особистості П.І.Б., його мотиваційної та когнітивної сфер, виражено негативного емоційного стану, ч. І.Б. не був здатний повною мірою усвідомлювати характер і значення пропозиції торговця людьми, передбачати її наслідки, приймати самостійне рішення на користь цієї пропозиції та повною мірою довільно керувати своєю діяльністю у ході реалізації прийнятого рішення.

Категоричні негативні висновки формують у разі відсутності ознак на користь негативних змін у структурі складного вольового акту підекспертного, з урахуванням його індивідуально–психологічних особливостей, емоційного стану, когнітивного і мотиваційного компонентів, та їхнього безпосереднього причиново–наслідкового зв'язку з деструктивним впливом обставин ситуації, що досліджена у кримінальному провадженні.

Варіанти категоричних негативних висновків (таких, що заперечують порушення вольової регуляції поведінки) :

- ситуація, що склалася у житті П.І.Б. на момент пропозиції торговця людьми, з урахуванням його індивідуально–психологічних особливостей, не усвідомлювалася ним як надзвичайно складна / безвихідна;
- у період часу, що належить до ситуації, пов'язаної із торгівлею людьми, ч. І.Б. не перебував у виражено негативному емоційному стані;

- з урахуванням умов ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні, індивідуально-психологічних особливостей особистості П.І.Б., його мотиваційної та когнітивної сфер, емоційного стану, він був здатний повною мірою усвідомлювати фактичний зміст власних дій та прогнозувати їхні наслідки;
- з урахуванням умов ситуації, що розслідується у кримінальному провадженні, індивідуально-психологічних особливостей особистості П.І.Б., його мотиваційної сфери, емоційного стану, він був здатний повною мірою усвідомлено приймати рішення щодо пропозиції торговця людьми та повною мірою довільно реалізувати його.

Імовірні висновки у цьому виді експертного дослідження не формулюють.

Висновки про неможливість вирішення питання надають у разі встановлення в ході дослідження недостатності ознак.

Повідомлення про неможливість надання висновку складають, якщо поставлені питання виходять за межі компетенції експерта, або надані на дослідження матеріали є недостатніми для вирішення поставлених питань, а заявлені клопотанням додаткові матеріали не були надані в регламентований строк. У таких випадках об'єкти, що були надані на дослідження, підлягають поверненню органу (особі), який (яка) призначив(ла) експертизу (залучив(ла) експерта), разом із повідомленням про неможливість надання висновку.

11.

ОФОРМЛЕННЯ ХОДУ ТА РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИСНОВКОМ

Вимоги щодо змісту висновку експерта визначено Кримінальним процесуальним кодексом України. Докладний опис структури висновку експерта надано в Інструкції про призначення та проведення судових експертиз.

12.

ВИСНОВКИ

1. Зміст феномену психологічна «уразливість» особистості полягає в індивідуальних порушеннях структури її складної вольової поведінки у конкретних складних, особливо значущих для особистості життєвих ситуаціях, які вона змушена вирішувати.

2. У контексті завдань судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми, феномен психологічної

«уразливості» розглянуто як дефекти (порушення) структури складного вольового акту, що деструктивно впливає на довільну регуляцію діяльності потерпілого у ситуації делікту, обмежуючи його здатність усвідомлювати зміст і значення пропозиції торговця людьми, передбачати негативні наслідки цієї пропозиції, приймати самостійне рішення на користь цієї пропозиції та повною мірою довільно керувати своєю діяльністю у ході реалізації прийнятого рішення.

3. У методиці судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми, визначено об'єкт, предмет, завдання експертного дослідження, межі компетенції судового експерта-психолога; розроблено структуровані алгоритми, які дозволяють уніфікувати та стандартизувати проведення дослідження щодо психологічно уразливого стану потерпілого в ситуації делікту, який має юридичне значення.

4. Основні положення і алгоритми дослідження порушень складної вольової поведінки та їхнього впливу на регуляцію діяльності особи в юридично релевантній ситуації у Методиці є універсальними для проведення судово-психологічних експертиз / досліджень специфіки вольової сфери особистості у відповідних сферах кримінального і цивільного законодавства, зокрема, під час проведення судово-психологічних експертиз у справах про визнання угод недійсними.

13. ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. International Labour Office (2012) ILO Global Estimate of Forced Labour: Results and Methodology. ILO [Google Scholar] (дата звернення : 14.09.2024).
2. Office on trafficking in persons/ An Office of the Administration for Children & Families. URL: <https://www.acf.hhs.gov/otip/about/what-is-human-trafficking> (дата звернення: 26.11.2023).
3. Sally W. Stoecker. The rise in Human Trafficking and Role of Organized Crime // Demokratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization. Vol. 8, No 1. Winter. 2000.
4. Trafficking in Women and Children // Trends in Organized Crime. Vol. 3, № 4, 1998. Summer.
5. Zimmerman C. & Borland R. (2009) Caring for Trafficked Persons: Guidance for Health Providers. International Organization for Migration [Google Scholar] (дата звернення : 20.01.2024).
6. Аверьянова Т. В. Функции общей теории судебной экспертизы. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики* : зб. наук.-практ. матеріалів. Харків : Право, 2002. Вип. 2. С. 20–25.
7. Алексеева А. В., Галустян Ю. М., Левченко К. Б. та ін. Соціальний

- аналіз основних чинників торгівлі людьми: реальна ситуація та шляхи запобігання: монографія. Київ : Держ. ін-т пробл. сім'ї та молоді, Укр. ін-т соц. дослідж., 2003.
8. Алиев И. А., Аверьянова Т. В. Концептуальные основы общей теории судебной экспертизы. Баку : Гянджлик, 1992. 186 с.
 9. Аликина Н.В. Ущемление личности (некоторые правовые и психологические аспекты). Криминалистика и судебная экспертиза: Межвед. науч.-метод. сб. Киев : Министерство юстиции Украины, 2003. Вып. 51. 443 с.
 10. Алікіна Н. В. Про розвиток судово-психологічної експертизи. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-метод. матеріалів. — Харків : Право, 2005. Вип. 5. С. 481–484.
 11. Алікіна Н. В., Егорова Т. М., Савкіна Т. В. Вплив на судово-психологічну експертизу інтеграційних і диференційних процесів у сучасній психології. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. Харків : Право, 2016. Вип. 16. С. 391–398.
 12. Бондарь М. Е. О понятии «экспертная методика» Криминалистика и судебная экспертиза. Киев : Либидь, 1990. Вып. 40. С. 13–19.
 13. Бугайчук К. Л. Порядок встановлення статусу особи, яка постраждала від торгівлі людьми: інформаційно-науковий довідник. Харків : ХНУВС, 2017. 66 с.
 14. Бурлачук Л. Ф., Морозов С. М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев : Наукова думка, 1989. 200 с.
 15. Бычкова С. Ф., Бычкова Е. С., Калимова А. С. Судебная экспертология. Курс лекций: учебное пособие. Алматы : Жеті жарғы, 2005. 376 с.
 16. Гордон Б. Е. К вопросу о системе судебной экспертологии. Криминалистика и судебная экспертиза. Киев, 1985. Вып. 31. С. 15–21
 17. Джавадов Ф. М. Концептуальні основи розвитку судової експертизи в сучасних умовах : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2000.
 18. Дудич А. В. Експерт як учасник кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2017. 23 с.
 19. Евстифеева Е. В. Теоретические проблемы уголовно-правовой ответственности за торговлю людьми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. URL : <https://www.dissercat.com/content/teoreticheskie-problemy-ugolovno-pravovoi-otvetstvennosti-za-torgovlyu-lyudmi> (дата звернення: 14.11.2023).
 20. Експертизи у судовій практиці / за ред. В. Г. Гончаренка. Київ, 2005. 388 с.
 21. Експертизи у судочинстві України : посібн. / за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 504 с.
 22. Егорова Т. М., Алікіна Н. В., Савкіна Т. В. Диференціальний підхід

- до проведення судової психологічної експертизи як підстава визначення її предметних видів. Ароцкерівські читання: зб. матеріалів міжнар. наук-практ. конф., присвяч. 90-річчю від дня народж. видат. вченого-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25 трав. 2017 р.). Харків: МЮУ, ХНДІСЕ, 2017. 190 с.
23. Егорова Т. М., Егоров В. В. Деякі аспекти судово-психологічного дослідження жертв торгівлею людьми в умовах пандемії COVID-19. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики : зб. матеріалів міжнародної науково-практичної конференції-полілогу (м. Харків, 15–16 квітня 2021 року). Харків : ННЦ ІСЕ, 2021. С.157–159.
 24. Егорова Т. М., Егоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта та предмета судової психологічної експертизи. Актуальні питання судової експертизи і криміналістики: зб. Матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження Засл. проф. М. С. Бокаріуса. Харків : ХНДІСЕ, 2019. 507 с.
 25. Егорова Т. М., Егоров В. В. Щодо проблеми визначення об'єкту судово-психологічної експертизи. Актуальні питання судової експертизи та криміналістики (10-11 жовтня 2018 року, м. Харків). Харків : Право, 2018. 250 с.
 26. Егорова Т. М., Мороз С. Г. Щодо можливостей судово-психологічної експертизи потерпілих за злочинами, пов'язаними із торгівлею людьми. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. пр. Харків : Право, 2018. Вип. 18. С. 552–557.
 27. Землянська О. В. Особистість та методи її дослідження при проведенні судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Титул, 2007. 244 с.
 28. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза : навч. посіб. / МВС України, ХНУВС. Харків : ХНУВС, 2012. 300 с.
 29. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія. Харків : Вид-во НУВС, 2004. 367 с.
 30. Іванов В. Ф., Костенко Н. В. Контент-аналіз. Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Контент-аналіз> (дата звернення: 07.11.2023).
 31. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень : затв. наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53 / 5 (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення : 09.08.2024).
 32. Каламбет С. В., Іванов С. В., Півняк Ю. В. Методологія наукових

- досліджень: монографія. Дніпропетровськ : Видавництво Маковецький, 2015. 191 с.
33. Кириленко Т. С. Психологія: Емоційна сфера особистості: навч. посібник. Київ : Либідь, 2007. 256 с.
 34. Клименко Н. И. Использование экспертом исходных данных для производства экспертизы. Криминалистика и судебная экспертиза. Киев : Вища шк., 1982. Вып. 25. С. 37.
 35. Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання. Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право). 2013. № 2. С. 101–106.
 36. Клименко Н. І. Поняття та завдання загальної теорії судової експертології в системі юридичних наук. Криміналістика і судова експертиза. Киев : Вища шк., 2019. Вип. 64. С. 48–57.
 37. Клименко Н. І. Судова експертологія. Курс лекцій: навч. посіб. Київ : Вид. дім «Ін Юре» 2007. 521 с.
 38. Клименко Н. І. Щодо питань про компетенцію судового експерта. Криміналістичний вісник. Київ : НДЕКЦ, 2010. Вип. 2(14). С. 19-23.
 39. Ковальова О. В. Попередження як напрям протидії торгівлі людьми. Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матер. Міжнародного наук.-практ. симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 11–12 березня 2016 року). Івано-Франківськ : Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2016. 238 с.
 40. Конвенція «Про боротьбу з торгівлею людьми і з експлуатацією проституції третіми особами» (укр/рос) від 02.12.1949 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення : 25.11.2023).
 41. Конвенція «Про примусову чи обов'язкову працю» № 29 від 28.06.1930 р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення : 20.11.2023).
 42. Конвенція «Про рабство» від 25.09.1926 р. зі змінами, внесеними Протоколом від 7 грудня 1953 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення : 26.11.2023).
 43. Конвенція Організації Об'єднаних Націй «Про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок» від 18.12.1979 р. (у ред. від 06.10.1999). URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення : 26.11.2023).
 44. Коновалова В. Е. Правовая психология : учеб. пособие для юрид. вузов и фак., обучающихся по спец. «Правоведение»». Харьков : Основа, 1990. 198 с.
 45. Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Академічний курс: підручник. Київ : «Видавничий Дім «Ін Юре». 2004. 424 с.
 46. Конституція України : Конституція, Закон України від 28 червня 1996

- року № 4038-XII № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/254к/96-вр> (дата звернення 28.07.2024).
47. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза. Львов : Вища шк., 1987. 142 с.
 48. Кравченко К. С. Использование специальных знаний при расследовании торговли людьми: *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe* (East European Scientific Journal). 2017. № 8(24). С. 68–72.
 49. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2001, № 25-26, ст.131. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення : 09.09.2024).
 50. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. (зі змінами та доповненнями). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення : 18.08.2024).
 51. Мельниченко А. М., Егорова Т. М. Проблема правонарушений, связанных с торговлей людьми, в ситуации пандемии COVID-19 и возможности судебной психологической экспертизы жертв торговли людьми. *Узбекистон суд экспертизаси*, 2021. №2 (2). С. 14–20.
 52. Мінсоцполітики відзвітувалося ГРЕТА про проведені у 2019 році Урядом України заходи щодо протидії торгівлі людьми: Міністерство соціальної політики України. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/minsocpolitiki-vidzvitualosya-greta-pro-provedeni-u-2019-roci-uryadom-ukrayini-zahodi-shchodo-protidiiy-torgivli-lyudmi> (дата звернення: 17.06.2024).
 53. Навчальний посібник у сфері протидії торгівлі людьми для суддів та прокурорів. Ознайомчі матеріали для держав-членів ЄС, асоційованих членів і держав-кандидатів на вступ. Відень, 2007. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/a/75880.pdf/> (дата звернення: 27.02.2023).
 54. Надгорный Г. М. К вопросу о понятии судебно-экспертной отрасли знаний. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев: Вища шк., 1982. Вып. 25. С. 28–33.
 55. Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк., 1989. Вып. 38. С. 10–15.
 56. Надгорный Г. М. Понятие судебной экспертизы. *Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев : Вища шк., 1984. Вып. 29. С. 7–12.
 57. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень : затв.

- наказом Міністерства юстиції України № 53 / 5 від 08.10.1998 (зі змінами). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#Text> (дата звернення : 03.09.2024).
58. Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе. Київ : Вища шк., 1995. 115 с.
59. Орлеан А. М. Ознаки складу злочину «Торгівля людьми або інша незаконна угода щодо людини», які потребують найбільшої уваги під час практичного застосування цієї норми. Протидія незаконній міграції та торгівлі людьми: матерію Міжнародного наук.-практ. симпозиуму (м. Івано-Франківськ, 11–12 березня 2016 року). Івано-Франківськ: Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2016. С. 112–116.
60. Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта / авт.-укл.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків : Право, 2016. 928 с.
61. Основні принципи системного підходу. URL: <http://um.co.ua/8/8-2/8-209397.html> (дата звернення: 10.10.2023).
62. Ответ на новые тенденции в торговле людьми и последствия пандемии COVID-19: Руководство. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/f/5/464610.pdf> (дата звернення: 28.02.2023).
63. Перелік видів судових експертиз та експертних спеціальностей, за якими присвоюється кваліфікація судового експерта фахівцям науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України : дод. 6 до Положення про Центральну експертно-кваліфікаційну комісію при Міністерстві юстиції України та атестацію судових експертів, затв. наказом Мін'юсту України від 03.03.2015 р. № 301/5 (зі змін та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0249-15#Text> (дата звернення: 02.08.2024).
64. Пиріг І. В., Бідняк Г.С. Використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні: навч. посібн. Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2019. 140 с.
65. Пиріг І. В. Судова експертологія: проблеми формування предмета та системи науки. Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ. 2013. № 2. С. 485–493.
66. Полтавський А. О. До питання репрезентації результатів застосування спеціальних знань документами «Висновок судового експерта», «Висновок спеціаліста» та «Консультаційний висновок спеціаліста». Актуальні питання кримінального права, процесу і криміналістики, удосконалення діяльності суду і правоохоронної систем. Сєвєродонецьк, 2017. С. 238–243.
67. Порядок ведення Реєстру методик проведення судових експертиз

- затв. наказом Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08#Text> (дата звернення: 02.08.2024).
68. Про внесення змін до статті 149 Кримінального кодексу України щодо приведення у відповідність з міжнародними стандартами : Закон України від 06.09.2018 р. № 2539-VIII (у ред. від 06.10.2018). URL: <http://zakon3.rada.gov.ua> (дата звернення: 10.06.2024).
69. Про затвердження Комплексної програми протидії торгівлі людьми на 2002-2005 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 05.06.2002 р. № 766. URL: <https://zakon.rada.gov.ua> (дата звернення: 28.01.2024).
70. Про протидію торгівлі людьми : Закон України від 20.09.2011 р. №3739-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 19-20. 817 с. С. 173.
71. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12> (дата звернення : 26.08.2024).
72. Противодействие торговле людьми в период кризиса, порожденного коронавирусом COVID-19: Рекомендации Бюро Специального представителя и координатора ОБСЕ по борьбе с торговлей людьми (БСП/БТЛ). ВЕНА, 30 апреля 2020. URL: <https://www.osce.org/ru/cthb/451861> (дата звернення: 28.02.2021).
73. Прохоров-Лукін Г. В. Теоретичні та методичні основи судово-експертної ситуатології: методичний посібник. Київ : ТОВ «КОНСОЛЬ». 130 с.
74. Психологический словарь / под ред. В. И. Войтко. Киев : Вища шк., 1982. 215 с.
75. Романов Н. С. Диагностика как метод и задача судебно-экспертного исследования. Криминалистика и судебная экспертиза. Киев : Вища шк., 1985. Вып. 31. С. 12.
76. Рувін О. Г., Палеха Ю. І., Полтавський А. О., Бондар М. Є. Експертна методика як вид видання, його зміст та структура у світлі міжнародних стандартів управління якістю, адаптованих в Україні. Криминалистика и судебная экспертиза . Київ, 2012. Вып. 57. С. 3–9.
77. Ряшко Е., Коваль М., Коваль И. Судебно-медицинская и судебно-психологическая экспертиза в уголовном производстве о торговле людьми. *Legea si viata, martie*, 2019. С. 83–87.
78. Сегай М. Я. Методология судебной идентификации. Киев : РИО МВД УССР, 1970. 256 с.
79. Сегай М. Я., Стринжа В. К. О структуре экспертного познания. Криминалистика и судебная экспертиза. Киев : Вища шк., 1985. Вып. 31. С. 9.

80. Сегай М. Я., Стринжа В. К. Типология экспертных задач: методологические аспекты. Криминалистика и судебная экспертиза. Киев : Вища шк. 1988. Вып. 37. С. 10.
81. Сегай М. Я. Судебная экспертология – наука о судебно-экспертной деятельности. Вісник АПН України, 2003. № 2/33–№ 3/34. С. 740–761.
82. Сергеева Д. Б. Допустимість доказів в теорії та КПК України 2012 року. Вісник кримінального судочинства. 2015. № 3. С. 84.
83. Синявський В. В., Серегєєнкова О. М. Психологічний словник / за ред. Н. А. Побірченко. Київ : Наук. світ, 2007. 27 с.
84. Сімакова-Єфремян Е. Б. Інтеграційні процеси в судовій експертизі: сутність та проблемні питання комплексних досліджень. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. Харків, 2016. Вип. 16. С. 172–183.
85. Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика: монографія. Харків : Право, 2016. 456 с.
86. Сімакова-Єфремян Е. Б. Про необхідність удосконалення законодавства щодо здійснення судово-експертної діяльності в Україні. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб.наук.пр. Харків : Право, 2019. Вип. 19. С.118 – 129.
87. Скрипник М. М., Башинський Е. В. Психологія діяльності експерта. Криміналістичний вісник. 2011. № 2 (16). С. 34–37.
88. Скрипник М. Світовий досвід у судово-експертній діяльності. URL: <https://ua-expert.com/ua/news/svitoviy-dosvid-u-sudovo-ekspertniy-diialnosti/> (дата звернення 10.11.2023).
89. Снігерьев О. П., Бубликов А. В., Курдес Е. П. Місце експерта в системі суб'єктів судово-експертної діяльності. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики: зб. наук. праць. Харків : Право, 2019. Вип. 20. С. 139-151.
90. Соколова Е. Т., Ильина С. В. Роль эмоционального опыта жертв насилия для самоидентичности женщин, занимающихся проституцией. Психологический журнал. 2000. Т. 21. № 5.
91. Сопільник Р. Л. Експертне забезпечення правосуддя у контексті сучасних євроінтеграційних процесів в Україні. Криміналістичний вісник. 2015. № 1 (23). С. 39–44.
92. Справочное руководство ОБСЕ по обучению полиции: Торговля людьми. Вена, 2013. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/5/1/109936.pdf> (дата звернення : 26.02.2024).
93. Судові експертизи в процесуальному праві України : навч. посіб. / за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. 424 с.
94. Тертишник В. М., Варава В. В., Сачко О. В. Судова експертологія : підруч. для підгот. здобувачів освіт. ступеня «магістр» за спец. 081

- «Право» та 262 «Правоохоронна діяльність». Харків : Право, 2021. 280 с.
95. Титаренко Т. М. Психологія життєвої кризи : монографія. Київ : Агропромвидав України, 1998. 348 с.
96. Ткаченко Н.М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2017. 24 с.
97. Торговля женщинами и девочками : Доклад Генерального секретаря ООН. 7 августа 2020 года. URL: <https://www.undocs.org/ru/A/75/289> (дата звернення: 28.02.2021).
98. Туриніна О. Л. Методологія та методи психологічного дослідження : навч.-метод. посіб.: монографія. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2018. 206 с.
99. Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Фундаментальні принципи судово-експертної діяльності: теоретичні та практичні аспекти. Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. Київ : Ліра-К, 2022. Вип. 67. С. 38–50. URL: <https://digest.kndise.gov.ua/wp-content/uploads/2022/07/Khomutenko67.pdf> (дата звернення: 15.11.2023).
100. Черноус Ю. М., Лопата О. А. Поняття та завдання судово-експертної діяльності у сучасних реаліях. Криміналістика і судова експертиза. Киев : Вища шк., 2016. Вип. 61. С. 7.
101. Шагар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
102. Шакиров К. Судебная экспертология: проблемы и решения (от теории – к практике). Алматы : Қазақ университеті, 2016. 218 с.
103. Шевцов С. О. Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності: метод. посіб. М-во внутр. справ України; Держ. наук.-дослід. експерт.-криміналіст. Центр М-ва внутр. справ України Київ, 2011. 332 с.
104. Шепітько В. Ю. Психологічні закономірності в судово-експертній діяльності. Актуальні питання судової експертизи та криміналістики: збірник матеріалів засідання «круглого столу», присвяченого 85-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С. Бокаріуса (11–12 листопада 2008 р.). Харків : Право, 2008. 368 с.
105. Шерстюк В. М. Судово-експертна діяльність (організаційно-правові та морально-психологічні засади): монографія / За ред. проф. Шепітька В. Ю. Сімферополь : ООО «ДІАЙП», 2008. 196 с.
106. Шульженко А. В. Принципи та особливості судово-експертної діяльності. Право і суспільство : науковий журнал. Дніпро : ВНПЗ

- «Дніпровський гуманітарних університет», 2016. № 2 (2). С. 195—199.
107. Щербаковская К. А. Использование возможностей судебных экспертиз при расследовании торговли детьми. Теория и практика судебной экспертизы и криминалистики: сб. науч. трудов. Харьков : Право, 2011. Вып. 11. С. 183–189.
108. Щербаковский М. Г. Гносеологічні та правові підстави класифікації об'єктів судової експертизи. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. праць ХНДІСЕ. Вип. 10. Харків : Право, 2010. С. 177–185.
109. Щербаковский М. Г., Щербаковская Л. П. Компетенция и компетентность судебного эксперта. Криминалистика и судебная экспертиза: межвед. научн.-метод. сборник. Киев : Министерство юстиции Украины, 2013. Вып. 58. Ч.2. С. 95-104.
110. Щербаковський М. Г. Напрями використання судових експертиз у кримінальному процесі. Криміналістика і судова експертиза. Киев : Вища шк., 2016. Вип. 61. С. 24–30.
111. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.
112. Экспертизы в судебной практике: учеб. пособие для студентов юрид. ин-тов и фак-тов / Авт. кол.: В. И. Гончаренко (руководитель), В. Е. Бергер, Т. В. Варфоломеева и др. Киев : Вища шк., 1987. С. 19.
113. Юрчишин В.Д. Висновок експерта як джерело доказів у кримінальному процесі України : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09. Івано-Франківськ. 2006. 227 с.

Наукове видання

ЄГОРОВА Тетяна Михайлівна
САВКІНА Тетяна Василівна
ГЕРАСИМЕНКО Ольга Анатоліївна
СЛІПЕЦЬ Олена Олексіївна
ХАРИНА Тетяна Григорівна

СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРТИЗИ

Науково-методичні матеріали

За редкцією С. А. Тюленєва

Відповідальний за випуск О. О. Свідерський
Редакторська, коректорська правка,
верстка, макет обкладинки А. С. Тяпкіна

Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
вул. Золочівська, 8-А, м. Харків, 61177, Україна
Тел. +38 (057) 372-12-20

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції – серія ДК № 7420 від 09.08.2021 р.

Підписано до друку 27.11.2024 р. Формат 60 × 90/16.
Папір офсет. Гарнітура Candara. Друк цифр. Ум. друк. арк. 19,5.
Зам. № 7. Наклад 60 прим

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції : а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел. : (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт : <https://pravo-izdat.com.ua>
E-mail для замовників послуг : verстка@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців : sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «Промарт»
Тел. : (057) 717-28-80